

Библиотека
СРПСКО УСМЕНО СТВАРАЛАШТВО
Књига 6

Уредник
СНЕЖАНА САМАРЦИЈА

Рецензенти
Др КРИНКА ВИДАКОВИЋ-ПЕТРОВ
Др МИОДРАГ МАТИЦКИ

*Зборник је резултат рада на пројекту
„Српско усмено стваралаштво“ (ОН 148023 – D)
Института за књижевност и уметност у Београду*

*Штампање је омогућило
Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије*

ЛИКОВИ УСМЕНЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Зборник радова

ИНСТИТУТ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И УМЕТНОСТ

Београд, 2010

САДРЖАЈ

Снежана Самарџија	
УСМЕНИ ЖАНР И ЈУНАК У СЕМАНТИЧКОЈ	
АКТИВНОСТИ (уводне напомене).....	7
Бошко Суваџић	
МЛАД ЈУНАК У ЈУЖНОСЛОВЕНСКОЈ УСМЕНОЈ	
ПОЕЗИЈИ	29
Данијела Петковић	
ЕПСКИ СТОГОДИШЊАЦИ –	
ПОШТОВАНЕ СТАРИНЕ И ИСМЕЈАНИ СТАРЦИ	65
Валентина Питулић	
ЕПСКЕ БИОГРАФИЈЕ КОСОВСКИХ ЈУНАКА – ПРИЛОГ	
ПРОУЧАВАЊУ ВЕРОДОСТОЈНОСТИ ПЕСАМА	91
Снежана Самарџија	
ИЗ МАЈДАНА ЧИСТО СРЕБРНОГА.....	121
Смиљана Ђорђевић	
ФИГУРА ПЕВАЧА/ГУСЛАРА:	
КОДИРАЊЕ ТЕКСТА СОЦИЈАЛНЕ УЛОГЕ.....	147
Бранко Златковић	
КАЗИВАЊА И ЗАПИСИ САВРЕМЕНИКА О	
ДИПЛОМАТИЈИ КНЕЗА МИЛОША ЗА ВРЕМЕ	
ЊЕГОВЕ ПРВЕ ВЛАДЕ (1813–1839).....	205
Немања Радуловић	
ПРИПОВЕТКА О БОГАТАШУ И ЊЕГОВОМ ЗЕТУ	
(АТУ 930)	239
Индекс имена.....	301

УСМЕНИ ЖАНР И ЈУНАК У СЕМАНТИЧКОЈ АКТИВНОСТИ (уводне напомене)

Категорија јунака/ликова изузетно је значајна и за усмену књижевност, а реализује се на више начина, у широком распону од лирског субјекта, активних и пасивних учесника обреда, до носилаца радње својствених прозним облицима, од мање-више пластичних портрета баладе и романсе, до развијених епских биографија. На први поглед чини се да је једноставно „решен“ овај сегмент усмених структура, тим пре што се и позиција *јунака* укључује у поетичка обележја усмених родова (лирика, епика, лирско-епске врсте, проза, кратке говорне форме).

Јасно се разликују (и међусобно) јунаци из три велике епске епохе (Вукових „старијих“, „средњих“ и „новијих“ времена) од виновника и жртве баладичних обрта, чији је удес постављен између унутарњих борби, личних слабости, породичних односа и друштвених канона. Царевићи, цареви и царске кћери, чобани и најмлађа браћа, прогоњене девојке и маћехе главни су протагонисти бајке, али се њихове авантуре не могу започети и разрешити без удела фантастичних бића. Оностране силе, међутим, задобијају централну позицију у дескрипцији и сведеној радњи демонолошких предања. Напоредо са дуговеким представницима ниже паганске митологије обликују се ликови Бога и ђавола, анђела и светаца, различито представљених и заступљених у фолклорним облицима. Небеска тела, природне силе, животиње,

биљке и целокупна материјална култура, чак и годишња доба и дани у недељи добијају антропоморфна облича и, оживљени човековим искуством, заузимају особене улоге у законитостима усмених жанрова. Чланови породице и задруге, припадници појединих народа и ужих локалних области, представници државне и црквене хијерархије или одређених социјалних група, еснафа и професија постају актери стилизованих епизода. Они постојано одражавају одређена својства, али их и мењају, условљени сижејним склопом, поетичким правилима и јединственим, колективним погледом на свет.

Привидну једноставност обиља ликова из фолклорног фонда подупиरे управо висок степен њихове типизације. Међутим, као и у осталим околностима трајања усмених варијаната, типизираност актера не подразумева тек лако уочавање једне црте или неколико карактеристика, згуснутих у имену.

С друге стране, именовање ликова суштински функционише као особен знак, јер се самим помињањем опште или личне именице покрећу одређена знања и значења, везана за космос и природу, представнике фауне и флоре, паганске и хришћанске више силе, обичне смртнике или историјске личности. У имену се кондензује скуп психо-физичких особености, које није потребно детаљно објашњавати, нити је нужно тумачити и мотивисати одлуке и поступке тако маркираних ликова. Захваљујући тој лакоћи препознавања постоје универзално распрострањени типски фолклорни јунаци (лисица, вук, медвед, мачак; вила, змај, ђаво, Бог, анђели; цар, слуга; пасторка, маћеха, трећи брат; трговац, свештеник, лопов; старац, баба итд). Није мањи број ни типских јунака чија имена успостављају одговарајуће семантичко поље само у локалном окружењу, зависећи и од природних и од друштвених реалија (слон, тигар, лав, антилопа, крокодил, мајмун, дева; здухаћ, вједогоња, чаратан; браман, бољар, самурај, кадија, хаџија, ага, бег, гроф, солдат; Ера, Насрадин, Вук Дојчевић, Итер Пејо, Буадем, Сомилака, Езоп). Још је дужи именик чланова средњовековних српских породица, хајдучких и ускочких дружина,

учесника првог и другог српског устанка, културних и јавних личности, заступљених у усменој поезији и прози. Сви су они захваљујући својим поступцима, речима и харизми постали ликови усмене књижевности, некад губећи везу са историјском подлогом, чувајући основне повесне обресе или задобијајући нове физиономије. Мада нису лишени типске подлоге, начин стилизације тих особина битно је другачији у односу на фолклорне јунаке уз које се не могу прислонити историјски подаци.

Својства типских ликова, њихове особине и поступци веома често почивају на различитим слојевима традиције (нпр. Арапи у делокругу противника; позиција ковача у фолклорним представама; статус младића/девојка стасалих за брак; свети Сава итд). Те везе са најдубљим седиментима свеколиког културног наслеђа помаљају се и при именовању, али се не испољавају на исти начин, нити са истоветном снагом у обрисима, портретима или функцијама ликова, који се придружују стабилним чиниоцима жанровских норми. Једнодимензионалност, тако својствена јунацима бајке, изразита је када се пореде усмено и писано стваралаштво. Неоспорно, фигурама „бајке недостаје свет осећања као такав“, оне су дате без „физичке и психичке дубине“ (Лити: 1994, 17-18). Ипак, посредством *радње, именовања и детаља* успоставља се скуп особина, неопходних за разумевање природе конфликта, чак и када се развијају чудесне, невероватне авантуре. То што јунаци не старе, не осећају бол или умор, не исказују љубав или страх, што се „описи“ своде на елементарне опозиције (лепо/ружно, милостиво/немилостиво), не значи да приповедачи и слушаоци не доживљавају ликове са свим чиниоцима „портрета“ (Марковић-Штрбац: 2009). На сличан начин су, привидно једноставно, обликовани актери и других усмених жанрова, али њихова једнодимензионалност није „од исте врсте“.

Различито се, на пример, манифестује битна алегоријска димензија – нужна за разумевање басне, од карикатуре – изведене у структури шаљивих прича. Активни и пасивни учесници чудесних авантура не испољавају се и не оспољавају на исти на-

чин, који је, примера ради, додељен препознатљивим носиоцима трагичке кривице у баладама. Универзална осећања у лирским известима и песмама „на међи“ кондензовано се стилизују кроз поређења, паралелизме и све стилске фигуре. Упркос високом степену формулативности, до природе јунака и емоције допире се тек кроз препознавање значења покрета, погледа и ћутања, кроз богатство улога датих бојама, звуцима и мирисима. И један стих, *Бул мирише – Омерова душа* (Вук, СНП, I, 343), може да читаву „градацију сажима на саму суштину, јединог који љубав претапа и одуховљава до лебдења и струјања, до мистичног, нестварног постојања дематеријализованог али стварног сусрета“ (Крњевић: 1980, 113).

Разматрајући однос функције (радње) и ликова бајке, Владимир Пропп је изричито истакао номенклатуру и атрибуте као секундарне и заменљиве чиниоце наративног склопа (Пропп: 1982, 86-98). Но, ако би се у делокругу главног јунака именovalo биће из друге искуствене сфере (из природе и космоса или паганских и хришћанских виших сила), бајка би изгубила сопствени жанровски идентитет. При том, из позиције поетике облика, није чак ни пресудно да ли ће човек у улози главног јунака усмене „гатке“ бити најактивнији учесник низа епизода или лик који тек пасивно испуњава савете мање-више чудесних помоћника. Важно је само да се задовољи примарни предуслов антропоцентричности бајке (Радуловић: 2009). Али, није занемарљив ни још један детаљ, који је прешао дуг пут од обредне праксе до високо стилизованих решења, обавијених поетичким законитостима. У средишту радње бајке не могу бити стари или средовечни, чак ни веома млади јунаци. Заплети и расплети чудесних авантура суштински прате искушења својствена преласку из детињства у свет одраслих (Пропп : 1990). Зато и сам жанр може бити универзално распрострањен и дуговек, јер на свим просторима (и независно од културног развоја) има захвалну, заинтересовану публику.

Јунак епске песме, међутим, и када је сасвим млад, већ припада другачијем свету, било да се у њему остварује први пут (Иво

Сенковић) или се непрекидно проверава. Ипак, Пропови закључци о доминацији функције над њеним извршиоцима дали би се применити и на епски систем, тим пре што се учестало обрађује велики број интернационалних мотива (неверство љубе, муж на свадби своје жене, женидба са препрекама, братоубиство итд). Јер, у истоветним композиционим моделима, стилизованим по законитостима епске технике, често се замењује тек лично име, док фабуларно језгро постојано одолева током векова и у традицији различитих народа. Међутим, за изградњу епских јунака типска својства су само почетно, основно полазиште, битније за споредне и колективне ликове. Главни носиоци епско-етичких особина (конфликта) обликују се различитим поступцима индивидуализације. Име јунака је и у епици вишеслојни знак, који активира одговарајући хоризонт очекивања уз неминовно емотивно ангажовање певача/казивача и слушалаца. Мада су очите и осцилације при карактеризацији (зависне од низа спољашњих околности) ипак се не може било који мотив придружити свакој биографији, независно од тога колико су њени елементи разгранати или сведени. С друге стране, догађа се и да познато „епско“ име „пређе“ у другачији поетички систем (балада, романса, лирска песма, шаљива прича), али је занимљиво да лик тада битно мења одлике које су својствене његовом епском портрету.¹

¹ Међу песмама из *Ерлангенског рукописа*, на пример, кнез Лазар и Милица „премештају“ се у новелистички заплет о продајој младој жени, која у купцу препознаје давно изгубљеног брата (бр. 208). У истом корпусу старих записа Вук Бранковић је јунак типичног лирског сукоба између девојке и просца (бр. 217), док је у записима са Крајине породица Марка Краљевића постала привлачна за обликовање типских сукоба између нпр. жене нероткиње и новог рода или конфликта између свекрве и снаје. Те осцилације уочавају се и у појединим „биографијама“ јунака из Вукових збирки. Љутица Богдан, један од чувених ривала Марка Краљевића, добија потпуно другачија обележја као јунак песама „на међи“. И епски подвиг неутралисан је породичним сукобима, било да и Богдан продаје љубу или његова сестра постаје главна јунакиња, обликована у противречним типским координатама (одана и пожртвована : крвница, Вук, СНП, I, бр. 722-725). Опречност карактеризација уочава се и у

Симболичка димензија, укључена у све сфере видљивог и невидљивог света, такође се испољава и на нивоу ликова. Представнике животињских врста, на пример, одликује готово неочекивано семантичко богатство (Гура), иако би се очекивало да су типска својства у тој категорији ликова најједноставније решена. Ипак, лисица из басне није истоветна лисицама из прича о животињама. Она лако мења статус кроз особености бајке, не само као део трочланог низа захвалних помоћника, већ и при испољавању чудесних моћи у позицији најактивнијег актера, високо стилизованог водича кроз авантуре (и иницијацију). И у оквирима истог жанра „физиономија“ типске одреднице се мења, јер је зависна и од *свијетског контекста*. Најлукавију зверку тако често варају слабије или домаће животиње (јазавац, јеж; петао, кокошка); вук није само фигуративна одредница опасности, већ типски крволук, у другачије осмишљеним околностима, испољава изузетну глупост. Обележја исте животиње се, при том, уочљиво мењају према законитостима предања, било да се тумачи настанак курјака (нпр. ствара га ђаво од блата) или се казивања усмеравају ка вучијем пастиру. Предања, на пример, „објашњавају“ непомирљиве супротности између човека и змије, која је веома често и чувар закопаног блага. Али, у бајкама змија постаје захвални дародавац фантастичних моћи (немуштог језика, златног дрвета) или чудесно рођено биће испод чијег свлака се крије млади јунак. Својства и функције се нарочито мењају у представама о кућној змији, смештеној испод прага. Чуваркућа штити укућане и генерације истог рода спаја са сенима предака (Зечевић: 1981,

истом поетичком систему. Вукашину Мрњавчевићу или целој Југовој породици нису својствене само негативне или искључиво позитивне особине. Али, док је погибија Југовића засенила недоличне поступке опеване у околностима пре Косовског боја, исти процес није имао снагу да „рехабилитује“ краља Вукашина. Независно од тога да ли његову смрт певачи приказују као део херојског колективног страдања сред Косова или у склопу одговарајућих интернационалних мотива, „жура“ Вукашин је доминантно обележен настојањима да задобије царску круну, не зазирући ни од клевете, ни од убиства.

106-109). Но, нијансе измењених значења покрећу се при померању ка другом усменом роду. Јединствена моћ метаморфозе дата је Секули, који сред косовског разбојишта, пред погибију, поприма змијско обличје. Мада је детаљ вишеструко мотивисан, указује и на архаичну подлогу и на удео других митских бића у епском систему, где су те (исте) представе пригушене и подређене пореклу, снази, подвигу и смрти најчувенијих јунака.

Амбивалентна својства и одлике, спајања соларних и хтонских компонената уочавају се при стилизацији ликова независно од њихове припадности различитим сферама:

- људској (старац, младић, дете, девојка, невеста, жена, баба),
- животињској (јелен, пас, коњ, рибе, пчела),
- оностраној (вила, змај),
- антропоморфних представа (сунчева/месечева/ветрова мајка, Даница; Влашићи; муња, гром).

Из најдубљих слојева колективног памћења извиру постојана или трансформисана веровања о тотему-заштитнику (вук, соко, орао), као и особености свих живих бића, чак и оних ретко укључених у песничке слике и поређења (утва, видра). О сложености категорије фолклорних ликова сведоче и разноврсне могућности функционисања истих одредница. Тако се у свадбеној метафоризацији младенци изједначавају са пауном и пауницом, да би међу чудесима бајке са онога света на златну јабуку слетела пауница, спремна да се претвори у најлепшу девојку и постане невеста најмлађег царевића. Неутралисање фигуративног плана у процесима изградње фантастичних светова бајке уочава се и у делокругу споредних ликова (лакат браде-педаљ човека) и при обликовању главних јунака (Биберче, Бисерко, Бибер-ага, девојке из наранце и босиљка, са звездом на челу, пасторке златних руку, златна деца итд).

Између ликова једне традиције и усмених облика постоји интензивна међусобна интеракција. То је нарочито уочљиво када у приповедном склопу дође до преименовања актера. Естетска

успелост саме варијанте не мора бити нарушена, али је дефинитивно угрожен жанровски систем. Уобичајено је, на пример, да се најмлађи царевих/брат суочава са фантастичним ривалима, спасавајући сроднике или далека царства. Међутим, када се змајевима или дивовима супротстави Ера или Ћоса, и сама фантастика се угиба под снагом особина, везаних за тако именоване ликове. Они нису „затворени“ у тематским круговима шаљивих прича и новела, нити се њихове одлике мењају када се приближе нормама бајке, али је специфичан резултат новонасталог споја.

У зависности од жанра и приповедног типа, јунацима бајке притичу у помоћ различито именовани ликови. Функције тог делокруга обављају небеска тела и природне појаве, животиње и биље, тајанствени старци, чудесне девице, чија је постојбина са оне стране човековог света. Помоћник може постати и сама жртва, било да спасиоцу открива тајну противникове снаге или разоткрива намере лажног јунака. Истовремено, и помоћник може да промени „позицију“. Обраде појединих модела почивају на акцији, даровима или саветима помоћника, а догађа се и да управо он страда уместо свог штићеника (нпр. модел о захвалном мртвацу). Ипак, ни тада распоред делокруга и чудесних авантура не угрожава статус главног јунака, ма колико он (п)остао пасиван. Тај делокруг такође некада у композиционим сегментима равноправно деле два јунака (змија младожења и његова жена; браћа близанци; пасторка и маћехина ћерка). Но, динамика функција и делокруга не угрожава поетичке захтеве облика, јер су све комбинације изведене унутар фонда типских ликова својствених бајци. Али, када чаробне предмете дарује сам Бог или неко од светаца и анђела, жанровски систем је битно „поколебан“. Врло често се у таквим обртима низ авантура повлачи пред значајем и значењем искушавања смртника, а бајка неосетно прелази у легендарну причу, показујући последице и тежину испаштања грехова.

Нису ништа мање сложене везе између категорије јунака и песничких форми. Познат по јуначким ранама, гордости и породичном неспоразуму из *Жалостне пјесанце о племенитој*

Асан-агиници, Хасан-ага може постати протагониста и других породичних несугласица, стилизованих према захтевима балада или романи. Но, тим именом биће издвојен и млади ратник у самртном ропцу (ЕР, бр. 86) и угледни старешина складне породице, о којој се глас проноси на далеко и стиже до самог цара (ЕР, бр. 142). Хасан-агино име са лакоћом обележава и читаву „другу страну“, било да се он сам размеће сопственим победама (ЕР, бр. 114), или се у пародијској детронизацији *јунак* премешта са бојног поља у башту, где ће се наћи у непримереним околностима, док „зеље бере“ (Вук, СНП, I, бр.713). Када се имену појача епска компонента, претходна значења се расплињавају пред појавом Хасан-аге Куне, који добија и специфичан портрет и особен статус у противничком табору (Вук, СНП, III, бр. 28, 33, 39, 55, 72).

До које мере је категорија ликова битна за форму, тематику и модел, али и за комплекс значења потврђују све лирске врсте. Члановима породице и задруге, на пример, намењене су мале руковети, најчешће у архаичном комплексу исказивања добрих жеља. Минијатуре су посвећене невести, женику, њиховим крвним и духовним сродницима, укљученим у свадбени ритуал. Кроз обредне светковине и свечарске почаснице песма оцртава особине домаћина, домаћице, детета, младића, девојке, невесте, старца, попа, ратара, орача, јунака, мајстора. Напоредо са психофизичким крокијем, често згуснутим у метафоре или епитете, испољавају се идеални и идеализовани међуљудски односи, који (у другим формама) постају окосница и тежиште сукоба. Ни љубавна лирика није лишена „својих“ јунака, тим пре што снага емоција младића/девојака прати универзална људска искуства. Благослови и клетве, слутње и сновиђења, монолог, дијалог или сведена нарација обухватају све немире људског бића, у оном добу када треба да се закорачи у непознато, у жељене и неизвесне односе са другима и самим собом.

Управо се у такве „граничне“ ситуације смештају и конфликти песама „на међи“, чији су ликови потпуније обликовани

у односу на лирски субјект, али се битно разликују и од славних, чувених и одабраних епских хероја. И независно од тога да ли се спорне ситуације разрешавају кобно или без трагичних последица, протагонисти балада и романи не превазилазе моћи и могућности обичних смртника, чије заблуде и страсти изражавају (и симболизују). Занимљиво је да некада и њихова имена покрећу одређени хоризонт очекивања, јер по истом механизму име означава типска својства, па и природу „кривице“ (Омер и Мерима, Предраг и Ненад, Милић барјактар, Косовка девојка, Хајка Атлагића). Но, управо тим и таквим именовањем ускраћено је гранање „биографије“ (попуњавање новим мотивима и/или распрострањење). Али, такви носиоци *одређене* судбине у локалним оквирима шаљу јасне поруке и придружују се својим сапатницима, који су у другим срединама само другачије именовани.

Оформљеност и пластичност портрета или развијеност једне биографије врло често је шира категорија од самог жанра. Јер осим епских песама, постоје и предања о Марку, Милошу и Лазару, Јерини, Старини Новаку, светом Сави. Када, на пример, Марко Краљевић, сам, са братом или противником „пређе“ из епске песме у другачију усмену форму (балада, романа, бајка), особени „судар“ система испољава се у таквим варијантама. Не мора се чак ни угрозити жанровски „канон“ при нијансама карактеризације. Сходно моделовању типског трећег брата, војвода Гојко ће међу историјским Мрњавчевићима добити опречне особине. Док неимари подижу скадрске бедеме, он и његова танана невеста израстају у трагичне јунаке и вишеструке жртве, да би се при отимању о царски трон, у узлазној градацији грамзивости и нечовештва, Гојко представио као врхунски лицемер. Проклета Јерина испољава погубне намере према потомцима, сиротињи раји, Ђурђу и његовим витезовима. Али, када се лик уклопи у околности јуначке женидбе са препрекама, императив модела нијансира и особине Јерине као невесте. Она остаје изузетно активан лик, разборити саветодавац и мудри помоћник, потпуно

супротан оној господарици таме, с чије одлуке српске земље и градови постају тек поседе вековних завојевача.

Не само да на карактеризацију ликова утиче временска дистанца, терен и поимања одређене средине, већ и усмени ствараоци из сопственог угла процењују оно што сви знају о највиђенијим јунацима. Тако је старац Рашко представио Марка као заштитника правде, вере и цара, који скупо плаћа оданост етичким начелима. Стојан хајдук „објашњава“ само порекло Маркове епске и моралне снаге, а Вишњић прати епског јунака на последњем окршају и првом поразу. Тешан је посебно развио Маркове особине у низу сукоба, сенчећи комиком шеретску доминацију горостаса над недостојним супарницима. У визији следе певачице из Гргуреваца Марко постаје узвишени заштитник Косова, младости и живота, али за Милију је исти јунак турска придворица, недостојан руке охоче лепотице.

Ако је и у епским координатама уочљива таква осцилација карактеристика *оформљених* јунака, још су изразитије могућности варијација оних ликова, чија су обележја сужена до „стандардних“ типских црта. Облапорна, шкрта, похотна и неука свештена лица – посебно калуђери и попови, носиоци су обрта бројних шаљивих прича. Контраст спроведен кроз епске законитости, сучељава високе црквене великодостојнике и најниже у тој хијерархији. Наспрам подмитљивих владика и „четири стара патријарха“ је старац калуђер или ђакон Јован са својих „триста ђеце лудо“, спремних да страдају штитећи божанске и људске законе (Вук, СНП, II, бр. 19, 27). Наличје свештенства није међутим искључиво обележје ових типских ликова. И у шаљивим причама попови или калуђери постају виспирени, духовити и поносни браниоци вере, када их околности суоче са представницима других конфесионалних група (поп : хоџа; калуђер : султан). У зависности од наративног контекста и из старијих епских времена издваја се достојанствен стари протопоп, пред којим ће се ипак застидети обесни чауши Мрњавчевића, „силни од силнијех“. Старци калуђери знаће да тумаче снове, да наслуте смрт и харање, али ће и

ризиковати живот спасавајући хришћанске светиње. И не само да мудрост и лукавство свештеника односи победу над силом, већ и калуђерска молитва изазива чудо, штити манастире и целу нацију. У епизодној улози, калуђери постају чувари особених знања и, вични књизи, спознају тајне недоступне смртницима. Али, њихова вера, правичност и праведност има моћ да ослободи грешнике након смрти или да благовремено избави посрнулог из савеза који је склопио са нечастивим (Вук, СНП, бр. 20, 21).

Други пол динамичности, испољене у зависности од жанра, контекста и склопа сваке појединачне варијанте представља постојаност типских одредница. Једна или неколико битних особина најчешће се изводи из елементарних опозиција: мушко/женско; стар/млад; лепо/ружно; добро/зло, мудрост/глупост итд. Често се управо те честице значења уграђују у систем именовања, било да се аутоматски стапају са општим именицама (сељак, пустиник, врачара, чобанин, девојка), или постају део личних имена (Старина Новак, дијете Грујица, млади Марјан, старац Фочо), уз подразумевање или наглашавање атрибута (немилостива свекрва : милостива снаја; баба и солдат; пасторка и маћехина кћи; Еро и кадија; дете и Ћосо; Соломон итд).

Сасвим одређени сплет асоцијација покреће се и на нивоу породичних односа (браћа и сестра; синовица попа Милутина, сестра Леке капетана, љуба хајдук Вукосава, Секула сестрић), друштвеног статуса (цар Стјепан, слуга Милутин, протопоп Недељко, Гавран харамбаша, црни бугарин), етничке припадности или конфесионалних разлика (Влах Алија, Арапин, Латини, Московски цар; дервиш, хоца, фратар, патријарх итд). У најмлађем слоју традиције и нека занимања активирају одговарајући сплет значења (трговац, учитељ, механџија), иако поједини занати успостављају и дубинске везе са архаичним слојевима (ковач, берберин, крчмарица). Кроз све ове релације преламају се и значења опозиције близу/далеко, село/град и, нарочито сфере својег/туђег, које често подразумевају битно (мада некад тек привидно) обележавање складних и претећих односа или сигурног и опасног

простора. Та се димензија, између осталих укључује и у „физиономије“ митских бића, али се подразумеване одлике нијансирају кроз односе ових ликова према човековом свету.

Ниједна честица укључена у типске црте нема апсолутну вредност, нити се обликује као „знак“ који дефинитивно затвара представе о истом јунаку, а слику о њему чини монолитном. Чак ни бинарни пар Бог/ђаво нема привилегован статус при обликовању фолклорних ликова. Јер, у усменим облицима Бог може бити врховни, свевидећи и праведни судија, али се приказује и у другачијем светлу. Задовољан неразумним указивањем почаст, обдариће сулудастог трећег брата (паљење тамјана); прерушен ће кушати смртнике, понашајући се и сам шеретски према свом сапутнику (замена места у постељи), а чак ће и признати немоћ када покуша да одврати пијанца од порока. И, мада ствара светове, у томе му је неопходно и знање оне друге стране, којој ће доскочити – преваром. По његовој одлуци разрешавају се битке на земљи и долази до пропасти царства, а као стари „крвник“ одлучује када највећем епском јунаку долази самртни час.

Мада се кроз именовање подразумевају обличје и делање нечастивог, такође свеприсутног у човековом животу, ни он није непроменљива фигура, чије су особине стабилне и неизмењиве. Јер, мамећи смртнике на своју страну, ђаво у народним приповеткама остаје немоћан пред злом женом, агом или манастирским ђаком, да би се при укрштању законитости предања и шаљивих прича чак и физички приближио старој, ружној и језичној жени.

И особине бабе из фолклорних представа испољавају амбивалентна значења, те је могуће да се исти лик нађе у разноликим улогама. Рефлекс древне богиње смрти и Велике мајке учачава се при интензивном испољавању демонских својстава, чак и независно од жанровских система. Она се може срести у шуми, где камени јунаке или им одсеца главе, постављајући неизвршиве задатке (Вук, СНП, бр. 29, Додатак, бр. 1), али у бајкама је и дародавац који искушава (Вук, СНП, бр. 35) и помоћник који открива аждајине моћи (Вук, СНП, бр. 8). Према једном току традиције о

Првом косовском боју баба не мења особине и знања, израстајући у виновника Милошеве погибије, када Турцима одаје тајну Милошеве рањивости. И, мада тај детаљ у епици осцилира између фантастике и рационализације, најближи је откривању чудесне спољашње снаге змајевитог непријатеља из заплета бајки. Иста секвенца, са веома слично „обележеним“ актерима, не само да се доживљава различито, већ има и потпуно супротне функције у оквирима стилизација повезаних са жанровским нормама.

Персонификовани демони порођаја или болести појављују се у облицима жене, често и старе жене, изразито негативно настројене према људима (бабице, куга, чума, мора, смрт). И један од дванаест месеци, ћудљив и непостојан, означава се као баба Марта (мада постоји и мушки еквивалент Марач). Лик бабе особена својства (и позицију медијатора) добија у етиолошким предањима, било да захваљујући њеним жељама и хировима настаје део живог света (вегетација и инсекти наглашено хтонске природе) или је због ње читав људски род лишен благодети и осуђен на мукотрпне послове. Некада се демонска природа додатно конкретизује, уз мање-више истакнуте реалистичке, односно фантастичне примесе (врачара, бајалица; вештица), али у шаљивим причама она лако постаје жртва лукавијег (војник) или похлепнијег јунака (калуђер), у спору је са старцем и читавом околином. Њени савети, међутим, макар и духовито изнијансирани, са јачом или слабијом иронијском жаоком, постају упечатљиви коментари брачног живота, непримереног понашања (баба у колу, на пазару, жељна приче, па и младића), процене сопствених поступака и туђих мана. И, мада су типске компоненте допринеле лакоћи укључивања овог lika у формулације пословица и пословичних поређења, не активирају се увек сви елементи приписани одређеном типу. Зато је и могуће испољавање сасвим супротних одлика „стarih мајки“ из епских стихова, било да су тек пасивне жртве свеопштег страдања (мајка Југовића, Секулина мати, мајка Сењанин Ива) или ауторитети који оцењују, па и условљавају одлуке синова (мајка бановић Страхиње, Јевросима). Заправо, ширина

реализације типских ликова открива и специфичан парадокс. Што је у традицији један лик изразитије типизиран – то су флексибилније његове особине, а амбивалентност значења допушта и разноликост функција.

У епизи, где име (више) обавезује као део специфичног портрета и биографије, улоге су строжије подељене. Незамисливо је да замене позиције Вук Бранковић и Милош Обилић, или да Страхињић кукавно утекне са попришта, што је иначе допуштено Сењанин Ивану (уз заслужене прекоре). Самохвала је непримерена јунацима „старијих времена“, а они који су томе склони неминовно губе и част и живот, у мегданима против витеза. Међутим, када се Стојан Чупић самосвесно подичи међу устаницима, Вожд га лично у томе подржава: „Доста мене што говориш рабро“ (Вук, СНП, IV, бр. 36).

Епски систем врло добро разоткрива удео колективног става и пристрасност средине, емотивно везане за *своје* јунаке. То је, уосталом, још 1823. једноставно формулисао и Вук, говорећи о честим моделима женидбе међу „средњим“ временима. Хајдуци и ускоци отимају ћерке и сестре из најугледнијих муслиманских кућа, а оне радо мењају веру да би постале верне љубе најбољим јунацима. Но у муслиманској епизи истоветан склоп има супротан ток и исход, јер „они понајвише пјевају, да су њиови надјачавали и ришћанске жене и ђевојке робили и премамљивали“ (Вук, СНП, стр. 569).

Сложеност фолклорних ликова почива и на разноврсним честицама њихових „биографија“, склопљених из различитих слојева традиције, који се активирају у одређеном тренутку импровизације. И за одабране историјске личности везују се поједини интернационални мотиви, само што ти детаљи не могу бити у супротности са „знањем“ колектива о појединачним судбинама. Ипак, до које мере се лична процена певача/приповедача укључује и у фонд традиције не говоре само нијансе при обликовању Југовића, Бранковића или Марка Краљевића, већ и суштински опречна сведочења савременика. Тако се кнез Милош из сећања

Милана Ђ. Милићевића веома разликује од Вуковог казивања о Књазу, па и објективност Вуковог сведочења о истој историјској личности варира од списка до списка. На сличан начин се испољава варљивост памћења при поређењу ликова браће Недић или Ђорђа Ђурчије у стиховима Филипа Вишњића и Вуковој „историјској“ прози. Разлике су, истовремено и последица особених жанровских захтева (епика : анегдота), али испољавају и лични удео и тенденције приповедача.

Особине, физичка својства и начини деловања ликова, чак и оних максимално типизираних, зависе од више чинилаца. Типске црте, елементи портрета и поступци карактеризације чврсто су упућени на:

- 1) контекст фиктивног догађаја (сижејног модела или основне фабуларне матрице);
- 2) склоп варијанте (реализација обрасца);
- 3) жанровске норме;
- 4) околности импровизације (тј. схватања средине у којој се конкретизују и ликови);
- 5) процене и ставове певача/казивача (махом усклађених са колективним знањем и представама, али се од њих могу и разликовати, па и утицати на процене јунака);
- 6) садејства свих ових чинилаца.

Но, ни у овим основним оквирима, (који суштински подразумевају најбитније елементе целокупног усменог стваралаштва и услове стварања/прихватања дела) не постоје неприкосновена правила препознавања типских и индивидуалних особина, иако се, такође парадоксално, указују могућности (само)идентификације, чврсте везе између јунака, ствараоца и колектива.

Укључени у нивое формулативности, типски ликови испољавају стабилност и динамику својствену и самој формули и свим сегментима традиције. Јаче индивидуализовани јунаци одликују се извесним степеном пластичности, било да се разликују од свих осталих или се лагано, током развоја сижеа мењају, стичу одређена искуства и сазнања о себи и другима. Управо је због

непрекидне тензије између типског и појединачног, статичног и променљивог, отежана и примена теоријских термина везаних за категорију носилаца радње и идеја дела. У писаној књижевности често се као синоними употребљавају одреднице: *јунак*, *антијунак*, *лик*, *карактер*, *личност*, *тип*, *портрет*, мада ни написаним делима нису страни типизирани актери (нпр. улоге подељене у фарсама и ренесансним комедијама), ликови који оличавају доминантну црту, скуп психо-физичких обележја или природу дилема и страдања (Минхаузен, Санчо и Дон Кихот; али и Хамлет, Отело, Лир и сл). Тешкоће дефинисања појмова и њихове примене при анализи фолклорне грађе увећавају се и одредницом *херој* – честој при обележавању актера из митолошког комплекса, било да је такав лик потомак, миљеник или жртва виших сила. Другачији разлози допуштају да се и у епском систему препозна и процени херојски подвиг, али се, истовремено, протагонисти епског конфликта разликују и од митских и од легендарних јунака (мада могу обухватити оба слоја стилизације, попут Марка Краљевића, Змај-Огњеног Вука, Новака и Грујице или кнеза Лазара и светог Саве).

Традиционалне поделе категорије јунака се такође не могу аутоматски пресликати ни на типске ни на индивидуализоване ликове традиције. Особине, физичка и морална својства битни су критеријуми и Аристотелове класификације и поделе Н. Фраја. Но, врло често се иста „биографија“ моделује у садејству различитих категорија, што и омогућава премештање ликова из једног жанра у други. С друге стране, историјске личности израстају у особене медијаторе и културне јунаке, какав „статус“ у српској традицији има најмлађи Немањин син. Поједини епски јунаци препознају се и као потомци више силе, по херојским особинама су изнад просечних људи, али нису лишени ни страсти ни слабости које их изједначавају са реалним светом. У поступцима карактеризације ниједан фолклорни јунак није толико монолитан да се не би могао представити и у ситуацијама које су лишене епског или легендарног патоса. Тешко би

се прецизно могли разврстати управо пародијски двојници из фолклорног наслеђа, било да им је подлога смештена у ритуално-обредну стварност или су се физиономије и типске црте максимално одвојиле од архаичних представа. Мада се по принципима црно-беле технике са лакоћом обележавају епски изазивачи, фантастични или реалистични противници јунака бајке, ривали у шаљивим надметањима и обртима, ни контрасти нису изведени на истоветне начине. Код добрих певача, на пример, непријатељ из противничких редова испољава често више човечности од крвних сродника.

Насупрот етичке компоненте, наглашене у поступцима јунака епике и лирско-епских врста, морална својства имају потпуно другачији статус међу носиоцима радње у круговима шаљивих прича и новела. Заплети и расплети припадају лажовима, лоповима и варалицама, односно свим ликовима чије понашање одступа од кодекса средине (глупа, лења или неверна жена, страшљив муж, непоштен судија, неписмен поп, грамзиви калуђер итд). И основна типска својства овако „портретисаних“ ликова често зависе од контекста, јер се понашање не квалификује у зависности од онога *шта* лик чини, већ због чега и у каквим околностима испољава доминантне особине. Тако, на пример, Ерине преваре губе тежину прекршаја када се виспрени шаљивац суочава са Турчином, кадијом или агом, док (иначе лаком или неук) православни поп успешно надговори и надмудри хоџу. Променљивост типске особине додатно зависи и од афинитета средине, те се поново истиче удео контекста (сижеа и приповедног чина) при препознавању особина јунака. Мудри сељак ефектно реплицира и самом цару, али у граду истоветно именован лик постаје оличење неукости.

У обликовању ликова фолклорног фонда поступци једноставне или сложене карактеризације изводе се симултаним усаглашавањем три основна елемента. За издвајање једне особине или склапање пластичнијег портрета битне координате дају:

- приказани догађај (у једној ситуацији или низу епизода);
- мрежа односа успостављена са осталим ликовима (унутарња перспектива „текста“ јунак–јунак);
- експлицитан или имплицитан став ствараоца, усаглашен са колективним мерилима и проценама (спољашња перспектива, јунак – певач, слушаоци).

Али, чак и независно од степена типизације, битан удео имају још три компоненте:

- жанровске норме,
- архаична подлога и слојеви традиције,
- историјске појединости и реалије одређене средине.

Иако сваки поетички систем располаже са одређеним кругом омиљених ликова, сама грађа показује и динамику и последице „премештања“ ликова из једне усмене форме у другу. Ни ту не постоје правила, јер некада жанр условљава појаву, делокруг и својства јунака (нпр. вила у епици), али и знања о типским својствима ликова подривају жанровску постојаност (нпр. Ера или Ћоса у бајци).

Посебне тешкоће при разматрању категорије јунака у фолклорном фонду испољавају се у бројним примерима стилизације историјских догађаја, тим пре што су историјске личности нашле путеве до различитих усмених облика (епика, лирска песма, легендарне приче, културно-историјска и етиолошка предања, анегдоте, вицери, причања о животу). Лични удео приповедача/певача, повезан са колективним поимањем ближе и даље прошлости, учачава се у низу примера. Као и степен типизације, тако и „кофицијент“ историчности разнолико варира, јер се подређује законитостима усмених облика. Већа упућеност на историјски контекст некада чак постаје и битна препрека за разумевање смисла варијанте, сужавајући у просторно-временском смислу могућности њеног трајања. То нарочито потврђују пословице и „мале приче“ повезане са појединим епизодама из националне прошлости. Очито је да

се усмена грађа, независно од форме, не може изједначити са чињеницом, али је зависност фикције и стварности обострана. Неоспорно, потребни су одређени предуслови да би конкретна личност „загорачила“ у пределе усменог стваралаштва. Али, када ту границу пређе, обриси и биографија конкретне личности се подређују новим законитостима.

Статус јунака у усменим облицима није ништа једноставнији од позиције приповедача/певача. Ствараоци се налазе непосредно пред публиком, а од њиховог талента и извођачке вештине зависи успелост варијанте. Међутим и сам казивач се у појединим облицима појављује као учесник у изложеном догађају. Танка граница између фикције и стварности испољава се, на пример, кроз стилизацију обредног „текста“, као честице ритуално-магијских радњи, у лирским исповестима, кроз уверљивост мемората, анегдота и свакидашњих причања, али и у финалним формулама бајке. Промена наративне перспективе (прелазак из трећег у прво лице једине) добија особен статус и значења међу шалевим подручацима, гаталицама и варалицама. Специфична је и структура приче у причи, па и приче без приче, у којима тек лик приповедача успоставља кохерентне наративне оквире. Лишена те компоненте, „сложенија“ форма са лакоћом „прелази“ у говорни обрт, питалицу и загонетку. Усменој књижевности нису страни ни поступци интроспекције, ни унутарњи монолози, а у појединим ситуацијама се као типски ликови распознају и вешти приповедачи или гуслари. Потврђено је, уосталом, да се и поједине биографске секвенце из живота Вукових певача могу препознати у искуству и портретима епских јунака (Недић; Љубинковић).

Јасно је да једним зборником не могу бити разрешена бројна и сложена питања везана за категорију јунака у усменом стваралаштву. Радови у овом зборнику свакако немају такве претензије, нити им је циљ да наметну одређени истраживачки поступак. Уосталом, поетичко-историјске анализе и синтезе које су временом шириле научна сазнања о књижевности и народној књижев-

ности, потврдиле су релативну пролазност школа и метода. Све је њих надживела недефинисана и универзална уметност речи, у чијим оквирима, околностима трајања, жанровима и варијантама нема ни дефинитивно решених проблема, ни непроменљивих одговора.

Снежана Самарџија

Бошко Сувајџић

МЛАД ЈУНАК У ЈУЖНОСЛОВЕНСКОЈ УСМЕНОЈ ПОЕЗИЈИ

Карактеризација епског јунака као младог или старог представља саставни део усмене формулативности. Типологија младог јунака у јужнословенској усменој поезији врши се на основу номенклатуре, епских атрибута, положаја унутар породице, епског статуса и сижејних функција. На основу ових критеријума диференцирају се два основна типа младог јунака. Грујица и Секула заступају две различите генеалошке линије у склопу породичних односа (син—отац, сестрић—ујак), гравитирају различитим тематским круговима (певање о хајдуцима—епске песме „старијих времена“) и облицима епског певања (десетерачке песме—бугарштице), те импликују два различита типа преображаја младог јунака у епизи (преоблачење—метаморфозе).

Кључне речи: Дете—јунак, јужнословенска усмена поезија, епска биографија, породични односи, формулативност, типови преображаја јунака, сижејне функције, историја, мит.

У јужнословенској усменој поезији високо је формулативна представа „детета—јунака“, која означава фигуру без породице, чврстог идеолошког упоришта, владарских амбиција и јасно прокламоване сврхе епског бивства. Дете—јунак оличава квинтесенцију епске енергије. Његов подвиг није вреднован националним, конфесионалним нити социокултурним параметрима. У основи, „детето јунак експлицира във фолклорната култура ’чистия’ подвиг, подвига заради самия подвиг“ (Бочков 1994: 50).

Дете је у епској поезији јунак „замрзнут“ у развоју. Граматичка категорија средњег рода („оно“) означава његову амбивалентну родну позицију. На средокраћу између епског јунака и против-

ника, с обзиром на културолошке предиспозиције, дете–јунак с лакоћом гравитира и једном и другом делокругу: „И така, детето јунак е идеалниот герой, в обредните песенни текстове то се кани да земе на царя престола (= царството му, както е в лазарските песни например), в приказките е необичновеното дете на баба и дядо, което става царски зет, а в епоса? Само герой ли е детето? Аз няма да твърдя, че в епоса детето е извървяло пътя от юнака герой до противника в някакъв хипотетичен исторически члан. Според логиката на моите разсъждения детето јунак като идеален герой е и идеален противник. То няма майка (следователно не може да отговори на същностния за епоса въпрос на противника 'От кой род си?'), не идва от 'чужда' земя, няма 'свой' град, има само силата си и една непрестанна активност, която го възправя срещу други достойни юнаци.“ (Бочков 1994: 50)

Јунак се у јужнословенској усменој епској поезији маркира као млад и недорастао увек у односу према неком другом, старијем јунаку, са којим најчешће ступа у близак породични контакт: „У суштини одредницу дете, када је реч о јунаку не можемо у потпуности тумачити реалним животним добом – те би можда најпримереније било да је тумачимо као ознаку најмлађег јуначког статуса, из којег се често управо победом над старим јунаком, или његовом одменом у двобоју ступа у пуну јуначку зрелост. Да би се она остварила, митском набоју старог јунака супротставља се једна врста рашчињења магије и речима и делом.“ (Пешикан-Љуштановић 2007: 154)

Јунак није млад у исечку времена које се доживљава као реална календарска или пак биолошка категорија. Он у неким моделима може „убрзати време“ (*Наход Момир*, *Наход Симеун*). То је, ипак, изузетак. Епика се односи на непомично време у коме се дани, месеци и године мере само једним аршином – извршеним подвигом. Дете–јунак „замрзава“ време. Према речима Пламена Бочкова, оно га „прождире“: „Детето 'изяжда' времето (срв. културните стереотипи до днес в отношениието към децата: търсенето на физическа прилика с родителите, компенсаторните

амбиции кџм него, именуването, с което се 'подновява' прародителят и пр.), то никога не пораста, не се преврџа във време (= в история и пространство) и поради това с него не могат да се идентифицират каквито и да било човешки общности, било 'наши' или 'чужди'; то е лишено от социалност и именно затова е много ценно за епоса като класификатор на юнаковите качества.“ (Бочков 1994: 55)

У истом слоју традиције јунак може бити окарактерисан и као млад и као стар. Тако је Марко Краљевић у бугарштитчком слоју певања представљен као млад и галантан јунак у новелистичким моделима о Марку и Босанкињи девојци (Богишић, бр. 3), или пак о Марку и вереници (Богишић, бр. 4), и као стар јунак, седе браде до појаса, у песми *Попевка од Свилојевића* (Богишић, бр. 46). Ова амбивалентност последица је полифонијског структурирања епске биографије Марка Краљевића у традицији.

Љиљана Пешикан-Љуштановић издваја три основне фазе у вишестадијалном пресеку биографије епског јунака: „Из свега овога назире се могућа подела на три старосна статуса јунака: детета, јунака у пуној зрелости и старца, али она са становишта појединих јунака није непрекорачива. Исти јунак у различитим песмама може да припада различитим статусима. Тако је, на пример, и код Марка Краљевића несумњиво присуство извесних елемената који га приближавају лику старца јунака, пре свега у опису карактеристичне одеће (капа вучетина, ћурак од курјака, мрка јеменија), али и у опису лика – хиперболисани бркови, крваве очи. Попут старца јунака он има и дете парњака/супарника, обично сестрића (СНП VI, 19). Међутим, по низу елемената Марко је јунак у пуној снази, младожења или млад нежењен момак који носи 'зелену доламу'.“ (Пешикан-Љуштановић 2007: 155)

Треба имати у виду да опис јунака као младог или старог представља саставни део епске формулативности, али и средство за диференцијацију ликова, особито у песмама са развијеним епским каталозима јунака. Млад јунак се јавља у амбивалентној улози, као јунак и као противник. Поједина имена су се усталила

у одређеним улогама. Тако је дете Дукадинче најчешће у функцији противника, док су Грујица и Секула представљени у улози јунака и везани за свадбени обред (Бочков 1994: 51).

Номенклатура

Потреба да се јунак именује на начин утврђен у традицији проистиче из законитости обликовања епске биографије и неопходности да се појмовно сагледа и тематски обухвати јунакова изузетна појава у историјском и митопоетском колективном народном памћењу. Номенклатура је нешто што је иманентно епској биографији. Реч је о окошталој структури формуле која је у функцији информативне ентропије. Именовање појаве је исто што и појава сама.

Када је реч о именовању младог јунака у јужнословенском контексту, етимологија имена може бити заснована на квантитативним релацијама (дете *Голомеше*, дете *Малечково*); име може маркирати просторно-географски ареал јунаковог кретања или пак означити његово порекло (Иво *Сенковић*, дете *Дукадинче*); може патронимијом лоцирати његову породичну припадност (Грујица *Новаков*, *Новаковић*), или припадност одређеном тематском кругу и епској епохи (*калауз девојка*). Именовање је у функцији карактеризације епског јунака. Прослављено име у традицији подразумева прећутану епску биографију. Уз име се дају и развијени каталози помоћника и антагониста.

Име епског јунака најчешће настаје у комплексном процесу наслојавања историјских и митолошких чинилаца традиције (Секула Бановић, епска транспозиција историјског славонског бана Јаноша Секеља, који је погинуо на Косову и био сродник Јаноша Хуњадија + Секула Дракуловић/ Драгуловић, змајевити јунак који је на Косову погинуо после метаморфозе у змију/змаја). У јужнословенском контексту у равни номенклатуре одређени варијетети могу сведочити о језичким разликама и дијалекатским

финесама. Тако се име „дете Татуличе“ у бугарској фолклорној традицији највероватније може етимолошки довести у везу са именом дели-Татомира из круга хајдучке дружине Старине Новака. Тим пре што „дете Татуличе“ које затвара Демир капију у варијанти код Качановског представља тип „псеудопротивника“ или пак „дублера“ главног јунака: „Че Дете Татуличе в случая е псевдопротивник, ситуационен противник, а не противник по смисъл, показва задачата му да варди прохода Демир капия (Железна врата) – сакрална точка на митологическото етнопространство, чието владение обикновено означава владение над етноса (нелучайно в преданията този топоним се свързва трайно с Иван Шишман!)“. (Бочков 1994: 52)

*(Само)вредновање јунака на
основу узраста*

Обе биолошке категорије (*старост*:*младост*) могу бити вредноване из позитивног или негативног угла, у зависности од сижејног модела, тематског круга, епохе, става певача, афинитета публике. Новакова старост ће у низу варијаната мотивисати расцеп хајдучке дружине. Али ће на крају ипак бити позитивно вреднована, јер се њоме сугерише животно искуство остарелог хајдука који је у гори дочекао позне године, и апострофира хајдучка срећа без које му то не би пошло за руком (вид. „Свадише се у гори хајдуци“, ЕР, бр. 66; *Старина Новак и дели Радивоје*, Вук, СНП III, бр. 3).

Деспот Ђурађ Бранковић ће у угрофилски оријентисаним бугарштицама бити дисквалификован као „стари“ и „неверни“ деспот у односу према Сибињанин Јанку. У познијем кругу певања о истим јунацима, међутим, старост ће бити опевана као достојанствена и племенита, исказана потресном тужбалицом за преварно погубљеним младим јунаком (*Смрт војводе Кајице*, Вук, СНП II, бр. 81).

Старост ће у традицији формулативно означити искуство, мудрост и знање (протопоп Недељко). И младост може бити мудра (ђаче самоуче). Она свакако заступа храброст као основни животни принцип. Старост и младост су контрастиране и на основу естетског критеријума. То је очувано и у пословичком фонду традиције: „Mladu je sebru zvijezda na čelu a staru na repu.“ (Daničić 1871: br. 2279)

У хајдучко–ускочком певању се према старима и немоћнима из противничког табора поступа без милости. Старци се предају огњу и мачу, док се младо и пожељно женскиње оставља у животу и продаје у робље. Селективно поступање према турском робљу Ива Сењанина у песми *Иво узме град Јајце од аге Асан-аге* (Богишић, бр. 110) мотивисано је старосним критеријумом и свакако представља рефлекс историјске реалности („Што је младо робје, продаваше,/ што је старо, под мач обрађаше.“).

Младост је у епици недосегнута зрелост. А досезање до зрелости одраслих мушкараца мора бити посредовано процесом епске иницијације. Отуда је мотив детета–јунака у поезији јужнословенских народа у највећој мери повезан са обредно–митолошким представама: „За мен е очевидно, че името Дете (някаде удвоено като дете Малечково или ’преведено’ по календарен принцип: Дете седемгодче, Дете тригодишно и под.) не означава *възраст*, а поскоро липса на възраст. Неслучайно в някои варианти детето е некръстено, т. е. то още не съществува според нормите на християнската община.“ (Бочков 1994: 55)

Породични односи

Функционална карактеризација младог јунака у јужнословенској епској поезији превасходно је дата у склопу породичних односа. Говорећи о мотиву детета у Матићиној антологији *Hrvatskih narodnih pjesama I-X* (МН 1896–1942), у врло обухватној типологији при изради индекса мотива који се тичу детета у

усменој поезији Матићине збирке, Лука Шешо и Ивана Полонијо с правом смештају овај тематско-сикејни круг у породични контекст: „Мотиви који се тичу дјетета, дакле, указују на елементе патријархалног живота, као што је подређеност жене мушкарцу, висока вриједност обитељских односа, хијерархија која влада унутар обитељи, итд; другим ријечима, оцртавају организацију обитељи у стварном животу, која је на простору Балкана врло сложена управо зато што је сложен сам појам обитељи – комплексност обитељских односа рефлектира се и у језику, гдје су називи за свакога члана обитељи врло специфични, што омогућује прецизно разумијевање њиховог међусобног сродства.“ (Шешо–Полонијо 2002: 190)

Син–мајка/ сестрић–ујак

У јужнословенској усменој поезији широко је распрострањен митопоетски образац према коме син–јунак наслеђује особине од мајке–виле. Вилом се жене најпознатији јунаци српске усмене традиције: Марко Краљевић, Старина Новак, Љутица Богдан, Сибињанин Јанко и др. (Крстић 1937: 99-117). Из брака човека и виле рађају се изузетни јунаци: Марко Краљевић, Грујица Новаковић, Змај Огњени Вук и др. (Ђорђевић 1989: 78-81). Посебно је веза мајка–син делотворна у склопу обликовања епске биографије Марка Краљевића. Може се рећи да породични пар *мајка:син* у епској биографији Марка Краљевића типолошки кореспондира пару *отац:син* око којег је конституисана породично–хајдучка дружина Старине Новака.

Позивајући се на древну обредну праксу авункулата, релација *мајка–син* у функцији карактеризације младога јунака симболички се у јужнословенској усменој традицији преиначује у формулативни пар *ујак–сестрић*. Парадигму овог односа у српској и хрватској епској поезији заступају парови дијете Секула (Бановић, Дракуловић, Драгуловић)–Сибињанин Јанко (од Сиби-

ња, војвода, Угрин); цар Душан–Милош Војиновић; Марко Краљевић–Змај Огњени Вук; Иво Сенковић–млади Маријан и др.

У јужнословенској усменој поезији честа је тема односа сина према мајци: „Обитељски односи који укључују мотив детета у пјесмама су описани у многим облицима, а најчешће приказани однос јест онај дјетета и мајчинске фигуре, без обзира да ли се ради о њежном, исконском односу дјетета и мајке или о сукобима и злостављању. Присутност дјетета унутар обитељских слика у усменим пјесмама опћенито је уско везана уз женске ликове, чија је судбина неријетко трагична. Тај однос започиње првим кругом мотива који смо назвали *’Рођење дјетета’* гдје је дијете редовито узрок обитељске несреће, било да се ради о ситуацији у којој муж и жена не могу имати дјеце (па муж одлучи убити жену нероткињу) или имају само женску дјецу (муж жени и у овом случају пријети смрћу) или се пак ради о ванбрачној дјечи, било да су она мужевљева (док права жена код куће пати што нема властите дјеце) или о ситуацији сагледаној из женске перспективе (неудана дјевока има ванбрачно дијете). Круг подмотива заједнички названих *’Наднаравно рођење дјетета’* на први поглед искаче из цјелине редовитих мотива рођења дјетета, јер су дјеца потомци виле или се пак рађају као змај или змија, али се и овдје могу читати одређене *’редовите’* значајке: за вилину ванбрачну дјецу сазнаје се јер је права невјеста (и у овом случају) несретна што нема властите дјеце, а дјеца која се рађају као змај или змија таква су јер је мајка молила бога *’Да јој даде од срца порода, Таман да би гују шаровиту’*.“ (Шешо–Полонијо 2002: 190-191)

Пар *ујак–сестрић* активира честице врло комплексне обредно–обичајне симболике. Сестрићу–иницијанту у обликовању епске биографије ујак служи као путовођа у превођењу недораслог детета у свет зрелих епских јунака. Бановић Секула је јунак–иницијант у односу према ујаку Сибињанин Јанку. Као такав, он се уклапа у сижејне моделе који одговарају његовој животної доби и епској карактеризацији.

Постоје, међутим, и обрнути примери. Тако ће у сижејном моделу *женидба са препрекама* у функцији путоваће бити (заборављени) сестрић, а иницијантску позицију у епском моделу и комплексу свадбе као обреда прелаза (Ван Генеп 2005) заузеће сам ујак. Такав је пример песма *Женидба Душанова* (Вук, СНП II, бр. 29) и опозитни пар *цар Стјепан: Милош Војиновић*. Инверзија јунака изазвана је двојаким разлозима. Најпре, њиховим статусом. Цар Стјепан (ујак) је тип владара који, у складу са својим епским статусом мора да остане пасиван и да препусти својим дворјанима, свити, заточницима и заступницима да говоре и делују у његово име (Самарџија 2008). С друге стране, заборављени сестрић у функцији оклеветаног јунака поседује затомљене митске особине које га квалификују за улогу путоваће у процесу свадбене иницијације, која је еквивалентна епском сазревању јунака и увођењу у свет одраслих ратника (Детелић 1992).

Проблем ће настати онда када улогу владара преузму племенске вође и главари, а функције младих јунака опозитни парови из хришћанске, односно турске средине, као што је то случај у хајдучко-ускочкој епизици. Пример је, рецимо, песма *Млади Марјан и Арнаут–Осман* (Вук, СНП III, бр. 29), у којој се мотив оклеветаног јунака не везује за обред свадбе, већ за (лажни) позив Турака на братимљење и међусобно миреење. Кршење прописаних услова (да се не воде млади јунаци како се не би заметнула кавга) прилагођава се историјској свакодневици на крвавој крајини, у којој јунаци често на вери и правди Бога страдају:

Књигу пише од Удбине Панца,
 Те је шаље у Сијење Иве:
 „Да ме чујеш, Сијењанин–Иво
 „Хајде мене мору на закуке
 „На миреење и на братимеење:
 „Доста било боја по крајина,
 „Доста нама гинуше јунаци,
 „Но ми хајде мира да чинимо;

„Ал’ да чујеш, Сијењанин–Иво!
„Не поведи сестрића твојега,
Баш сестрића млада Маријана,
И ја нећу Арнаут–Османа,
„Јер су оба кавгације млади,
„Те ће нама заденути кавгу,
„Сви можемо изгинути лудо.“

Прамен магле који се заповеда од Сења ка „мору дебеломе“ представља митску ауру, непрозирну опну из које ће јунак ступити на сцену епске сижејности. Спона овог митолошког детаља са типом јунака и сижејним моделом овде није доследно мотивисана. Прозирнијом ће она постати у варијанти ове песме (*Опет то, али друкчије – из Црне Горе*, Вук, СНП III, бр. 30), у којој се номенклатура везује за дијете Секулу. Секула Бановић преваходно у старијем слоју епског певања (бугарштицама) представља образац полумитског, диморфног бића, те му и приличи да своме ујаку „од Сибиња Јанку“ у помоћ притекне из магле, на коњу којем: „„Од друмовах маглу подизаше,/ од копитах ватра сијеваше“. И овај је модел, међутим, реализован у једној прилично смушеној и несрећној комбинацији мотива, са немотивисаним помињањем Косова и Јанковог тамновања (Секула баца ујака Јанка у тамницу).

Мотив кукавичлука, који је у сижејном моделу о женидби са препрекама затомљен свешћу о владарским компетенцијама женика, у песмама о женидбама хајдука и ускока (*Опет женидба Сењанина Ива*, Вук СНП III, бр. 27) биће неспутано развијен, па ће тако Ивин сестрић, дијете Тадија, оквалификовати свога ујака без икаквог зазора као страшљивца и кукавицу („Но ја с тобом друговати нећу/ кад си тако страшљив међу друштвом.“).

Син–отац
(у склопу хајдучке дружине)

Име *Грујица*, које означава сина хајдука Старине Новака и члана његове породично-хајдучке дружине, постало је синоним за тип „младог јунака“ који се у јужнословенској традицији реализује у склопу формулативног обрасца *отац–син*. Као врста функционалне замене/допуне и израз тежње за хармонијом и равнотежом у уређењу хајдучке чете Старине Новака појављује се и лик дели–Татомира (ЕР, бр. 112; Вук, СНП III, бр. 3, 6; *Пјеванија*, бр. 149). Када је реч о односу *отац–син* у српској усменој традицији ваља навести и пар Иво Сенковић–Ђурађ Сенковић у склопу формулативног обрасца замењивања остарелог оца на мегдану.

У науци је већ уочено да епски ликови Новака и Грујице поклањају на контрастним опозицијама типа *отац–син* и *стар–млад*: „Традиционална спрега јунака Старица Новак – дијете Грујица изграђена је на сродничком односу и поетским поступком изразитог контраста (син–отац, дете–старац). Типизирање овог спрега одвија се истовремено (син–млад, отац–старац) и скоро аутоматски: *стари бабо* и *младо дете* припадају категорији сталних епитета и чине формулу или формулативни израз.“ (Клеут 1998: 98)

Грујичина карактеризација спроведена је из три изходне перспективе: 1. **породичне**: посредно је доведен у везу са оцем патронимима „Новаков“ и „Новаковић“; 2. **личне**: окарактерисан је атрибутима „дијете“ и „млади“; 3. **колективне**: у хајдучком кодексу вредности маркиран је социјалном и хијерархијском одредницом „војвода“ (ЕР, бр. 49, Костић, бр. 144; Божовић, бр. 4). Лепота и „вечита“ младост Грујице Новаковића проистичу из Новакове везе са вилом, која жанровски припада старијем слоју усменог певања.

*Типови преображаја младог јунака –
преоблачење*

Тип младог јунака у јужнословенској епици поседује камелеонску способност трансформације, у складу са потребама сижеа и у мери коју одређује степен прилагођавања јунака типу антагонисте/ противника. Трансформација почива на схватању младог јунака као иницијанта који пролази кроз одређене обредне фазе, пре свега у кругу песама о женидбама јунака, или се мења у процесу шире епске иницијације која треба да потврди његов коначан статус зрелог јунака.

Представници два диференцијална *типа* младог јунака у јужнословенској епици су Грујица и Секула. И поред тога што их одликује истоветно митолошко (вилинско) порекло, јунаци остварују различите релације у склопу породичне микроструктуре (син–отац, сестрић–ујак), гравитирају различитим тематским круговима (певање о хајдучима–јунаци старијих времена) и преовлађујућим облицима епског певања (десетерачке песме–бугарштице). Све то импликује и два основна типа преображаја младог јунака у епици.

У моделима чији је носилац Грујица Новаковић, у складу са тематским кругом песама којем јунак припада, пореклом и епским атрибутима, појављује се новелистички мотив преоблачења као вид делимичне и привремене трансформације јунака, након које се он враћа у првотно стање и примарно обличе. Јунак се, у суштини, не мења.

Мотив преоблачења у девојку јавља се у сижејном моделу спречавања „гостинске обљубе“ (Јелић 1931: 66-75) и кажњавања насилника (*Груица и паша са Загорја*, Вук, СНП III, бр. 5), односно укидања свадбарине (*Груица и Арапин*, Вук, СНП III, бр. 4). Мотив преоблачења хајдука и скривања идентитета присутан је и у другим сижејним моделима (хајдуци ослобађају друга из тамнице, муж на свадби своје жене, делија девојка и др). Овде су, међутим, новелистички елементи исходиште поетског значења

и уметничке вредности. Епска карактеризација младог и лепог хајдука у потпуности одговара захтевима сижеа. Еротски детаљи уз надмоћан хумор у функцији банализовања неумерене страсти Турчина-насилника представљени су из узвишене етнокултурне и моралне позиције хајдука-осветника (Недић 1990: 32). У варијанти овог модела *Млади Радојица* из Томазеове збирке (Томазео, бр. 2) долази до алтернирања номенклатуре што је последица прожимања различитих слојева традиције¹.

Новелистички мотив о преоблачењу јунака својствен је епским атрибутима Груице Новаковића (млад, леп као девојка) и може се довести у везу са његовим вилинским пореклом у усменој епици. Како је то запазио Владан Недић, сцена у којој Иконија облачи Грујицу одговара призору у коме Џафербеговица облачи „роба драгокупа“ у песми Тешана Подруговића *Новак и Радивоје продају Грујицу* (Вук, СНП III, бр. 7).

Управо ће Грујичина младост и лепота у песми *Новак и Радивоје продају Грујицу* омогућити прерушавање хајдука у „роба драгокупа“ и његово везивање за новелистички сижејни модел „була удовица купује хајдука“. Грујичини епски атрибути у функцији су мотивисања непримерене (сексуалне) жеље незасите Џафербеговице. Варијанту ове песме (*Откуд је Герзелез*, Пјеванија, бр. 149) на композиционом плану карактерише удвајање наративних токова. Након бекства дели – Радивоја од турске удовице, пратимо рађање сина – изузетног јунака и његову потрагу за оцем, као и сукоб, који се завршава поразом чланова хајдучке дружине, али не и њиховом смрћу.

¹ „Ličnosti nisu iste kao kod Vuka, ali opet pripadaju hajdučkoj tradiciji: umesto Grujice, kod Tomazea je Radojica, a umesto Novaka je Tomić Mihovil. Radojica ubija Arapina koji otima devojkje iz svatova, ljubi ih nedelju dana, a potom vraća majci. U svom kratkom komentaru iz prepisa pesme u rukopisu MH 172, Tomazeo je sasvim ispravno ukazao na starinu motiva i njegovo prenošenje na nove junake: 'Smješana su ovdje stara i nova predanja. Arap je od Markovih vremenah, Radoica od ajdučkih. Posljednji stih ('Oj Arape odneli te vrazil!') dodat je od koga sljepca.'“ (Drndarski 1989: 229-230).

Типови преображаја младог јунака – метаморфозе

Секула Бановић се у бугарштичкој традицији већ самом номенклатуром и атрибуцијом описује као змајевити јунак који се лако уклапа у одређене обредно-митолошке modele у склопу песама о Другом косовском боју (историјска локализација) и односа према ујаку Јанку (породична и обредно-социјална локализација). Секула ће се, тако, као млад вереник сестре краља будимскога, појавити у кругу песама које опевају одлазак јунака у Други косовски бој и њихову погибију. За младог вереника ће се везати митска визија „три виле на три љељена“. Иницијација Бановић Секуле ће бити завршена смрћу. У складу са природом змајевитог јунака и епским атрибутима који га красе, Секулина трансформација ће бити потпуна и неповратна (Перић 2007). У моделу *Секула се у змију претворио* (Богишић, бр. 19; Вук, СНП II, бр. 85, 86), Секула страда у покушају да учини подвиг и убије турског султана: „Међу раним бележењима и записима које је сакупио Вук Стефановић Карацић нашле су се три песме о сукобу Секуле и турског цара у обличју змије и сокола: једна бугарштица (Богишић, бр. 19) и две десетерачке варијанте објављене у другој књизи бечког издања *Српских народних пјесама* под бројевима 85 и 86. Њима се, на специфичан начин, придружује и песма бр. 157 *Ерлангенског рукописа*, јер се добрим делом поклапа са варијантама које је објавио Вук. Иако не садржи мотив метаморфозе јунака у змију, поменута песма опева Секулину погибију на Косову, и то у изразито архаичном кључу, што баца драгоцено светло на симболичка значења и митска исходишта одговарајућег сижејног модела.“ (Делић 2009: 245)

Архаични мотиви преображаја у змију и сокола овде су у складу са епском биографијом јунака. Секула се претвара у потиснуту, митску природу свога бића, у змаја и, заробљен у том обличју, умире. Секулина смрт настаје као последица погрешног вођења процеса иницијације, при чему се кривица сваљује на

његовог ујака, Сибињанин Јанка, или пак на традиционалног противника угарских јунака, деспота Ђурђа Бранковића², у традицији (и историји) иначе упамћеног као *старог јунака*. „Секул младо дите“ ће своју иницијацију окончати смрћу.

Дете у функцији јунака (син–отац)

У песмама типа *Иво Сенковић и ага од Рибника* (Вук, СНП III, бр. 56) описује се стари интернационални мотив (Maretić 1966: 252–253) борбе „искусног ратника с недораслим дечаком који односи победу“ (Пешић – Милошевић–Ђорђевић 1997: 97) Мегдан је развијен у складу са витешком процедуром о којој говоре историјски извори (Томић 1902: 7–8). Највећи квалитети

² У коментару уз варијанту песме *Секула се у змију претворио* (*Онет то, али друкчије*, бр. 86), у којој бан-деспот Ђуро погрешно саветује Јанка да не стрелја сокола него гују, Вук ће овај чин прокоментарисати на следећи начин: „Приповиједају (као што се и пјева), да је бан-деспот Ђуро (Ђурађ Смедеревац) прије тога питао Јанка:

„Да ти да Бог, Сибињска војводо!
Да добијеш цара на Косову,
каку б' нама вјеру оставио?!

А он одговорио, да ће им оставити лијепу Маџарску вјеру: да граде мисе и да вјерују Рим-папу. Онда бан-деспот Ђуро пошаље посланике Турскоме цару, те га запита, каку ће им он вјеру оставити, ако разбије Маџаре; а турски цар одговори:

„Начинићу цркву и џамију,
Обадвије једну поред друге:
ко ће клањат', нек ид' у џамију,
Ко ће с' крстит', нек иде у цркву.“

И за то веле да је бан-деспот Ђуро преварио Јанка.“ (Вук, СНП II, стр. 370)

ове епске песме су лирски детаљи представљени у завршници песме.

С друге стране, као наличје овог мотива појављује се интернационални мотив сукоба оца и сина услед непрепознавања. Предање о необичном пореклу епског јунака обликовано је у карактеристичним обрасцима епског певања, те представља „онај завршни stepen oblikovanja mita kada junak, dovoljno slavan, „rađa” svoje roditelje prema sebi“ (Krnjević 1980: 173).

Дете у функцији противника (сестрић–ујак)

Модел „Марко Краљевић и дете Дукадинче“ у Бугарској постоји у двадесетак варијаната, које су углавном забележене у Западној Бугарској, у Софијском округу. Михаил Халански историјску основу модела изводи из стварних контаката Марка Краљевића и господара Дукађина, која је омогућила да се познати епски мотив о сукобу оца и сина, односно ујака и нећака, веже управо за ове јунаке. Михајло Арнаудов, с друге стране, иза представе „дете Дукадинче“ у епској поезији открива трагове најстаријих митских представа, које се активирају у овом традиционалном непријатељству: „Дете Дукадинче и дете Голомеше са навјерно прастари народно-поетични или приказнични образи, които едва по-късно се вмъкват в поемите за Марко. Макар и невръстни деца, само на седем години, те са по-големи юнаци от Марка и ту го надвиват в двубой, ту го спасяват от беда.“ (Арнаудов 1934: 306; овде према Теодоров 1955: 349)

Ангелов и Вакарелски прихватају тезу о ликовима деце-јунака као дериватима архаичних митских представа, наводећи да је тај мотив у млађим наносима епског певања пренет на историјске јунаке, попут Марка Краљевића и Леке Дукађина (Трем, бр. 24, стр. 134.) Тако би и дете Татуличе, и дете Голомеше, и дете Малечково, и дете Грујица, и дете Секула представљали

збирну представу која је настала наслојавањем митолошких и историјских елемената и прерасла, у склопу метафоризације песничког исказа, у „јединствен метафоричан лик“ (Теодоров 1955: 203)

У сужејном моделу о сукобу Марка Краљевића са дететом Дукадинчетом у експозицији је очуван композициони оквир разговора са небеским телима, који је у бугарској и македонској поезији карактеристичан за причу о томе како је Марко Краљевић изгубио снагу. Марков разговор са „звездом вечерницом“ (у неким познијим варијантама звезда постаје антропоморфизована *мома Звезделина*, вид. СБНУ, XLIV, стр. 10) дат је у изврсном хронотопском обрасцу усамљеног јунака, који јаше у глухо доба тесним клисурама. Контраст између омеђеног простора (тесне клисуре) и неспутане ширине (звезда вечерница) симболички упућује на несклад између јунаковог епског статуса и његових жеља. Јунаково питање, да ли има на кугли земаљског бољег јунака од њега, упућује на суже о Марку Краљевићу и изузетном противнику, који се моделује на основу јунакове потребе да докаже себи и другима првенство у ратничким вештинама и тако стекне/ задржи повлашћен статус у заједници. „Звезда вечерња-ча“ некада сама наговара јунака да потражи силног противника (Миладиновци: стр. 173).

Занимљива је просторна локализација радње. Марко се упућује на „Дикатенска земја“ (Шапкарев 1891: бр. 463; стр. 315); у „Дукат град“ (СБНУ, књ. XVI/XVII, ч. II, стр. 162; књ. XIII, стр. 87), у „Дукан град“ (СБНУ, књ. XVI/XVII, ч. II, стр. 165); у „град Дукатин“ (СБНУ, књ. XLIV, стр. 9; СБНУ, књ. XIII, стр. 85; Качановски, стр. 351); или пак у „село Дукатинско“ (СБНУ, књ. VII, стр. 102).

Вредне су бележења још неке појединости. У једној варијанти сужејног модела „Марко и дете Дукадинче“, записаној у самоковској области (СБНУ, књ. XVI/XVII, ч. II, стр. 165), почетак и крај јунаковог путовања саображени су са митском путањом кружнице коју по меридијанима хоризонта оцртава Сунце:

„Кога слънце, море, изгреваше,
тогай Марко поодеше;
кога слънце захождаше,
тогай Марко у Дукана града“
(Теодоров, 353)

У варијанти из софијског краја такмичење Марка Краљевића у снази и надметање у витешким играма врши се на Косову пољу, као типском пољу за епске мегдане, при чему је несумњиво да је традиција о Косовском боју – управо у овој регији сљубљена са традицијом о паду Бугарског царства и погибији цара Јована Шишмана на Софијском пољу – покренула формулативни зупчаник који је омогућио трансфер значења:

„А Марко му низ гръло продума:
– Гиди дете, дете Дукагинче!
Да изкараш твойта добра коня,
да идеме вов Косово поле,
да идеме коне да разяздим,
да идеме камик да найдеме.“
(СБНУ, кн. XVI/XVII, ч. II, стр. 162)

У песми *Дете Татуличе и Краљ Марко*, која почиње формулом (само)хвале („Прочуло се Дете Татуличе“), срећемо мотив прерушавања јунака. Марко се преобласти у „голу дервишину“ и понижава сестрића на мегдану. Протера га до Белог мора, и тек се накнадно, у механи, открије ко је. Овде је активиран низ митских елемената: „дете Татулинче“ седи на Демир капији и девет година чува друмове и клисуре, те не да кроз њих „пиле да пролети“, а камо ли „јунак да замине“; мегдан око првенства јунака; прерушавање у дервиша; затварање друма; потеря до Белог мора; епитети („гола дервишина“) и сл.

У песми *Краљ Марко, Иве и Дете Дукадинче* (Трем: бр. 24. Записано у с. Врбници, Софијска област, СБНУ, I, 55), среће-

мо невероватну контаминацију мотива и сижејних линија, што представља еклатантно одступање од поетике класичне јужнословенске епике, која прописује да крај јунаковог подвига означава завршетак песме. Овде се у првом делу песме варира сиже песме о Марку Краљевићу, побратиму Милошу и вили Равијојли која устрели јунака у гори. Самим чином видања јунака, међутим, не окончава се на рација, већ се из необавезног разговора покреће друга сижејна линија – она из сижејног модела о Марку Краљевићу и Филипу Маџарину. Из приче о првенству у епској вештини и херојству, које се потврђује на мегдану, ниче трећа сижејна линија, она о супротстављању епског јунака детету–хероју које поседује изванредну снагу и митолошке атрибуте. Дете–јунак може бити савладано само на превару, из потаје. И поред тога што је, очито, реч о млађем феномену епског наслојавања, које се одвија по принципу бајковитог моделовања сижеа, ваља истакнути одређене архаичне елементе. Најпре хронотоп:

Шета Марко по Пирин планина

и по него Иве, свой побратим.

Шетали са по поле широко,

минали са през гора зелена,

шетали са през суи планини,

пливали са северни морета.

Настанали самодивски дервен...

(Трем, бр. 24, стр. 125)

Ивино упозорење да не сме да попева кроз гору јер у самовилском дервену столује Вида Баздарцијака, која ће доћи са оштрим стрелама да их погуби, Марко лаконски одбија констатацијом да је Вида његова посестрима. Упечатљива је и митски формулативна снага Ивиног гласа:

Викна Иве с нему ясни гласи,

с ясни гласи, със юначко сърце.

Ка запея през гора зелена,
от гора е шума попадало,
долища се с гласи угърмеа
и сва се е гора ухтела.

Опис Виде Баздарцијке као хтонске богиње смрти, која јаше „сурога јелена“, са узенгијама од зелених гуштера, канцијом од зелена смука, и уздама од две љуте змије, првотно је несумњиво имао архаична митолошка значења. О томе посредно говори и доминација зелене боје у опису. Зденац митолошких честица се замутио, али су прстенови заборављених појмова остали да меандрирају на површини песничке слике и у потоњим записима:

Тогай стана Вида Баздарджийка;
она язди сураго елена,
що е елен, елен шестокрилец,
зенгии и зелени гущере,
камджия и от зелена смока,
юзда и е до две люти змии.

(Трем, стр. 127)

Номенклатура вилинског народа је високо формулативна. Поред Виде Баздарцијке, ту је и Ђурђа Самовила, те Магда Самовила која ће, као митска биљарица са цвећем самовилским, оживети јунака. Копча између два наративна тока је асоцијативне природе, без тешње узрочно-последичне везе, као у бајкама:

Тогай Марко на Вида говори:
фала тебе, Видо Баздарджийке,
Баздарджийке, моя посестримо!
Като ходиш по Пирин планина,
че тизе си върла самовила.
Че тизе си сичко преходила,
одила си по води и гори,
дали има по-юнак от мене?

Вештачка контаминација два сижејна модела уочава се и у томе што су у првом делу јунаци Марко и Иве, а у другом су то три побратима (Марко не именује своје побратиме нити они имају активнију сижејнотворну функцију у даљем току песме); у једном часу, на кули града Дукана са Дететом Дукадинчетом седи „Богдан добър юнак“. То је вероватно рецидив епског сећања на великог јунака Љутицу Богдана, који је остао пуко и сижејно неактивирано сећање; ипак, он се налази у друштву Марковог противника, што значи да песма памти антагонистичку позицију јунака и противника и именује их према тој позицији. Град у који одлазе три побратима је „Дукан град“. Утаначује се такмичење у издржавању жеђи. Сам хронотоп који прати радњу јесте хронотоп бајке:

Тогaй пошли троица юнаци,
много време злини преминали,
пливали са северни морета,
ходили са по пусти пустини;
дето човек не е преминувал,
и тамо са юнаци минали
нема нищо юнаци да сретне.

Марко убија Дете Дукадинче на превару и заслужује клетву коју му умирући јунак, преполовљен до паса, упућује у завршници песме. Ова клетва очигледно кореспондира са клетвом краља Вукашина која је забележена у песми *Урош и Мрњавчевићи*, али она у млађој варијанти нема никаквог логичко-мотивацијског резона, осим што указује на порекло, односно на првобитни извор мотива:

Я чех тебе съ душа да уморим;
проклет да си, Марко Кралевичин!
От тебека ниде гроб да нема,
и Бог, Марко, да те не приема.

Сал да умреш и да те не знај!
От тебека нигде гроб да нема,
ни от тебе ни от Шарко коня.
Да не знај, дека че да умреш!

Да је древни обичај авункулата у вези са именом Марка Краљевића распрострањен и међу Албанцима показују детаљи арбанашке традиције о Марку Краљевићу које је преко лета 1931. године у Улцињу и Скадру забележио Тихомир Ђорђевић (Ђорђевић 1984: 286). Песма говори о Марковом сукобу са сестрићем, мотиву препознавања, о епизоди са Ђерзелез Алијом и погубљењу чудовишта на језеру, те Марковом убијању сестрића на превару. Тихомир Ђорђевић даје врло исцрпне паралеле и варијанте песме о Марку Сиља Марку и сестрићу.³

*Дете у функцији противника – удвајање
противника*

У варијантном кругу песама о братоубиству, променом позиције јунака, појављује се врло архаичан митолошки модел удвајања противника. Лик се, злочиначком активношћу против рођеног брата, из делокруга јунака преводи у делокруг против-

³ Као комплетну варијанту Ђорђевић наводи песму из збирке Манојла Кордунаша (Кордунаш бр. 27), која се делимично разликује само у номенклатури (уместо Ђерзелез Алије противник је Страјинић Резан); делимична варијанта, која говори о Марковом сукобу са сестрићем, мотиву препознавања и погубљења Ђерзелез Алије (Пјеванија, бр. 110); варијанта која следи ток арбанашке песме, закључно са борбом против Ђерзелез Алије, све до суочења са вилом која убија сестрића, али ће га Марко осветити, убити вилу и сестрића упопати у Прилепу (Шаулић: стр. 190-202); варијанта у којој се очувао само први део, борба Маркова са сестрићем, препознавање, и која се завршава Марковим убиством сестрића, без епизоде са Ђерзелез Алијом (Стојковић: стр. 240-241; МН књ. II, стр. 440-443); варијанта која говори о сусрету, борби и препознавању Марка и сестрића (МН, књ. II, бр. 68). (Ђорђевић 1984: 286-287)

ника. Одабравши, својевољно или уплитањем виших сила, брата као противника, јунак постаје противник самоме себи. Јунак и противник су лако замењиви „дублери“, представљени у односу епске еквиваленције и увезани крвним сродством. То се најбоље види у моделу са „вилом освадником“, који се завршава самоубиством. Убивши брата, заслепљен митским агенсима и неразумним силама, јунак ће одстранити половину своје природе. Логичан завршетак сижеа ће стога бити потпуна деструкција, односно самоубиство.

У кругу песама о Грујици Новаковићу, фолклорна балада о завади браће и братоубиству старија је од хајдучке номенклатуре која је у њој заступљена (Грујица и Татомир). Већ у уводној формули највећег броја варијаната о вили освадници наводи се како је братска љубав толико чврста, и њихова слога неразрушива, да се добри коњи испод јунака љубе. Коњ као епски атрибут представља саставни део сижејне нарације. Отуда није чудо што Татомира и Грујицу, пред искушењем на које ће их поставити опака освадница, љубоморна и људоморна вила, у гори затичемо како језде на коњима. Хајдучки наноси у песми су веома танки и очито позније накалемљени на древни сиже („Гором језде два Новаковића“, „Два су брата од мајке рођена“). Будући да је главни јунак варијаната ове песме вила расколница, као носилац познатог сижејног модела о завади браће и братоубиству, гора је превасходно митопоетски простор. И поред хајдучке номенклатуре (Грујица, Татомир), јунаци су представљени у витешком духу, на коњима и у раскошним феудалним одорама.

Дете у функцији помоћника

Дете у функцији помоћника појављује се пре свега у причи о „неверној Грујовици“, која представља један од најфреквентнијих сижеа у јужнословенској епској поезији, (Арнауод 1968: 533-571). Песма *Невера љубе Груичине* (Вук, СНП III, бр. 7)

доноси изврсну обраду наслеђене грађе. Радосав Меденица у типологији песама о невери љубе у нашој усменој епици издваја као кључну одлику овог типа улогу детета, посредством које се пројектује љубин однос према мужу и она карактерише као мајка (Меденица 1965: 162). У македонским и бугарским варијантама такође се јављају мотиви резања гајтана на рукама и проливања очеве крви, као и мотиви алегоријског избора казне (СБНУ II, 114). Радост Иванова посебно истиче лик неверне Грујовице као резултат новелистичког наслојавања преко архаичног модела, који прати одређене етапе свадбе као обреда прелаза (Иванова 1992: 149–173).

Историјски елементи у склопу обликовања представе младог јунака

Историјска подлога песама о младим јунацима дата је само у наговештајима. Ипак, могу се наслутити разлози зашто се одређени круг мотива везује за одређено име. Некада је веза јаче, некад слабије мотивисана.

Име Грујица често се среће у историјским изворима у Приморју у 17. и 18. веку, у различитим варијететима: Грујица Милош Мали (Butorac 1928: 112), Грујица Жеравица⁴, Грујица

⁴ О Грујици Жеравици говори и Андрија Качић Миошић у *Razgovoru ugodnom naroda slovinskoga*. По њему је Грујо Жеравица био „arambaša od juna-ka“ из которских бањана, који се „pridivkom“ звао Сарабаћа (*Pisma od vitezova kotorskih*, br. 127). Грујицу Жеравицу помиње Качић и у *Korabljici*: „Arambaša Grujica Žeravica, od Banjana rodom, taki junak smrtni biše rata Bečkoga, da se brez svake sumnje more Jankoviću, Mandušiću, Močivuni Vuku i Radi Miletiću prilikovati. Ovi vitez veće od šeset glava turski odsiće, a između ostalih posiće bega Muratovića i serdara od Risane, dovede mnoge sužnje i upali jednu množiju veliku kuća turskih. Svidoče sva njegova junaštva providuri i đenerali mletački: Jure Korner na 1666, Jerolim Loredan na 1668, Lorenzo Bernardo na 1669, Antun Priuli na 1669, Petar Duodo na 1691.“ (Vid. Banović 1954: 127).

Милошев⁵, Грујица Вуковић, хајдук са надимком Putto (дете) и др. Из једног архивског документа, тако, може се дознати како Јована, мајка погинулог хајдука Грујице Жеравице, „опуномоћује пред судом харамбашу Баја Пивљанина за заступника малољетне Грујичине дјеце“ (1672). У изворима је остало забележено да је Грујица Жеравица, у друштву са Бајом Пивљанином, Вукосавом Пухаловићем и „буљубашом Милошевићем“, у децембру 1669. ишао у Млетке, као представник бокелских хајдука. Грујицу Жеравицу Качић везује за Бањане, те говори о његовим подвизима, као што је онај када је „razbio hercegovačkog pašu, oteo mu zeleni alajbarjak, zarobio dvije stotine sužanja, ubio 60 Turaka i zapalio dvije hiljade kuća“⁶.

Најбољи пример „мешовитих“ хајдучких чета, које су састављене од Црногораца, Ришњана и новских Турака, а чији је примарни циљ и врховни разлог био пљачкање и стицање плена, представља у 17. веку дружина Грујице Вуковића. О нападима хајдучког харамбаше Грујице Вуковића, чувеног „Морлака са Зубаца“, на турску територију, уз дозволу млетачких власти (Јачов 1986: 185-186), али и на Жупу дубровачку и Конавле, имамо вести у дубровачким изворима током целе 1668. године и у првој половини 1669, све до његове погибије 2. априла 1669⁷.

О Јаношу Секелју, славонском бану, зна се да је погинуо у Другом косовском боју 1448. године, за који га бугаршtica

⁵ „Ми, међутим, мислимо да је то један те исти хајдук, који се негдје споменуо као Грујица Милошев, а негдје као Жеравица. Можда је био мали, а мале, ваљане људе називају 'жеравицом'.“ (Ковијанић–Стјепчевић: 180–181)

⁶ „Ratno područje na kojemu je Grujica Žeravica operisao, koliko se do sada zna, bilo je područje Hercegovine, Boke Kotorske i područje Republike Dubrovačke – a u Kačićevo doba o njemu su se, eto, pjevale pjesme već i izvan toga područja. Svakako je zanimljivo da se i ovdje naglašava Grujičina mladost ('od Grujice mlada Žeravice').“ (Nazečić 1959: 170)

⁷ Колико је погибија Грујице Вуковића узбуркала духове у Дубровачкој републици речито показује податак да кнез Конавала истога дана шаље влади четири узастопна писма са вестима о смрти чувеног хајдука (Конавле, 2. април 1669). (Самарџић: 274-432)

традиција углавном и везује, у двобоју са „џиновским турским мегданџијом“ (Костић 1939: 1-18).

Митолошки елементи у склопу обликовања представе младог јунака

Митолошки елементи у склопу обликовања представе младог јунака у традицији знатно су израженији. Важно је нагласити да се и „дијете Грујица“ и „Секула детенце“ у јужнословенском контексту еманципују од исходишних епских модела и преузимају на себе најразличитије сижејне функције. У македонско-бугарском културном ареалу Грујица се постепено еманципује од изворног певања о породично-хајдучкој дружини Старине Новака. Сижејни модели у којима се појављује, епски атрибути и, посебно, карактер његових противника, усмеравају Грујичин епски лик у правцу формирања митске представе о детету-јунаку изузетне снаге и фантастичних атрибута⁸. Јунак се тако сукобљава са чудовиштима и демонима

⁸ О томе најбоље говоре песме забележене у зборнику *Български юнашки епос* (1971): „Секула погубва арапин, пленил Марко и няколко други юнаци, I“ (72); „Секула погубва арапин, пленил Марко и няколко други юнаци, II“ (73); „Грујо дете, крале, банове и Момчил погубват Църна арапина, наложил сватбена забрана“ (85); „Марко погубва Филип Маджарин, който е поробил роби и иска да убие Янкула войвода, Грујо и него самия“ (100) и сл.; „Марко убива Филип Маджарин, който е погубил три хиляди войска и иска да погуби Грујо, Кралю Шишманино и него самия“ (101); „Шеина жертвува сина си Грујо мало дете заради брата си Марко“ (279); „Грујо мало дете погубва Филип Маджарина и взема дъщеря му Роксана девойка“ (359); „Марко погубва Вида Звездалия, защото не я дават на Грујо мало дете въпреки подвизите му“ (361); „Груица детенце наказва дъщерята на Фильо Будински, която го оскъrbява въпреки извършените за нея подвизи“ (362); „Грујо вреден унак спечелва бяла Вида чрез различни подвизи“ (363); „Грујо мало дете донася китка от езеро и взема Дунавка девойка“ (366); „Крали Марко погубва Филип Маджарина, защото не бил поканен на сватбата му“ (368); „Марко погубва жена си, която го мами с Грујо мало дете“ (502); „Груица войвода изгара невярната си

као што су аждаја и вила, супротставља се диморфним епским јунацима попут црног Арапина, Арватке или Цидовке девојке у веома архаичним сижејним моделима. С обзиром на своје митолошке атрибуте, Грујица понекад и сам преузима улогу противника, као у песми у којој отима љубу Марка Краљевића (*Марко и Грујица Новоговџ*, Миладиновци, бр. 122). Марко напасника на превару убије, пресекавши га на две половине. С друге стране, Грујо се појављује и као син Марка Краљевића (*Крали Марко погубва Филип Маджарина, зашто не бил поканен на сватбата му*, БЮЕ, № 368). На македонско-бугарском терену особито је популаран сижејни модел о неверној Грујовици (*Невеста Милкана предава на турци дренополици љубнето си Груя, кой-то се избавя со помоцта на детето и Сталакин Михала, избива турците и наказва издайницата си жена*, Шапкарев, II, бр. 395; *Грујо дервенджия и турци*, Шапкарев, II, бр. 484; *Седи Груя на Юруш-пладнина*, Качановски, бр. 192; БЮЕ, № 507-509; 513). У сватовској поворци, Груја је девер у песми у којој су Марко и Момчило кум и стари сват (*Иван добѣр юнак се оженва за Прилепка девојка. Марко, Момчил и Грујо кумове, старосватове*“, Шапкарев, II, бр. 447). За Грују се везује познати мотив о грешном јунаку, који болује зато што је прекршио обичајни кодекс и омаловажио девојку. Грех је утолико већи што се, поред повреде суштинских норми патријархалног обичајног кодекса, јунаковим поступцима девалвирају и основна хришћанска начела. „Грујо Варадинче“ је на Ускрс (“Велигден“) открио девојчино лице и целивао га (“Болен Грујо“, Шапкарев, II, бр. 330). Македонско-бугарска традиција Грују доводи у везу

жена, която го предава на турците“ (507); „Груица војвода погубва невярната си жена, която го предава на турците“ (508); „Новаков Грујо изгаря невярната си жена, която го предава на турците“ (509); „Грујо изгаря невярната си жена, която го предава на турците“ (513); ту су и предања (“Произведения в проза за героите на юнашкия епос“): „Грујо мало детенце – син на Крали Марко“ (24) и приповетке („Текстове в проза със сюжети, които се срещат и в песни“): „Марко, брат му и Груйчо малко дете с хитрост плащат изпитото от тях при мома крѣчмарица. Гюрга самодива погубва Груйчо, но Марко я принуждава да го сѣживи“ (199).

и са Косовском битком (*Прекращение общения между юнаками после Косовској битви*, Качановски, бр. 178). Номенклатура ове песме веома је анахрона. Спојено је неспојиво. У истоме друштву обрели су се „Реља Крилатић“, „Муса Кесеџија“, „Момчило“, „дете Грујанић“, „дете Мијаилче“. Песма развија познато културно-историјско предање о пропасти царства, услед дејства више силе, која хотимично спутава епска предузећа најбољег јунака.

За Грујицу се везују и познати мотиви из епског фонда јужнословенске поезије типа *певање кроз гору* (*Груја юнакъ уби-ваєт Момчила юнака и его жену Милицу*, Качановски, бр. 184), *укидање свадбарине* (*Грујо дете, крале, банове и Момчил погуб-ват Църна арапина, наложил сватбена забрана*, БЮЕ, № 85), или мотив ослобађања руке и извлачења сабље из каније (*Царь султан земня бие*, Качановски, бр. 200).

Новак и Грујица заједно излазе на мегдан изузетном противнику. Уочљиве су типолошке сличности са песмама типа „Марко пије уз Рамазан вино“. За овај модел у бугарском и македонском фолклору карактеристично је Марково подизање задужбина на Косову:

шета Марко по Косово поле,
Тамо гради цркве, манастире;
Оттам ойде на Скопје високо,
И тамъ Марко манастиръ загради –
Манастире свети Димитрие.

Против самовољног јунака, који не поштује његове забране, султан шаље Арапина, који се прерушава у калуђера. Као и у варијантама из српске усмене традиције, у којима се у улози антагониста најчешће појављују Грчић Манојло и Алија Терзелез, овде снагу са Арапином, у структурно уређеном каталогу, сукцесивно одмеравају Марко, „хајдук’ дебел’ Новак/од’ висока Качинова града“, „Грујица детенце“, Новакова деца“, „Јанкул’ од равно Косово“. На крају градацијски поређаног каталога јунака,

„Секула детенце“ убија Арапина (*Марко Кралевичъ строитъ церкви, безъ спроса турокъ; вследствие чего навлекаетъ на себя злобу султана, который приказываетъ схватити его*, Качановски, бр. 164). У варијанти ове песме (*Марко гради деветъ задужбине*, Качановски, бр. 165) тематско-сужејну окосницу ће такође представљати сукоб са Арапином који се прерушава у калуђера:

„Ка’ отиде на нови пазаръ,
Та си купи руо калудерско,
И си купи капу калудерску,
И си земе книге старовремске.“

У сужеј су унети новелистички елементи. Арапин се претвара да хоће да освешта подигнуте цркве те на превару зароби јунаке. Груја их ослобађа. О пореклу песме посредно сведоче топоними (Босна, Сарајево) и номенклатура (“Јанко од Косова“, „ајдук’ Дебел Новак“; „Груја вреден’ јунак“). У варијанти из збирке браће Миладинов (*Седумъ юнаци и Арапин*, Миладиновци, бр. 143) Марко гради 70 манастира на Косову. Функцију помоћника јунака, уз остале најеминентније јунаке јужнословенске епске традиције, обављају „Ајдут’ Дебел’ Новак“, „Грујица војвода“ и „дели Татомирче“. Сличне су и неке новије варијанте (*Секула погубва арапин, пленил Марко и няколко други юнаци* I, БЮЕ; II, БЮЕ, № 73).

И, на крају. Опис јунака као младог или старог представља саставни део епске формулативности. Типологија младог јунака у јужнословенској усменој поезији може се извршити на основу његовог узраста, положаја унутар породице, епског статуса и сужејних функција. Са становишта односа у породици издвајају се два основна типа јунака. Први се остварује на релацији син–отац (Грујица Новаковић и др.), други пак на линији син–мајка/ сестрић–ујак (Секула Бановић и др.). Модалитети преображаја младог јунака у јужнословенској поезији у складу су са потребама сужеја. Дете–јунак је „идеалан херој“ у коме је тип јунака саображен типу противника.

Извори и литература:

- Арнаулов 1934: М. Арнаулов, *Очерки по българския фолклор*, том 1, София.
- Арнаулов 1968: М. Арнаулов, „Вярна или невярна Груйовица? Към въпроса за възникването на баладните мотиви“, у: *Очерки по българския фолклор*, том 1 (2. изд.), София, 533-571.
- Banović 1954: Stjepan Banović, „*Glasovitiji*“ *junaci, o kojima su se za Kačićeva života u Dalmaciji pjevale narodne pjesme*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slovena, knj. 38, Zagreb: Jugoslaven-ska akademija znanosti i umjetnosti.
- Богишић: *Народне пјесме из старијих, највише приморских записа* I, скупно и на свијет издао В. Богишић (1878), друго, пресни-мљено издање, поговор Снежана Самарџија, Горњи Милановац: ЛИО, 2003.
- Божовић: Крста Божовић, *Гусларске песме из Жупе Крушевачке*, Етнографска збирка САНУ, бр. 197.
- Бочков 1994: Пламен Бочков, *Непознатиот јунак*, Българска академия на науките, Институт за фолклор, София: издателство на Българската академия на науките.
- Butorac 1928: Pavao Butorac, *Gospa od Škrpjela*, Sarajevo.
- БЮЕ: *Български юнашки епос*, СбНУ, кн. LIII, Българска академия на науките, Етнографски институт и музей, София: Издателство на Българската академия на науките, 1971.
- Ван Генеп 2005: Арнолд ван Генеп, *Обреди прелаза. Систематско изучавање ритуала*, са француског превела Јелена Лома, Београд.
- Вук, СНП II: *Српске народне пјесме*, скупно их и на свијет издао Вук Стеф. Караџић, књ. II, у којој су пјесме јуначке најстарије, Беч, 1845. *Сабрана дела Вука Караџића*, књ. V, прир. Радмила Пешић, Издање о стогодишњици смрти Вука Стефановића Караџића 1864-1964, Београд: Просвета, 1988.
- Вук, СНП III: *Српске народне пјесме*, скупно их и на свијет издао Вук Стеф. Караџић, књ. III, у којој су пјесме јуначке средњијех времена, Беч, 1846. *Сабрана дела Вука Караџића*, књ. VI, прир.

- Радован Самарџић, Издање о стогодишњици смрти Вука Стефановића Караџића 1864-1964, Београд: Просвета, 1988.
- Вук, СНП Шпр: *Српске народне пјесме из необјављених рукописа Вука Стеф. Караџића*, књ. III, *Пјесме јуначке средњијех времена*, за штампу приредили Живомир Младеновић и Владан Недић, САН, Одељење језика и књижевности, Београд, 1974.
- Вукановић: Татомир Вукановић, *Српске народне епске песме*, Народни музеј у Врању, Посебна издања, књ. 5, Врање, 1972.
- Daničić 1871: *Poslovice*, na svijet izdao Gj. Daničić. Zagreb: Štamparija Drag. Albrechta. Београд: Међународни славистички центар (репринт).
- Делић 2009: Лидија Делић, *Вукове збирке епских песама у контексту ранијих бележења (теме, јунаци, сижејни модели)*, необјављена докторска дисертација.
- Детелић 1992: Мирјана Детелић, *Митски простор и епика*, Посебна издања, књ. DCXVI, Одељење језика и књижевности, књ. 46, Београд: САНУ.
- Drndarski 1989: Mirjana Drndarski, *Nikola Tomazeo i naša narodna poezija*, Beograd: Institut za književnost i umetnost.
- Ђорђевић 1984: Тих. Р. Ђорђевић, „Краљевић Марко у арбанашком предању“, у: *Наш народни живот*, том 2, прир. Н. Љубинковић, Београд: Просвета; прво издање, књига шеста, Београд, 1930.
- Ђорђевић 1989: Тихомир Р. Ђорђевић, *Вештица и вила у нашем народном веровању и предању*, Српски етнографски зборник, књ. LXVI, Београд, 1953; фототипско издање, Крагујевац.
- ЕЗ: Етнографска збирка САНУ.
- ЕР: Герхард Геземан (прир), *Ерлангенски рукопис старих српскохрватских народних песама*, Српска краљевска академија, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Прво одељење: Споменици на српском језику, књ. XII, Сремски Карловци: Српска краљевска академија, 1925.
- Иванова 1992: Радост Иванова, „Още веднџ за невярна Груйовица“, у: *Епос – обред – мит*, София, 149-173.
- Јачов 1986: Марко Јачов, *Списи генералних провидура у Задру о бокелским хајдуцима*, Споменик САНУ, CXXXVII, 179-202.

- Јелић 1931: Илија М. Јелић, *Трагови гостинске обљубе код нашега народа*, Београд.
- Качановски: Вл. Качановский, *Памятники болгарского народного творчества*, вып. I, *Сборник западно-болгарских песен с словарем*, Санкт-Петербург, 1882.
- Клеут 1988: Марија Клеут, „Старина Новак – начин карактеризације лика у српскохрватским усменим песмама“, у: *Старина Новак и његово доба*, Зборник радова, ур. Радован Самарџић, Балканолошки институт, Посебна издања, књ. 35, Београд: Српска академија наука и уметности, 95-107.
- Ковијанић–Стјепчевић 1954: Ристо Ковијанић и Иво Стјепчевић, *Хајдуци у Боки до Морејског рата (1654–1684)*, Историски записи, год. VII, књ. X, св. 1.
- Кордунаш: Манојло Кордунаш, *Српске народне пјесме*, књ. I., Нови Сад, 1891.
- Костић 1939: Драгутин Костић, *Два косовска циклa*, Прилози проучавању народне поезије, год. VI, св. 1, Београд, 1–18.
- Krnjević 1980: Hatidža Krnjević, *Živi palimpsesti ili o usmenoj poeziji*, Београд: Nolit.
- Крстић 1937: Бранислав Крстић, *Женидба човека вилом*, Прилози проучавању народне поезије, 1937, год., св. 1, 99-118.
- Maretić 1966: Tomo Maretić, *Naša narodna epika*, приг. Vladan Nedić, Београд: Nolit.
- Меденица 1965: Радосав Меденица, *Бановић Страхиња у кругу варијаната и тема о невери жене у нашој народној епизи*, Београд.
- МН: *Hrvatske narodne pjesme*, Zagreb, Matica hrvatska, knj. I, 1896; II, 1897; III, 1898; IV, 1899; V, 1909; VI, 1914; VII, 1929; VIII, 1939; IX, 1940; X, 1942.
- Миладиновци: *Български народни пѣсни*. Собрани одъ братья Миладиновци Димитрія и Константина и издани одъ Константина. Загребъ: Книгопечатница-та на А. Якича, 1861.
- Nazečić 1959: Salko Nazečić, *Iz naše narodne epike. I dio, Hajdučke borbe oko Dubrovnika i naša narodna pjesma (prilog proučavanju postanka i razvoja naše narodne epike)*, Sarajevo.

- Недић 1990: Владан Недић, *Вукови певачи*, предговор и приређивање Радмила Пешић, поговор Славица Гароња, Београд: Рад.
- Paun 1973: Octav Paun, *Novak i njegova družina u rumunskim i srpsko-hrvatskim narodnim pesmama* (neobjavljena doktorska disertacija), Filološki fakultet Beogradskog univerziteta, 1973. Univerzitetska biblioteka u Beogradu, RD 5166.
- Пјеванија: Сима Милутиновић Сарајлија (Чубро Чојковић), *Пјеванија црногорска и херцеговачка* (Лајпциг, 1837), прир. Доброило Аранитовић, Никшић, 1990.
- Перић 2007: Драгољуб Перић, *Песма Секула се у змију претворио као епски сиже о шаманској борби чаробњака (реторика жанра)*, Нови Сад: Филозофски факултет–Дневник.
- Пешикан-Љуштановић 2007: Љиљана Пешикан-Љуштановић, „Карактеризација епског јунака бојом“, у: *Станаја село запали. Огледи о усменој књижевности*, Нови Сад: „Дневник“, 144-156.
- Пешић – Милошевић-Ђорђевић 1997: Радмила Пешић, Нада Милошевић-Ђорђевић, *Народна књижевност* (друго издање), Београд.
- Самарџија 2008: Снежана Самарџија, *Биографије епских јунака*, Библиотека Књижевност и језик, књ. 27, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Самарџић: Радован Самарџић, *Борба Дубровника за опстанак после великог земљотреса 1667 г.*, 274-432
- СБНУ: Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. Од књиге XXVII: Сборник за народни умотворения и народопис, София.
- Стојковић: Срета Ј. Стојковић (прир.), *Краљевић Марко*, збирка 220 песама и 90 приповедака народних, покупљених из свих крајева српских и осталих југословенских земаља, Нови Сад: Друштво Светога Саве, књ. 28, 1922.
- Теодоров 1955: Д-р Евгений К. Теодоров, *Произход на песента за дете Дукадинче*, Известия на Етнографския институт с музей, II, София.

- Tomazeo: Nikola Tomazeo, *Pjesme puka dalmatinskoga* (neobjavljena zbirka narodnih pesama). Odbor za narodni život i običaje JAZU, rukopis МН 183.
- Томић 1902: Јован Н. Томић, *Мегдан у Срба XVI и XVII столећа*, (прештампано из Летописа Матице српске), Нови Сад: Матица српска.
- Трем: Б. Ангелов и Хр. Вакарелски, *Трем на българска народна историческа епика*, София, 1940.
- Шаулић 1929: Новица Шаулић, *Српске народне пјесме*, књ. I, св. 1, Београд.
- Шапкарев: *Сборникъ отъ български народни умотворения*. Часть първа. *Простонародна българска поезия или български народни пѣсни*. Отдѣлъ III. *Пѣсни изъ политический животъ*. Книга III и IV. Събралъ и издава К.А. Шапкаревъ. София: Печатница на „Либералний Клубъ“, 1891.
- Шешо–Полонијо 2002: Лука Шешо, Ивана Полонијо, „Мотив дјетета у Матициној антологији *Хрватске народне пјесме I-X (1896-1942)*“, *Деца*, Кодови словенских култура, бр. 7, година 7. Београд, 187–221.

Boško Suvajdžić (Belgrade)

YOUNG HERO IN SOUTH SLAVIC ORAL POETRY

SUMMARY

In South Slavic oral poetry, the image of “child-hero” is highly formulaic; it denotes a figure without a family, with a firm ideological footing, possessed of an ambition to rule and with a clearly proclaimed purpose of epic existence. The typology of a young hero in South Slavic oral poetry is carried out on the basis of nomenclature, epic attributes, the position within the family, epic status and sujet functions. On the basis of these criteria, two basic types of young hero are differentiated. Grujica and Sekula represent two different genealogical lines within the framework of family relations (son-father, nephew-uncle), gravitating towards different thematic circles (poems about outlaws – epic poems of “older periods”) and forms of epic singing,

thus implying two different types of changes undergone by young heroes in epic poetry (changing clothes – metamorphoses). The description of the hero as young or old represents an integral part of epic formulativity. The typology of a young hero in South Slavic oral poetry may be conducted on the basis of his age, position within the family, epic status and sujet functions.

Данијела Петковић

ЕПСКИ СТОГОДИШЊАЦИ – ПОШТОВАНЕ СТАРИНЕ И ИСМЕЈАНИ СТАРЦИ

У епском хабитусу јунака највише места поклоњено је његовим мегданима и подвизима. Старост није главна епска тема. Старци се јављају спорадично, веома ретко као протагонисти. Најбоље се уклапају у сижејне функције владара, жртава и везних ликова саветодаваца, духовника, мада су најфреквентнији у, њима мање својственој, улози остарелог ратника. Често је и удвајање делокруга. На структуралном плану, с другим ликовима се повезују по принципу контраста. Ликови „вечитих стараца“ изграђени су наслојавањем митолошких и реалних историјских предложака. Амбивалентна позиција епских стараца, издигнутих и деградираних, сведочи о постојању еволуционе линије у моделовању јунака.

Кључне речи: старац, сижејна функција, делокруг, контрастни принцип, вечити старци, историјска и митолошка раван.

Епска биографија јунака креће се на линијама које обележавају централне тачке људског и ратничког века – рођење, стасавање, мегдани и подвизи, смрт. Ретки су, међутим, јунаци који имају целовиту епску биографију. Сижеи обухватају најчешће борбе и ратничке походе, погибију, а понегде реверзибилно помињу и рођење и порекло, накнадно повезујући одређеног јунака са чувеним прецима¹. Епски идеал захтева јуначку смрт, на бојном

¹ Епизода о рођењу јунака обично је последња карика у његовој епској биографији и формира се кад је већ славан. (В. М. Жирмунский, *Эпическое творчество славянских народов и проблемы сравнительного изучения эпоса*, Издательство Академии наук СССР, Москва, 1958, стр. 31. и 110) Тако се и догађа, како је духовито приметилa Х. Крњевић, да чувени јунаци према себи

пољу, у подвигу у којем се макар „замене главе“. Нема јунака који прижељкује немоћ и старост (симболичку епску смрт²). Зато је позно доба скрајнуто. Пошто подразумева повлачење с главне епске сцене, остарели јунак се јавља спорадично, варијантно, на нивоу епизоде која се не уклапа потпуно у основни ток његовог епског хабитуса. С друге стране, постоје и неки јунаци који су „рођени стари“ (нпр. Југ Богдан или Старина Новак), у чијој је биографији доба младости или пуне снаге искорак из њима својственог традиционалног модела. Лик старца, најбоље се, ипак, уклапа у делокруге владара, жртава³ и везних ликова саветодаваца и духовника, јер се ту остварује архетипска синонимија старост = немоћ и старост = мудрост, искуство.

Гледано појединачно, највише стараца припада свету **мегданџија, бораца**, што је и очекивано, с обзиром на доминантну епску сижејну тематику. Међутим, они су најмање типични епски ратници, равноправни у одабраном херојском друштву. У таквој улози је стари Југ Богдан као косовски ратник, или нпр. Ћејван ага, као део потере за одбеглим Комненом и отетом турском девојком (СНП III, 26). Иако му је, будући да је један од противника чувеног ускочког барјактара, „суђено“ да погине, нимало не заостаје по јунаштву и спретности у односу на своје саборце, млађе јунаке. Сличне примере налазимо и у хроничарским песмама о црногорском војевању за слободу. Старци, попут Марка Перовића (СНП VI, 60), Јанића Вујадина (СНП VIII, 22) или Марка Турчи-

„пађају“ своје родитеље. (Н. Крњевић, *Živi palimpsesti ili o usmenoj poeziji*, No-lit, Beograd, 1980, стр. 173)

² Оваква фикционална смрт у јуначком свету доживљава се као стварна, јунак губи своје основне ратничке атрибуте, те тако престаје и да постоји. (Б. Сувајџић, *Јунаци и маске*, Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд, 2005, стр. 169-184)

³ С. Самарџија у својој студији *Биографије епских јунака* примењује Про-пов морфолошко-функционални модел на српску епску поезију, те детаљно разматра делокруге јунака, противника, жртве, помоћника, владара, саветника, итд. (С. Самарџија, *Биографије епских јунака*, Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд, 2008)

новића (СНП VIII, 25) равноправно учествују у одбрани оваца, нападима на Турке, лако гину и добро „заменују главу“, а то је једини императив пре смрти. Дистинктивно обележје оваквих јунака у односу на епско окружење јесте само позно доба, па се, будући да се специјално не издвајају од осталих јунака, поменути старци ретко налазе у улози протагонисте.

Много су упечатљивији ликови оних који се удаљавју од централне, нулте тачке у смеру силних јунака или плашљивих и слабих. Било да их карактерише прекомерност⁴ или недовољност борбене енергије, управо тај „вишак“ или „мањак“ јединичне мере храбрости у поступку карактеризације индивидуализује њихове ликове. Страшне мегданције, које још увек остају на полу реалистичких ликова, наступају последње у градацијском низу. То су „стари вукови“ и прекаљени борци који, попут Будалине Тала (СНП VII, 2; СНП IIIр, 39) довикују противнику пре него што се ухвате у коштац:

„...лако ти се с ђецом преметати,
али није са старијем Талом.“

Такав је и Старина Новак јер:

„...што пропушћа дели Радивоје,
дочекује млади Татомире;
што утече младу Татомиру,
дочекује дијете Грујица;
што пропусти дијете Грујица,
то дочека Старина Новаче.“

(СНП III, 3)

⁴ Уочавајући комплементарност јунака и његовог противника, П. Бочков истиче да и један и други показују исти вишак, прекомерност у поступцима, само су они обележени супротним предзнацима. (П. Бочков, *Непознатиот юнак*, Издаелство на Българската академия на науките, София, 1994, стр. 13, 18)

Остарели Марко, седе браде до појаса, први је у градацијском ланцу тројице силовитих јунака⁵ који наваљују на цара и његову војску („Попијевка од Свилојевића“, Б, 46). Комичан призвук носи песма бр. 26 у VI књизи Вукове заоставштине. У њој се забринути Марко јада свом стрицу да је на прагу старости јер је пронашао седам седих длака на глави и у бради, на шта га његов далеко старији рођак утеши речима да се ни сам још није повукао са попришта и да још увек успешно чува крајину.

Један други чувар „размјерне крајине“ налази се потпуно на митском полу карактеризације. То је Јован Косовац (К, 62), дуговечни страшни старац, што израња из магле⁶ и стражари на Косову. Предак заштитник, утвара или митолошко, ванвремено биће⁷, неугледним, одрпаним, оронулим изгледом најпре збуњује дијете Секулу, а затим га силовитим наступом насмрт преплаши. Формулативни гротескни опис старог ратника (седа, дуга брада кроз коју дува ветар, један једини зуб ђавољи у вилици) појачан

⁵ Пратећи замену јунка у истом епском моделу, Б. Сувајић маркира необичан след јунака у „Попијевци од Свилојевића“, од Марка Краљевића, преко Секуле, до градацијом највише издигнутог – младог Свилојевића. Осим линије која води од најстаријег до најмлађег јунака (Маја Бошковић-Стули), он у овом низу уочава и пут од хајдучког до витешког начина борбе. (Б. Сувајић, нав. дело, стр. 63)

⁶ Магла је везана за онострано, мутно, тамно, невидљиво. М. Детелић уочава да формула јунака у магли увек доноси преокрет у епској радњи и промену ситуације од динамичке ка статичкој и обрнуто. (М. Детелић, *Урок и невеста. Поетика епске формуле*, САНУ, Балканолошки институт, Посебна издања, књ. 64, Универзитет у Крагујевцу, Центар за научна истраживања, Београд, 1996, стр. 84-88)

⁷ У својој типологији епских јунака, П. Бакотић старца беле браде који никада није био млад, сматра сликом времена, вечности, те га смешта у митолошки свет (П. Bakotić, „Pojav čuda i zakon reda“, *Zbornik za narodni život i običaje*, књ. XXXI, svezak 1, JAZU, Zagreb, 1937, стр. 20). Коментаришући завршну песму збирке *Косовска битка у усменој поезији*, С. Петровић поистовећује Јована Косовца са митским претком позиваним у невољама и свевременим заштитником Косова, места где почивају душе предака. (С. Петровић, *Косовска битка у усменој поезији*, Гутенбергова галаксија, Београд, 2001, стр. 283-284)

је сликом поцепаних лаката, колена, подераних опанака, голог трбуха и појаса од лике за који је везана зарђала сабља. Уз то, старац јаше на непоткованом хромом ђогату.⁸ Овакво обличје ипак је само маска, мамац за намернике који би да се домогну вредног атрибута на чичиној глави – златног, сребрног и бисерног калпака с 13 челенака, који су само привидно добра „капа“ на „лошем јунаку“. Сличну маску употребиће и Ђерзелез Алија да на истом простору (Косово)⁹ и у сличној ситуацији (густа магла), глумећи остарелог немоћног јунака, намами младе, неискусне јунаке (ПЦХ, 79; ПЦХ, 148).

На супротном крају у односу на митске силне старце налазе се колебљиви остарели јунаци и ратници који знају врло добро да бојишту окрену леђа када их напусти срећа. Дундо Ђуро Бајушић (Б, 78) не устручава се да од свог нећака Ђурице затражи коња да би утекао Турцима, лукаво се изговара да је стар, те уверава младића да се поузда у своје брзе ноге. И у овом сижеу, а то је готово формулативно, живу главу износи само старац, најмањи јунак.¹⁰ Једна епска песма је сачувала успомену на бежање Јакова

⁸ Седа брада, хтонски елементи атрибуције, веза с ђаволом, хромии бели коњ, према Чајкановићу, јасне су ознаке божанства доњег света, старог словенског врховног бога коњаника, спасиоца на белом коњу. (В. Чајкановић, *О врховном богу у старој српској религији*, Сабрана дела из српске религије и митологије, књ. 3, прир. В. Ђурић, СКЗ, Београдски издавачко-графички завод, Просвета, Партенон М. А. М., Београд, 1994, стр. 99-100, 118-122, 135-144, 171-172)

⁹ На овом митском простору налази се још један усамљеник – стариш дервиш, крвавих очију од вина које сам „лије“ и „пије“ у познатој Вуковој варијанти о Бановићу Страхини. Намерно издвојен, у шатору на ком сија златна јабука (симбол старешинства, власти), страшног изгледа, својеврсни је стражар на Косову, потомак пијаних божанстава, а његово свевидеће око лако препознаје српског јунака. Како дервиш, крај воде, казује бану „брод“ и пут до шатора Влах-Алије, хтонског непријатеља, В. Матић га упоређује с Хароном, превозником душа на други свет. (В. Матић, „Бановић Страхини и дервиш“, *Психоанализа митске прошлости*, књ. III, Просвета, Београд, 1983, стр. 109-116)

¹⁰ Остарели јунак у поменутој финалној позицији дозвољава амбивалентно тумачење. Дуговечни митски старци, мудри видовњаци, сведоци су и неко-

Ненадовића из боја на Чокешини (СНП IV, 26).¹¹ Испрва храбар, организатор и заговорник борбе с бројнијим противником, после свађе са Ђурчијом и његовог повлачења главнице војске, Ваљевац Јаков се преобраћа у Чича Јашу¹², уплашеног јунака, који би да се завуче у бусију пред црквом, а потом, након потпуног уништавања слабе српске одбране, једини утекне „стрампутице, путем прекијем“. Тема раскола у чети углавном се везује за хајдуке. Остарелог харамбашу Старину Новака остављају готово сви, па и Радивој, сумњајући у његову способност четовања. Али, како га не напушта „добра срећа“, поново успева да окупи остатке разбијене дружине (Е, 66; Б, 106; СНП III, 3). И у другим сижеема овај чувени јунак није неприкосновени победник нити може да се похвали да непријатеља увек чека на црти. Познат је пример у ком бежи „нешто мало два пуна сахата“ пред силним Грчићем Манојлом док му овај „кроји капу вучетину“ и „ц’јепану суру међедину“ (СНП III, 6).

лико генерација, па готово постају бесмртни. Можда је и то разлог што у формали јединог преживелог јунака – сведока, избор често пада баш на старца. С друге стране, могућа је и супротна визура – преживео је најмање вредан јунак, онај који то заправо и није, те је симболично такође мртав.

¹¹ Описујући историјске прилике на почетку српског устанка на дахије, Вук сведочи и о реалним разлозима Јаковљеве слабе помоћи Ђурчији (Јаков је очекивао предају дуго опседнутог Шапца, па није хтео да одатле повлачи људе), о њиховој свађи и току битке. (Вук Ст. Карацић, „Прва година српског војевања на дахије“, *Даница: 1826, 1827, 1828, 1829, 1834*, Сабрана дела Вука Карацића, књ. 8, прир. Милорад Павић, Београд, Просвета, 1969, стр. 337-340) Овај спис је драгоцен не због потврде веродостојности историјских чињеница у песми, већ зато што омогућава да се испрати пут настанка песме непосредно после важног догађаја и њено рано одвајање од типичног хроничарског казивања. Остарели јунак, плашљивац, једини преживели сведок боја, помак је ка мотивској епској песми.

¹² М. Дрндарски сматра да је прикривени издајник и права кукавица управо Јаков Ненадовић, а не Ђурчија, чији је страх „резултат реалне процене“. Зато га певач и назива Чича Јаков, Чича Јаша, деградирајући га, „истичући његову неспособност и поодмакле године“ и кривећи га за пораз. (М. Дрндарски, „Вишњићеви описи битака у Првом устанку“ у зборнику: *Настајање нове српске државе*, прир. Н. Љубинковић, Велика Плана, 2006, стр. 100)

Осим просечних, силних и слабих мегдандија, треба још поменути да је лик старог борца контаминиран и другим типичним сижејним улогама у којима се остарели јунак може наћи. Најчешће удвајање делокруга је ратник – владар. Дobar пример је руски краљ Александар, сватовски старешина у сватовима Шћепана Бокчевића (СНП VII, 19). Он је гротескна прилика:

„Сиједа му и глава и брада,
У главу му зуба ђавољега,
Све му вјетар на шкрбине пува,
Те му браду на пламене тура;
Има њему сто и дваес лета.“

Повремено га у савлађивању препрека у тазбини мења заточник, а пред крај наступа сам, предводи битку, добро крвавећи сабљу. Тако његов испрва комични изглед добија сасвим другу чију, апокалиптичну димензију.

Једино у улози мегдандије старац има могућност да буде протагониста. Гремасов структуралистички модел¹³, осим актера, укључује и актанте, групу актера усмерену ка једном циљу¹⁴. На равни актаната који обављају нефункционалну радњу налази се и лик остарелог **влaдaрa и кућног старешине, родитеља**. Немоћан, пасиван, често уцењен, присутан је у уводном наративном блоку у ком се осветљава проблемска ситуација. Има функцију да маркира проблем, иницира његово решавање и пошаље јунака у свет да изврши задатак.¹⁵ Тако нпр. Бали бег тражи заточника да му избави сина (Е, 83), а Перо Вучичевић нариче за погинулим

¹³ G. Gremas, „Aktanti, akteri, figure“, u: *Strukturalni prilaz književnosti*, priir. M. Bunjevac, Nolit, Beograd, 1973, стр. 98-122.

¹⁴ Овако финска теоретичарка књижевности Мике Бал тумачи Гремасов прилаз ликовима. (M. Bal, *Naratologija, Teorija priče i pripovedanja*, Narodna knjiga, Alfa, Beograd, 2000, стр. 159)

¹⁵ То је добро позната Пропова сижејна функција пошљаоца у свет. (V. Prop, *Morfologija bajke*, Prosveta, Beograd, 1982, стр. 86-87)

сином и подстиче освету (СНП, IVp, 12). Хомогенији су сижеи који почињу ултиматумом за излазак на мегдан или одлазак у рат. По правилу, уцењени старац на писмо реагује страхом, бригом и сузама. Формулативно, владара мења његов млади витез (нпр. краља Матијаша Змај-Огњени Вук у песми бр. 59 у VI књизи Вукове заоставштине), а старог родитеља син или ћерка.¹⁶ Неискусни младић уместо остарелог баба дели мегдан са зулумћарем, насилником (нпр. Иво Сенковић – СНП III, 56) или је то двобој у жене (сестре) – нпр. мегдан Матије и Куне Хасан-аге (СНП III, 55). Делија девојка, под маском јунака, успешно одмењује оца у дугогодишњој царевој војни (Б, 96; СНП III, 40; СНП IVp, 67).

Деструкција сижејног модела одбране остарелог родитеља под утицајем реалија ишчитава се из необичног Карађорђевог поступка – убијање сопственог родитеља. Стари Петар стаје на страну непријатеља, те губи заштићени ореол кућног старешине, и премешта се у делокруге противника и жртве (СНП IV, 25; СНП IVp, 41).

Много пасивнију улогу има отац женика или кћери за удају. Његова старост постаје функционални елемент једино у случају отмице или невољне женидбе (удаје), будући да се тада потенцира немоћ да се томе супротстави. Упечатљив је лик старца Јездимира у Вуковој „Женидби Максима Црнојевића“ и дирљиво опраштање са синовцом. У скупоцену кабаницу уткана је неизмерна родитељска љубав према брижљиво гајеној јединици, утолико већа што Бог овом страцу није дао „од срца порода“.

¹⁶ У пару ујак – сестрић ретко је прецизирано животно доба у ком се налази ујак. Наглашена је једино нећакова младост, он је „дијете“, „нејак“, али то не значи безусловно да је ујак стар. Штавише, он је најчешће јунак у пуној снази, ауторитет и учитељ. Тако сестрић заточник првенствено полаже сопствени испит зрелости и још није ујакова замена. О ратничким дружинама и улози ујака у увођење младића у свет одраслих види у: А. Лома, „Женидба са препрекама“ и ратничка иницијација“, *Кодови словенских култура*, 3, Clío, Београд, 1998, стр. 206.

На супротном полу налазе се оне старешине које, иако у позним годинама, још имају довољно снаге да наметну своју вољу. Увек су негативно окарактерисани. Такав је Југ Богдан кад одриче помоћ зету Бановићу Страхињи или као настојник градње Лазарева Раваница. Стари деспот Ђурђе свети се Јанку затварајући га у тамницу (Б, 10), а други пут погуби делије које су прокоментарисале незавидан положај његових снаха удатих за слепце (СНП Пр, 65). Похотљиви старац који се дрзне да посегне за девојком увек бива убијен (пашу насилника преваре хајдуци прерушени у девојке – ПЦХ, 128), а остарелог просца, иако угледног и богатог, девојка исмејава и одбацује (по обрасцу народне љубавне лирике):

„А што ће ми стари Ћефан-ага,
с’једа му је брада до појаса,
вјетар пухне, брада му се љуљне,
што ће благо кад остане пусто.“
(СНП Шр, 16)

Жанровско преплитање уочљиво је у песми о удаји сестре бега Љубовића у III Вуковој књизи. Комични дух романсе осећа се у поступку којим љубав налази пут и којим се избегава неприродни спој старца и девојке¹⁷ – невеста симулира несвестицу, сви сватови је безуспешно стану дизати, а међу њима и њен остарели ђувегија. Кад, међутим, покуша да помогне лепој млади барјактар, девојка и сама устаје, па заједно побегну, што сватови листом одобравају, саветујући уцвељеног старца да се окане:

„Нека носи кобац препелицу,
нека носи, и јесте за њега;
а ти иди двору бијеломе,

¹⁷ Из истих разлога певач мења уобичајени образац мегдана у жене и стаје на страну младића који изазива старца, мужа младе жене (ПЦХ, 114; ПЦХ, [16]).

за те није онака ђевојка.”¹⁸
(СНП III, 82)

Делокруг **саветодавца, мудраца, искусног јунака**¹⁸ типично је подручје у ком се лик старца комплексно остварује. Израстао на митолошком супстрату – дуговечни старац, предак, сведок неколико генерација, сажима колективно искуство, поседује надзнање, те постаје готово видовит, представник оностраног. Размиче границе свог и људског века, премештајући се на подручје ванвремености, вечности, бесмртности.¹⁹ Уз старца Фочу „од стотину лета“, пристају и црногорски стогодишњаци у столу племенских вођа, а у противничком табору, осим активног Ђејфанана и старог Каримана, што млађима преноси приче о некадашњим узоритим јунацима²⁰ (СНП III, 37; СНП VI, 49), ту је и старац Насрадин, који броји чак 460 година (ПЦХ, 55). Имају дихотомну епску судбину. Једни су уважени, њихов глас се радо чује, а савет прихвата.²¹ Они зналачки тумаче пророчке снове (Б, 28; СНП VII, 38), или поседују књиге староставне (нпр. Југ Богдан – СНП II, 32). Некад се њихова функција шири и на улогу стрешине. Тако ће се у овој групи наћи и стари умирући владар који пред смрт заветује народ и у аманет му оставља мудре

¹⁸ Према типологији М. Брауна, искусни јунак је „*great old man* јуначке песме: славом овенчани стари ратник, мудар и опрезан, ... пророчки упозоритељ у непријатељском табору.“ (М. Браун, *Српскохрватска народна песма*, Завод за уџбенике и наставна средства, Вукова задужбина, Матица српска, Нови Сад, 2004, стр. 34)

¹⁹ А. Gerbran, Ž. Ševalije, *Rečnik simbola*, Stylos, Kiša, Novi Sad, 2004, стр. 872. и *Словенска митологија: енциклопедијски речник*, ZEPTEK BOOK WORLD, Београд, 2001, стр. 510-511.

²⁰ Усмена култура, према Потебњином мишљењу, златни век смешта у прошлост. (Н. Петковић, *Огледи из српске поетике*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1990, стр. 93)

²¹ Тумачећи Потебњине погледе на усмену књижевност, Н. Петковић говори о ауторитету старца као културотворној категорији. Највиша вредност тачка гледишта у епској песми припада управо њима, они преносе знање, чувају га и санкционишу. (Н. Петковић, нав. дело, стр. 91)

речи (СНП VIII, 57; СНП IVp, 30). Остарели родитељ свог неискусног заменика на поласку упозорава на опасности и подучава војевању. Драгоцене су и топле речи Ђурђа кад испраћа јединца на мегдан аги од Рибника.

Другачији је положај оних мудраца чије речи разноси ветар. Певач ове резонере редовно смешта у противнички табор, где долазе у колизију с плаховитим, силним вођама, жељних брзог ратног успеха и плена. Најпознатији исмејани мудрац је већ помињани старац Фочо из Вишњићеве песме о почетку устанка на дахије. Прекаљени јунак Ћеиван (Ћејван) ага памти лоше искуство ранијих сукоба с котарским ускоцима. Зато је у прилици да упозори своје саборце на неуспех удара који планирају. Понижен, наружен, овај мудри стари ратник невољно креће у бој, гине као и остали, показујући веће јунаштво од хвалисаваца који су на речима сами пленили пола Крајине (СНП VI, 55; СНП IIIp, 48).

Још једно типско подручје на коме се испољава лик старца припада такође домену споредних, везних улога. То су бројна свештена лица, **духовници**, у епској песми најчешће обележени само примарном номенклатуром – стари калуђер или игуман. Да је реч о потпуно типизираном моделу потврђује не само изостављање личног имена, него и сталног епитета „старац“, „стари“²². Чак и такво, крајње сведено, именовање нимало не сужава мрежу асоцијација. Тако се на конотативној равни редовно ишчитава: калуђер (игуман) = старац, праведник, трпељиви мудрац. Чини се да то даље повлачи обавезно преклапање делокруга.

То потврђују малобројни примери у којима духовник има искључиво свештеничку функцију (исповест, молитва, благослов, духовни савет, крштавање, венчавање, сахрањивање). У плејади безимених свештеника, памти се нпр. светогорски игуман Васо који сахрани Марка Краљевића (СНП II, 74).

²² У овом раду узете су у разматрање једино варијанте у којима је експлицитно поменута старост свештеника (и уопште, јунака).

Стари патријарх (игуман) и патријарх Саво, добротинитељи који одгајају Находа (Наода) Симеона, хранитељи су и исповедници (СНП II, 14; СНП II, 15; СНП VI, 5).

Тип мудраца и овде се јавља у композиционој схеми тумачења сна (нпр. протопоп-Неђељко толкује сан Иванове мајке – предвиђа напад на Сењ, цркву, своју и Ивину погибију, од чега се сижејно остварује само последње). У приповедним сижеима о избору одговарајућег поклона за руског цара (царицу), патријарх је лукави старац који од турског цара измами највредније хришћанске реликвије и организује сигурно транспортовање (СНП III, 15; ПЦХ, 18). Религиозно-моралистичку тематику имају и песме о турском нападу на манастир. Настојник манастира је динамичан лик у варијантама у којима одбија силнике изазивајући молитвом Божју интервенцију, чудо (нпр. старац Јанићије у варијанти СНП VI, 29). Супротни су статични игумани који остају током целог сижејног тока у домену жртве и чија улога увек дозива себи комплементарну функцију спасиоца – јунака или колективног јунака, као у Вуковој варијанти „Луко Лазаревић и Пејзо“.

Историјске околности Првог српског устанка и дугогодишњег ратовања Црногораца с Турцима, као и специфично друштвено уређење, утицали су да се у хроничарској песми нађу и ликови свештеника ратника. У црногорском миљеу они су истовремено четовође, мудри саветници, духовни оци и прави јунаци. Песма памти обједињену државну и црквену власт на свим социјалним нивоима, од владике до попа, племенског старешине. Нпр. отац Димитрије, архимандрит манастира Морача, подстиче удар на турски Колашин, мудро збори, уводи ред, предводи Црногорце, попут старих јунака страшно бије топузином, а на крају благосиља подвижнике (СНП XIX, 16). Ово је пример вишеструког усложњавања делокруга.

Од помињаних модела потпуно се разликује колективни лик свештеника (формулативно – четири патријарха, дванаест

владика и триста калуђера)²³. Постављени за раскошни, пуни сто владара, обасути почастима, неправедно суде:

„не говоре богу по закону,
већ говоре цару по хатеру“.
(СНП II, 19)

Тако се дешава да ови велики грешници жмуре на царев грех (непоштовање крсног имена, родитеља, забране инцеста, итд.). Црквеним великодостојницима супротставља се једино, у народу омиљено, ђаче самоуче, или пак, усамљени стари калуђер.

Не треба заборавити ни старце који фигурирају једино **именом**. Негде су само поменути, а најчешће су то каталожки ликови који имају функцију да повећају важност скупине у којој су (сватовски званичници, јунаци у чети, каталог жртава, робља). Интересантно је накратко се осврнути управо на старце присутне у финалу неких варијаната, у каталогу жртава или робља за размену. Тамо где је ауторитет стараца високо уздигнут, један остарели јунак вреди колико и два млађа. После сукоба Морачана и Никшићана, сумирају се резултати и мењају мртви, па стогодишњак Коста Мандић, управо због година, вреди колико и два Турчина (ПЦХ, 174). Тачка гледишта саображена јунаку ратнику младићке или зреле доби измешта старце на подручје деградираних, комично осветљених ликова. Тако се у песми бр. 27 из XIX књиге Вукове заоставштине, која говори о ослобађању робља, међу жртвама налазе две бабе и три старца, што, по мишљењу певача, не представља никакав губитак. Принцип Алесандро, после освајања Биограда, распродаје робље. У силазној градацији, старци ће се опет наћи на дну. Трампе се:

²³ Када је овакав колективни лик само декор на скупу, у цркви, за владаревим столом, тј. када не учествује у развоју догађаја, припада јунацима статистима. Сижејно активан постаје ако се издвоји или именује неко из групе или када сви чланови заједничким ставом „покрећу радњу, заоштравају сукоб, постају саветодавци и помоћници...“ (С. Самарџија, нав. дело, стр. 266, 270)

„...стара баба за лулу духана,
а два старца за печена јарца.“
(Б, 116)

Разматрање о основним сижејним функцијама у којима се старац може наћи треба допунити и запажањем о начину конципирања овог лика у односу на остале. Лако је уочити **контрастни принцип** у позиционирању актера. Већ сама животна доб први је поларизацијски чинилац. Додатна семантизација подразумева спрегу изразито старог и изразито младог јунака (остарели отац – недорасли син; Старина Новак – дијете Грујица²⁴ или, као у песми о освајању Дрежника (СНП Шр, 74), у којој су подвижници стари Мамул и млади Пеарник).

Генерацијски јаз типизује јунаке и на линији сталоженост – плаховитост. Основни модел повезује позно доба са искуством које се дуго стицало и мирним, промишљеним реаговањем, а младост с вишком енергије, претераним поверењем у сопствену снагу и плаховитошћу (познати сукоб ставова старца Фоче и Мемед-аге Фочића у Вишњићевој варијанти о почетку устанка). Неочекивано, у варијанти о женидби кнеза Лазара из Вукових рукописа (СНП Пр, 26), Југ Богдан плане на предлог да Лазару да руку своје кћери, а његови синови, пак, стишавају сукоб и подсећају на „књиге разборничке“. Иако је видљиво преокретање модела, основни антагонизам је сачуван.

Оптуживање остарелог јунака за плашљивост обично је резултат исхитреног суда млађих јунака и владара жељних освајања. Тако се супротност кукавичлук – јунаштво у крајњој инстанци увек покаже као нетачна.

²⁴ М. Клеут примећује да се спрег Старина Новак – дијете Грујица аутоматски типизира и у пар изразитог контраста стари бабо – младо дете, те постаје формулативни израз. (М. Клеут, „Старина Новак – начин карактеризације лика у српскохрватским усменим песмама“ у зборнику: *Старина Новак и његово доба*, САНУ, Балканолошки институт, Посебна издања, књ. 35, Београд, 1988, стр. 98)

Контрастна релација се може успоставити и на плану пасиван – активан лик. Карактеристична је за све сижее у којима старца мења заточник и подразумева још једну антитезу: беспомоћност – силност. Проширење модела насилник – жртва – спасилац открива двоструки контраст – између првог и другог, односно другог и трећег члана низа. То значи да су насилник и спасилац на истој равни кад је реч о активности, енергији, способности, моћи, али су на супротним половима, те се ту успоставља још један паралелизам по супротности.²⁵ Осим овог хоризонталног, синтагматског модуса појачавања контрастног принципа, постоји и вертикални, парадигматски. Нпр., старац може бити истовремено и пасиван, немоћан, плашљиви владар, а њему комплементаран лик заточника – активан, силан, храбар младић (нпр. краљ Матијаш („ћед“) и његов витез Деспотовић Вук у варијанти о мегдану у ћерке / жене – СНП VI, 59).

У ретким случајевима не остварује се почетно супротно позиционирање по животном добу. Тако се у истом сижеу јављају два, три или више старца. Интересантно је да никада не функционишу као један полифони лик, те се ни овде антагонистички принцип не изневерава. Некад је реч о саветницима истог владара који имају различите ставове (нпр. СНП XIX, 8). У другачијем примеру, обојица војсковођа, Лауд генерал и оца Новљанин (СНП IIIр, 73), остарели су јунаци, само што је први виталан, активан, победничког духа, а други, уморан, слабо покретан, унапред обележен као губитник.

На крају, треба поменути оне **епске старине** чији је епски хабитус готово искључиво обележен позним животним добом. Према епској хронологији, „најстарији међу старцима“ је Југ Богдан²⁶.

²⁵ Опет се потврђује идеја П. Бочкова о јунаку и противнику као типолошким сродницима само са супротним вредносним и моралним предзнацима (види напомену бр. 4).

²⁶ Властелин Југа с краја XIV и војводе Војин Југа и Радота Јужић из XV века познати су историји, али нису учествовали у изградњи епског Југа Богдана и, према мишљењу С. Матића, сведоче само о популарности овог имена у

Наступа увек заједно са деветорицом својих синова²⁷. Као козовски подвижник и угледни, мудри старешина у Душановом или Лазаревом столу, познавалац и чувар књига староставних, позитивно је осветљен. Негативна карактеризација прати га у сижеима о Бановићу Страхињи и зидању Раванице (себични, горди владар / настојник).

У каталогу Рајка војводе (СНП III, 10) Кузун Јања²⁸, војвода од „триста и три љета“ из шера Дмитровице, налази се на почетној позицији. Присутан је и у сватовским каталозима, а најпознатији је по улози немоћног²⁹, уцењеног родитеља који невољно жени Јањића Комнена, једног од својих седам синова (СНП VI, 42).

Деспот Ђурђе позајмио је од свог историјског прототипа много више од имена и титуле. Дубока старост и несрећне животне

то доба. (С. Матић, „Белешке и објашњења“ у: *Српске народне пјесме*, скупио их и на свијет издао Вук Стеф. Карацић, књига друга у којој су пјесме јуначке најстарије, Просвета, Београд, 1958, стр. 682) Оскудне историјске белешке о Богдану Југи, једном од 24 пословних људи или рударских стручњака које је деспот Стефан Лазаревић ангажовао да напишу *Закон о рудницима*, по угледу на исти из времена његовог оца; затим о Југу, дародавцу манастира Св. Пантелејмона на Атосу, и Вукману Југовићу, ризничару и човеку од поверења Стјепана Вукчића Косаче, не потврђују да је иједна од ових личности историјски узор чувеном српском јунаку. (Р. Михаљчић, *Јунаци косовске легенде*, Вук Карацић, Параћин, 1993, стр. 97-108) Не постоје никакве биографске подударности нити назнаке о њиховим годинама.

²⁷ С. Самарџија, нав. дело, стр. 88-89.

²⁸ Претпоставља се да је намесник, а потом и цар, на византијском престолу Јован Кантакузин (1292-1383) послужио као један од прототипова за лик Кузун Јање. Једна „паралела“ је управо дуг животни век. Могуће је да је истоимени Јеринин рођак, командант Новог Брда, позајмио име овом епском јунаку. (Д. Костић, *Тумачење друге књиге „Српских народних пјесама“ Вука Ст. Карацића*, Државна штампарија, Београд, 1937, стр. 142; С. Матић, нав. дело, стр. 784, Н. Банашевић, „Белешке и објашњења“ у: *Српске народне пјесме*, скупио их и на свијет издао Вук Стеф. Карацић, књига трећа у којој су пјесме јуначке средњијех времена, Просвета, Београд, 1958, стр. 591)

²⁹ Можда је и етимологија имала удела у типолошкој карактеризацији овог јунака. Наиме, турска реч „кузун“ значи јагње.

и политичке околности које су га пратиле³⁰ утицале су да га епика запамти углавном као старог, немоћног владара, потчињеног вољи своје жене, туђинке, „проклете Јерине“. Улога понижене, слабе жртве појачана је непријатељством с популарним угарским јунаком војводом Јанком. Ретко има прилику да се покаже као суверен, па и тада је претежно негативно обојен.

Најпознатији старац на балканском простору је Старина Новак³¹. Бројне варијанте о његовом четовању условиле су да знатно прошири свој основни делокруг хајдучког харамбаше на улоге митолошког јунака, мегданције, кукавице и спасиоца, остарелог јунака, родитеља, сватовског званичника.³²

У ускочкој средини поникао је старац Витковић³³ који, попут Југ-Богдана, војује заједно са својих девет (седам) синова. Појављује се у функцији ратника или жртве. У противничком табору вечити старци и епски савременици су стари Кариман³⁴

³⁰ Ђурђе Бранковић је, како тврде историчари, један од наших најтрагичнијих владара. Његов дуг живот (око 80 година) и готово тридесетогодишњу владавину обележили су унутрашњи династички сукоби, осциловање између Угара и Турака, породична трагедија – ослепљење синова, и на крају коначни губитак државне независности. (В. Ћоровић, *Историја Срба*, БИГЗ, 1993, стр. 300-335)

³¹ У науци се доста трагало за историјским узорима овог популарног хајдука. У том контексту помињани су Новак Гребострек, кесар Новак, Дебелић Новак, Бјелић Новак, Бабо Новак, итд. Пре ће бити исправно запажање Б. Сувајџића да су све ове личности из периода од XIV до XVI века, као и многе друге, анонимне, формирале „збирни портрет“ епског Старине Новака. (Б. Сувајџић, нав. дело, стр. 201) Хајдуковање, старост, номенклатура преузети су по истом принципу наслојавања.

³² Детаљан табеларни преглед сижејних функција у којима се Старина Новак може наћи дала је М. Клеут (М. Клеут, нав. дело, стр. 102-103)

³³ Породица Витковић пореклом је из Требиња. (М. Детелић, *Епски градови*, САНУ, Балканолошки институт САНУ, Посебна издања, књ. 84, Београд, 2007, стр. 430) Епска традиција боље памти браћу Витковиће него њиховог оца. Уз песму о сукобу Витковића и Алије Новљанина из VI, необјављене збирке, Вук је забележио: „Истинити случај при свршетку XVII вијека“.

³⁴ Трагајући за историјским Кариманом, С. Бановић је нотирао двојицу јунака под тим именом у XVII веку. Прецизира, закључујући више по епском

и Ћејван ага (Ћеиван, Ћевајн, Ћејванага)³⁵. И док се функција старца Каримана завршава у уводној формули разговора о старим временима (сведочење о добрим јунацима и посредно иницирање акције), дотле се лик старог Ћејвана типизира на више равни – од каталошког лика у сватовској поворци или турској чети, до најбољег ратника, мегданџије, у противничкој војсци, који ће ипак бити савладан, јер се певачева тачка гледишта налази на супротној страни. Између оваквог пасивног и активног модуса карактеризације, налази се тип опрезног, искусног јунака који упозорава на реалну опасност, па због тога бива деградиран, исмејан. Управо је ово најчешћа улога Ћејван аге. Веома фреквентан је и делокруг остарелог родитеља. Стари Ћејван, можда баш зато што припада непријатељима, нема сина.³⁶ Или је отац делије девојке (у овом раду већ помињана иницијална улога пошиљаоца у свет) или надалеко чувене лепотице. У последњем примеру, опет ће припадност „оној другој“ страни пресудити да буде представљен као немоћни отац чију ћерку отима јунак из супротног табора, а ако се организује потера, максимално се динамизује само до – једног од неуспешних прогонитеља. Крајње негативна карактеризација прати га као насилника, крвника, отимача ускочких девојака, али су овакве роле пре изузеци у његовој епској биографији. Позно доба у њима није диференцијално обележје, већ је сведено само на поље окоштале номенклатуре. Треба још рећи да је формулативни гротескни опис старца најкарактеристичнији

окужењу и саборцима, да је реч о Кариман-аги Тодоровачком (S. Banović, „О nekim historičnim licima naših narodnih pjesama“, *Zbornik za narodni život i običaje, knjiga XXV*, svezak 1, JAZU, Zagreb, 1921, стр. 92-94) Други извори помињу Кариман-агу као господара босанског града Вранограча, а потом Рипача, крајем XVII века. (М. Детелић, нав. дело, стр. 363)

³⁵ Нема прецизних историјских података о томе да ли је старац Ћејван историјска личност. У муслиманским песмама је назван и Ћејван-ага дедо или хоџа Ћејван-ага. (Н. Банашевић, нав. дело, стр. 654)

³⁶ Међу песмама које је сакупио Лука Марјановић, у издању Матице хрватске, налази се једна о женидби Муха и Меха, синова гази-Ћејванаге (HNP III, 10).

управо за лик Ћејвана, што само сведочи колико је овај остарели јунак постао – тип.

Могући историјски предложак за изградњу епских биографија „вечитих стараца“ – дубока старост помињаних историјских личности, својеврсна је спона између Кузун Јање, деспота Ђурђа и Старине Новака. На **митолошкој равни**, везе су много комплексније. Већ је било речи о старцу, деду, као митском претку заштитнику, бићу које спаја времена и светове, те носи посебно искуство и знање. По старословенској, а затим и хришћанској, представи о теофанији, омиљени модус божанског појављивања је управо у деградираним, маргинализованим ликовима неугледних стараца, просјака, путника, итд.³⁷ На примерима јунака, а међу њима и епских старина, бројни истраживачи су покушавали да реконструишу српски и словенски партенон. Тако се иза старца Јање крије Огањ, Агни³⁸, а у лику Старине Новака (Новака Дебелића) сачуване су представе о месецу³⁹ и то старом, пуном.⁴⁰ Нека од Новакових митских обележја су снага, веза с вилом и громовити глас.⁴¹ Југовићи су божанства ветрова⁴², сунчана и

³⁷ Види о томе: В. Чајкановић, *Мит и религија у Срба*, СКЗ, Београд, 1973. и одредницу „старац“ у: Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић, *Српски митолошки речник*, Нолит, Београд, 1970, стр. 275–276.

³⁸ N. Nodilo, *Stara vjera Srba i Hrvata*, MVTC, Beograd, 2003, стр. 253.

³⁹ Ј. Раденковић види Новака као персонификовани Месец, а Грују као младо Сунце које се од њега одваја и смењује га. (Ј. Раденковић, „Митски атрибути Старине Новака“ у зборнику: *Старина Новак и његово доба*, стр. 230)

⁴⁰ Старина Новак и Грују су пун и млад месец. (N. Nodilo, нав. дело, стр. 344)

⁴¹ То је, према мишљењу Раденковића, друга линија порекла његових атрибута – од бога Громовника. (Ј. Раденковић, нав. дело, стр. 230–231)

⁴² В. Чајкановић, *Стара српска религија и митологија*, Сабрана дела, књ. 5, прир. В. Ђурић, СКЗ, Београдски издавачко-графички завод, Просвета, Партенон М. А. М., Београд, 1994, стр. 298, 307. А. Лома наводи да се бог ветра код Индоиранаца поштовао као први, а Југ Богдан, јужни ветар, први је по старешинству на кнежевој вечери. (А. Лома, *Пракосово. Словенски и индо-*

ветровита бића⁴³. Као један од критеријума за овакво одређивање природе Југа и Југовића Нодилу је послужила и симболика броја девет (првобитан број месеца у години). Индикативно је да Југ-Богдана, Кузун-Јању и старца Витковића, осим година, повезује и девет (ређе, седам) синова, са којима чине јединствени, здружени лик. То је број Перунових синова⁴⁴, према балтичкој митолошкој и фолклорној традицији.⁴⁵ Тачан рачун добија се сабирањем Громовника и његових синова или хипостаза (1+4, 1+6, 1+8, итд.), што је и условило различите религијске интерпретације и фолклорне реализације. У нашем случају, број девет однео је превагу. Чврста повезаност остарелог оца и бројних синова такође је одјек митолошке представе о мноштву ликова, хипостаза једног бога⁴⁶.

Епски стогодишњаци се, дакле, уклапају и у контекст митолошких и културноисторијских јунака. Као што дугим животом готово анахроно захватају неколико епских генерација, тако у

европски корени српске епике, Балканолошки институт САНУ, Београд, 2002, стр. 212)

⁴³ N. Nodilo, нав. дело, стр. 137-138.

⁴⁴ Љ. Раденковић, нав. дело, стр. 231.

⁴⁵ Светилиште близу Новгорода посвећено Перуну, пронађено испод манастира сличног имена, потврдило је постојање једног централног камења (ватришта) и око њега још осам таквих постоља (на четири старне света и симетрично између њих), на којима су били постављени кипови Перуна и његових синова, односно умноженог лика Перуна – његових хипостаза. Кип Свентовита, пронађен на острву Рујан, гледа на четири стране света, те такође сведочи о мноштву појавних облика једног истог божанства. (В. В. Иванов – В. Н. Топоров, *Исследования в области славянских древностей*, Наука, Москва, 1974, стр. 26-27, 30) На примерима из балтичке фолклорне традиције, Катичић потврђује представе о Перуну као оцу четири, пет, шест, седам или девет синова (ређе кћери или осам синова и једне кћери), са којима дели посао: расипање кише, стварање грмљавине, муња. (R. Katičić, „Čiji to dvor stoji na gori?“, *Filologija*, 48, HAZU, Zagreb, 2007, стр. 102-105)

⁴⁶ В. В. Иванов – В. И. Топоров, нав. дело, стр. 30. О многолкости једног бога који се појављује под различитим именима (различити појавни облици и природне силе) говори и *Велесова књига*, Пешић и синови, Београд, 2003.

дубљој дијакхронијској перспективи развоја епског певања сежу до архаичних корена. У готово свим типолошким моделима које лик старца сижејно остварује може се пратити иста еволуциона линија⁴⁷: од митолошких прапредака до реалних, људских фигура (силни искусни мегданџија – остарели јунак који бежи или не сме у окршај; поштовани мудрац чији се савет тражи и прихвата – потцењени старац ког вређају и чије мудре речи не чују; стари духовник који молитвама изазива чудо и зауставља војске – свештеник ратник што уместо молитве користи оружје или немоћна жртва која чека помоћ јунака). Од највишег места у златној царској трпези до путог поља у којем му, усамљеном, ветар љуља браду и нејака плећа, путује и истрајава епски старац, кроз песму и векове.

Извори и литература

- Б – В. Богишић, *Народне пјесме из старијих највише приморских записа*, Гласник Српског ученог друштва, Београд, 1878.
- Е – Г. Геземан, *Ерлангенски рукопис старих српскохрватских народних песама*, Сремски Карловци, 1925.
- СНП II – Вук С. Карацић, *Српске народне пјесме*, II, Сабрана дела, књ. 5, прир. Р. Пешић, Просвета, Београд, 1988.
- СНП III – Вук С. Карацић, *Српске народне пјесме*, III, Сабрана дела, књ. 6, прир. Р. Самарџић, Просвета, Београд, 1988.
- СНП IV – Вук С. Карацић, *Српске народне пјесме*, IV, Сабрана дела, књ. 7, прир. Љ. Зуковић, Просвета, Београд, 1986.
- СНП VI – Вук С. Карацић, *Српске народне пјесме*, VI, прир. Љ. Стојановић, Државна штампарија, 2. државно издање, Београд, 1935.

⁴⁷ Б. Путилов прати ступњеве развоја епоса од фантастично-историјског, преко херојско-историјског, до реално-историјског епа. (Б. Н. Путилов, *Русский и южнославянский героический эпос*, Сравнительно-типологическое исследование, Москва, 1971)

- СНП VII – Вук С. Караџић, *Српске народне пјесме*, VII, прир. Љ. Стојановић, Државна штампарија, 2. државно издање, Београд, 1935.
- СНП VIII – Вук С. Караџић, *Српске народне пјесме*, VIII, прир. Љ. Стојановић, Државна штампарија, 2. државно издање, Београд, 1936.
- СНП XIX – Вук С. Караџић, *Српске народне пјесме*, XIX, прир. Љ. Стојановић, Државна штампарија, 2. државно издање, Београд, 1936.
- СНП IIр – *Српске народне пјесме из необјављених рукописа Вука Стеф. Караџића*, II, прир. Ж. Младеновић и В. Недић, САНУ, Београд, 1974.
- СНП IIIр – *Српске народне пјесме из необјављених рукописа Вука Стеф. Караџића*, III, прир. Ж. Младеновић и В. Недић, САНУ, Београд, 1974.
- СНП IVр – *Српске народне пјесме из необјављених рукописа Вука Стеф. Караџића*, IV, прир. Ж. Младеновић и В. Недић, САНУ, Београд, 1974.
- ПЦХ – С. Милутиновић Сарајлија, *Пјеванија црногорска и херцеговачка*, прир. Д. Аранитовић, НИП „Универзитетска ријеч“, Никшић, 1990.
- К – С. Петровић, *Косовска битка у усменој поезији*, Гутенбергова галаксија, Београд, 2001.
- ННР – *Hrvatske narodne pjesme*, knj. III, Matica hrvatska, Zagreb, 1898.
- Р. Bakotić, „Pojav čuda i zakon reda“, *Zbornik za narodni život i običaje*, knj. XXXI, svezak 1, JAZU, Zagreb, 1937, стр. 1-66.
- М. Bal, *Naratologija, Teorija priče i pripovedanja*, Narodna knjiga, Alfa, Београд, 2000.
- Н. Банашевић, „Белешке и објашњења“ у: *Српске народне пјесме*, скупио их и на свијет издао Вук Стеф. Караџић, књига трећа у којој су пјесме јуначке средњијех времена, Просвета, Београд, 1958.

- S. Banović, „O nekim historičnim licima naših narodnih pjesama“, *Zbornik za narodni život i običaje*, knj. XXV, svezak 1, JAZU, Zagreb, 1921, 57-104.
- П. Бочков, *Непознатиот юнак*, Издателство на Българската академия на науките, София, 1994.
- М. Браун, *Српскохрватска народна песма*, Завод за уџбенике и наставна средства, Вукова задужбина, Матица српска, Нови Сад, 2004.
- Велесова књига*, уред. Весна Пешић, Пешић и синови, Београд, 2003.
- A. Gerbran, Ž. Ševalije, *Rečnik simbola*, Stylos, Kiša, Novi Sad, 2004.
- G. Greimas, „Aktanti, akteri, figure“, u: *Strukturalni prilaz književnosti*, prir. M. Bunjevac, Nolit, Beograd, 1973.
- М. Детелић, *Епски градови*, САНУ, Балканолошки институт САНУ, Посебна издања књ. 84, Београд, 2007
- М. Детелић, *Урок и невеста. Поетика епске формуле*, САНУ, Балканолошки институт, Посебна издања, књ. 64, Универзитет у Крагујевцу, Центар за научна истраживања, Београд, 1996.
- М. Дрндарски, „Вишњићеви описи битака у Првом устанку“ у зборнику: *Настајање нове српске државе*, прир. Н. Љубинковић, Велика Плана, 2006.
- В. М. Жирмунский, *Эпическое творчество славянских народов и проблемы сравнительного изучения эпоса*, Издательство Академии наук СССР, Москва, 1958.
- В. В. Иванов – В. Н. Топоров, *Исследования в области славянских древностей*, Наука, Москва, 1974.
- Вук Ст. Караџић, „Прва година српског војевања на дахије“, *Даница: 1826, 1827, 1828, 1829, 1834*, Сабрана дела Вука Караџића, књ. 8, прир. Милорад Павић, Београд, Просвета, 1969.
- R. Katičić, „Čiji to dvor stoji na gori?“, *Filologija*, 48, HAZU, Zagreb, 2007, стр. 75-113.
- Д. Костић, *Гумачење друге књиге „Српских народних пјесамa“ Вука Ст. Караџића*, Државна штампарија, Београд, 1937.
- Н. Крнјевић, *Živi palimpsesti ili o usmenoj poeziji*, Nolit, Beograd, 1980.
- Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић, *Српски митолошки речник*, Нолит, Београд, 1970.

- A. Лома, „’Женидба са препрекама’ и ратничка иницијација“, *Кодови словенских култура*, 3, Clío, Београд, 1998, стр. 196-117.
- A. Лома, *Пракосово. Словенски и индоевропски корени српске епике*, Балканолошки институт САНУ, Београд, 2002.
- В. Матић, „Бановић Страхиња и дервиш“, *Психоанализа митске прошлости*, књ. III, Просвета, Београд, 1983.
- С. Матић, „Белешке и објашњења“ у: *Српске народне пјесме*, скупио их и на свијет издао Вук Стеф. Карацић, књига друга у којој су пјесме јуначке најстарије, Просвета, Београд, 1958.
- Р. Михаљчић, *Јунаци косовске легенде*, Вук Карацић, Параћин, 1993.
- N. Nodilo, *Stara vjera Srba i Hrvata*, MVTC, Beograd, 2003.
- Н. Петковић, *Огледи из српске поетике*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1990.
- V. J. Prop, *Morfologija bajke*, Prosveta, Beograd, 1982.
- Б. Н. Путилов, *Русский и южнославянский героический эпос*, Сравнительно-типологическое исследование, Москва, 1971.
- С. Самарџија, *Биографије епских јунака*, Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд, 2008.
- Словенска митологија: енциклопедијски речник, ZEPTEER BOOK WORLD, Београд, 2001.
- Старина Новак и његово доба*, САНУ, Балканолошки институт, Посебна издања, књ. 35, Београд, 1988.
- Б. Сувајџић, *Јунаци и маске*, Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд, 2005.
- В. Ћоровић, *Историја Срба*, БИГЗ, 1993.
- В. Чајкановић, *Мит и религија у Срба*, СКЗ, Београд, 1973.
- В. Чајкановић, *О врховном богу у старој српској религији*, Сабрана дела из српске религије и митологије, књ. 3, прир. В. Ћурић, СКЗ, Београдски издавачко-графички завод, Просвета, Парте-нон М. А. М., Београд, 1994.
- В. Чајкановић, *Стара српска религија и митологија*, Сабрана дела, књ. 5, прир. В. Ћурић, СКЗ, Београдски издавачко-графички завод, Просвета, Парте-нон М. А. М., Београд, 1994.

Danijela Petković

EPIC CENTENARIANS – WELL RESPECTED ELDERS AND
OLD MEN EXPOSED TO RIDICULE

SUMMARY

In the epic habitus of a hero, the focus is on his fights and heroic deeds. Old age is not a major epic topic. Old men appear sporadically, very rarely as protagonists. They best fit the sujet functions of rulers, victims and linking characters in the guise of advisers, clergymen, although the most frequent role they appear in is that of an aged warrior, even though that particular role is not typical for them. The most memorable characters are those who deviate from the central, zero point towards mighty heroes or great cowards. This paper deals with the above-mentioned range of roles, as well as examples of deviation from sujet roles or of making them more complex. On the level of structure, old men are linked with other characters based on the principle of contrast (according to their function, age, appearance, activity, courage, etc.). The characters of “eternal oldsters” are developed by way of layering mythological and real historical models. The ambivalent position of epic old men, well respected as well as degraded, testifies to the existence of an evolutionary line of development in the process of modelling heroes.

Валентина Питулић

ЕПСКЕ БИОГРАФИЈЕ КОСОВСКИХ ЈУНАКА Прилог проучавању веродостојности песама

Досадашња истраживања проблема транспозиције Косовског боја у епској народној поезији углавном су била усмерена на проучавање песама косовског циклуса из Вукове збирке *Српских народних пјесама*, забележених пре Вука Караџића, као и осврт на покушаје састављања епа о Косовском боју. Предмет нашег истраживања је Косовска битка у песмама после смрти Вука Караџића у штампаним збиркама.

Кључне речи: Косовски бој, јунак, Милош Обилић, кнез Лазар, Вук Бранковић, епска песма, мистификација, народни певач, записивачи.

Први записи епских песама датирају с краја 15. века. Вук Караџић о томе каже: „Ја мислим да су Србљи и прије Косова имали јуначки пјесама од старине, но будући да је она премјена тако силно ударила у народ, да су готово све заборавили, што је било донде, па само оданде почели наново приповиједати и пјевати.“¹ Поред бугарштица, песама о Косовском боју било је и пре Вукове збирке, али ћемо се њима бавити само уколико се може успоставити мотивско-тематска и стилско-изражајна веза са песмама поствуковског периода.²

¹ Вук Стефановић Караџић, *Српске народне пјесме*, I, стр. 569 (Вуков предговор из 1826).

² Крај XVII века, запис Ђура Матијашевића „Како Милош Драгиловић или Обиловић рањен на Косову...примину“ (објављен у збирци Валтазара Богишића *Народне пјесме из старијих највише приморских записа*, Биоград, 1878; крај XVII века, запис из пераштанског рукописа, објавио Мирослав Пантић „Расковник“ часопис за књижевност и културу, Београд, април-сеп-

Озбиљан рад на сакупљању народних умотворина почиње са Вуком Караџићем, који ће у „Малој прстонародној славеносербској пјеснарици“ објавити по сећању песму „О Милошу Обилићу“ коју ће касније назвати „Милош у Латинима“. У „Народној србској пјеснарици“ из 1815. објавиће песму „О кнезу Лазару“ (касније „Цар Лазар и царица Милица“ од Тешана Подруговића), затим песму „Царица Милица и Владета војвода“ од следе Степаније, као и фрагменте косовских песама „Комади од различнијех косовскијех пјесама“ које му је казивао отац Стефан. Круг косовских песама објављен је у другој књизи „Народних српских пјесама“ у Лајпцигу 1823. и у другој књизи Бечког издања 1845. („Женидба кнеза Лазара“, „Зидање Раванице“, „Милош у Латинима“, „Бановић Страхиња“, „Пропаст царства српског“, „Мусић Стефан“, „Смрт мајке Југовића“, „Косовка девојка“ и „Обретеније главе кнеза Лазара“).

У кругу песама из Вукове збирке доминирају мотиви јунаштва, индивидуалних подвига, издаје, опредељења за вечни живот који се задобија путем жртвовања. Оне су засебне епске целине које се везују за један централни догађај.

Испитивање развоја косовске легенде започело је у 19. веку. Проучавањем косовске легенде, између осталих, бавили су се Армин Павић (1877³), Стојан Новаковић (1878⁴), Иларион Руварац

тембар 1989, XV, 55–56, стр. 79–84; XVIII век, записи Јозе Бетондића „Кад је погинуо кнез Лазар и Милош Обилић на Косову“, В. Богишић, *Народне пјесме из старијих, највише приморских записа*, Биоград, 1878. бр. 40; „Кад су се посвадиле Лазареви кћери“ (Franz Miklosich, „Beiträge zur Kenntniss der slavischen Volkspoesie“, Wien 1870, с. 17–19; „Кад је Страхињи Бановићу жена учинила издају“, Богишић, бр. 40. Јелка Ређеп, *Прича о боју косовском*, Зрењанин, 1976.

³ Армин Павић, *Народне пјесме о боју на Косову, године 1389*, Загреб, 1877.

⁴ *Српске народне песме о боју на Косову*, Годишњица Николе Чупића, II, 1878; *Народна предања о боју косовском*, Старине X, 1878.

(1887⁵), Љубомир Ковачевић (1888⁶), Фрањо Рачки (1889⁷), Андра Гавриловић (1898⁸), Милош Ђурић (1919⁹), Павле Поповић (1919¹⁰), Алексеј Олесницки (1935¹¹), Матија Мурко (1938¹²), Михајло Динић (1940¹³), Ватрослав Јагић (1948¹⁴), Светозар Матић (1953¹⁵), Гавро Шкриванић (1956¹⁶), Бранислав Крстић (1958¹⁷), Светозар Матић (1962¹⁸), Алојз Шмаус (1964¹⁹), Светозар Кољевић (1974²⁰), Иван Божић (1975²¹), Мирослав Пантић (1975²²),

⁵ Иларион Руварац, *О кнезу Лазару*, Нови Сад, 1887.

⁶ Љубомир Ковачевић, *Вук Бранковић*, Годишњица Николе Чупића, X, 1888.

⁷ Фрањо Рачки, *Бој на Косову, Узроци и последице*, Рад, ЈАЗУ, 97, 1889.

⁸ Андра Гавриловић, *Белешке о варијантама српских народних песама*. Годишњица Николе Чупића, 1898, књ. 18.

⁹ Милош Ђурић, *Видовданска мисао*, Савременик, 1919, књ. 14, бр. 6.

¹⁰ Павле Поповић, *Преглед српске књижевности*, Београд, 1919.

¹¹ Алексеј Олесницки, *Турски извори о косовском боју*, Гласник скопског научног друштва, XIV, 1935.

¹² Матија Мурко, *За народном епиком на Косову*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XVIII, 1938.

¹³ Михаило Динић, *Два савременика о боју на Косову*, Глас СКА, CLXXXII, 1940.

¹⁴ Ватрослав Јагић, *Југословенска народна епика у прошлости, Изабрани краћи списи*, Матица хрватска, Загреб, 1948.

¹⁵ Светозар Матић, *Порекло косовских песама краткога стиха*, Прилози за књижевност, св. 3–4, 1954.

¹⁶ Гавро Шкриванић, *Косовска битка 15 јун 1389*, Цетиње, 1956.

¹⁷ Бранислав Крстић, *Постанак и развој песама о Косовском боју*, Зборник радова Трећег конгреса фолклориста Југославије, Цетиње, 1958.

¹⁸ Светозар Матић, *Откад почиње наше епско певање*, Летопис Матице српске, година 138, јул 1962, књ. 390, св. 1.

¹⁹ Др Алојз Шмаус, *Милош Обилић у народном песништву и код Његоша*, рад X Конгреса Савеза фолклориста Југославије, 1964.

²⁰ Светозар Кољевић, *Наш јуначки еп*, Београд, 1974.

²¹ Иван Божић, *О улози Вука Бранковића*, Летопис Матице српске, година 151, мај, 1975, књ 415, св. 5.

²² Мирослав Пантић, *Кнез Лазар и косовска битка у старој књижевности Дубровника и Боке которске (О кнезу Лазару)*, Београд, 1975.

Иван Божић (1975²³), Јелка Ређеп (1976²⁴), Радован Самарџић (1978²⁵), Раде Михаљчић (1984²⁶), Сима Ћирковић (1989²⁷), Нада Милошевић-Ђорђевић (1990²⁸), Миодраг Павловић (1989²⁹), Ненад Љубинковић (1989³⁰), Војислав Ђурић (1990³¹).

У колективном памћењу народа Косовски бој је остао важан догађај који је у различитим временима добијао различиту конотацију. Оно што запажамо је да је епско певање о овом догађају живело у зависности од историјских прилика и да је некада интензивније, некад слабије. Када је у питању идејно-сижејна структура она је готово иста као у песмама из Вукове збирке. Наиме, у песмама после Вука налазимо исте мотиве као и у Вуковим, тако да можемо да пратимо хронологију догађаја, имајући на располагању песме са територије које је покривао српски живаљ. Стојан Новаковић сматра да су Срби имали епске песме и пре Косова, а да су песме косовског циклуса настале у 15. веку,³² док Томо Маретић заступа супротно мишљење.³³ Ар-

²³ Иван Божић, *О улози Вука Бранковића*, Летопис Матице српске, година 151, мај 1975, књ. 415, св. 5.

²⁴ Јелка Ређеп, *Прича о боју косовском*, Зрењанин, 1976.

²⁵ Радован Самарџић, *Око историјског и легендарног у косовском предању*, *Усмена народна хроника*, Нови Сад, 1978.

²⁶ Раде Михаљчић, *Јунаци косовске легенде*, Београд, 1989.

²⁷ Сима Ћирковић, *Беседа о Косовском боју*, Књижевност, св. 1–2, 1989.

²⁸ Нада Милошевић-Ђорђевић, *Косовска епика*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1990.

²⁹ Миодраг Павловић, *Бој на Косову, народне песме*, Просвета, Ниш, 1989.

³⁰ Ненад Љубинковић, *Косовска битка у своме времену и у виђењу потомака или логика развоја епских легенди о косовскоме боју, Косово у памћењу и стваралаштву*, Београд, 1989.

³¹ Војислав Ђурић, *Косовски бој у српској књижевности*, СКЗ-Београд, Матица српска-Нови Сад, Јединство-Приштина, Београд, 1990.

³² Стојан Новаковић, *Српске народне песме о боју на Косову*, Годишњица II, 1878.

³³ Томо Маретић, *Косовски јунаци и догађаји у народној епизи*, Рад ССVII, 1889, стр. 72.

мин Павић говори о великој епској песми о Косовском боју која је живела у народу, а да су Вукове песме само њени одломци,³⁴ док Стојан Новаковић, супротно Павићу, сматра да је народни певач о косовском боју певао фрагментарно и да је сваки крај интересовало нешто друго.³⁵

Када је реч о песмама после Вука научници су показали интересовање за ову проблематику имајући, пре свега, у виду разне мистификације и плагијате који се у овим песмама могу уочити.

У предговорима неких збирки сами аутори говоре о свом сакупљачком раду и значају појављивања збирки песама косовског циклуса после Вука Караџића, док су у осталим збиркама сакупљачи углавном мало, или нимало, казивали о начину сакупљања песама. Ово је велики недостатак у научној апаратури песама после Вука. У овом смислу најпрецизнији је био Татомир Вукановић који је дао имена казивача и песме које је од њих сакупио.

Ватрослав Јагић, говорећи о песмама из Босне и Херцеговине, пре свега о Петрановићевим збиркама, истиче њихову већу дужину у односу на Вукове и сумња у њихову веродостојност: „Једном речи да кажем, колико год има пјесама у Петрановића, које су по предмету сличне или једнаке с Вуковими, готово свагдје помишљао би човјек, да је пјесма Петрановићева истом касније пренеправљена по оној у Вука, или ако се то већ казати не може, то бар да исту мисао другим риечима изречем, чини ми се, да је оно, што пјева Вукова пјесма, старије и оригиналније, а оно, како је Петрановић исту пјесму затекао у народном животу, да је већ њезин предругојачени, новији облик“.³⁶

И Стојан Новаковић је мишљења да Петрановићева песма није потекла из уста народног певача. Он наводи да: „Једино

³⁴ Армин Павић, *Народне песме о боју на Косову*, Загреб, 1877, стр. 9–20.

³⁵ Стојан Новаковић, *Српске народне песме о боју на Косову*, Годишњица, II, 1878, стр. 131–135.

³⁶ Ватрослав Јагић, *Српске народне пјесме из Босне и Херцеговине*, Рад ЈАЗУ, 1868, II

старије у њој јесте певање о баби, помоћу које су Турци ухватили Милоша Обилића, и певање о шетњи кнегиње Милице по Косову³⁷ и да би песма пре могла послужити као потврда „да су песме о пропасти на Косову живеље те развијале се у кругу самосталних песама, па да су у последње, могли бисмо рећи у наше време, и народни, књижевним дахом додирнути, певачи огледали, да у њима целину потраже.“³⁸

Никола Банашевић сматра да у доба Вуковог записивања у Босни и Херцеговини није било песама о Косовском боју „и да су Петрановићеве косовске, као и још понеке његове песме, творевина доцнијега времена постала под утицајем Вукових књига.“³⁹ Никола Банашевић мисли да су и песме из Шаулићеве збирке одјек Вукових и да су песме о Косовском боју, које су забележене после Вука, творевине новог времена. Он сматра да „косовских десетерачких песама изван Срема, изван Фрушке горе и Врдника, у осталим нашим крајевима није било у доба Вуковог записивања“⁴⁰, а да је појава песама о Косовском боју после Вукове смрти на територијама на којима раније нису забележене само утицај Вукових и других штампаних збирки. Он сматра да је постојао и један врло важан подстицај за њихов настанак, а то је „сама она национална косовска мисао наше књижевности и целе просвете наше“⁴¹ која је посебно била изражена на оним територијама које Вук није могао обићи и да ново певање о Косовском боју „показује да је народни еп једним својим делом „саставни део или бар одјек идеологије водећег просвећеног слоја, и на тај начин неодвојив од писане књижевности, коју народни еп прати скоро као сенка.“⁴²

³⁷ Стојан Новаковић, *Српске народне песме о боју на Косову*, Годишњица Николе Чупића, 1878, књ. 2, стр.151.

³⁸ Исто.

³⁹ Никола Банашевић, *Порекло косовских песама кратког стиха*, „Прилози“, II, 1954, св. 3–4, стр. 327–333, стр.113.

⁴⁰ Исто, стр. 121.

⁴¹ Исто.

⁴² Исто, стр.125.

Пратећи епско певање о Косовском боју учили смо да је оно имало свој континуитет, с тим што су извршене одређене модификације настале под утицајем друштвено-политичких прилика. Несумњиво је да је и после смрти Вука Карацића постојало чисто народно певање што се, пре свега, односи на песме са Косова и Метохије и Црне Горе, али да су оне послужиле и за одређене мистификације, као плод политичких прилика, а са унапред одређеним циљем у односу на конкретну етнопсихолошку заједницу.

Епске биографије јунака заузеле су важно место у песмама после Вука. Уочава се тенденција стварања амбијента у којем ће се формирати њихов лик битан за функцију коју ће имати у боју. У овим песмама долази до проширивања фабуле и издвајање оних јунака који ће бити главни актери Косовског боја (Милош Обилић, Вук Бранковић и кнез Лазар). Песме у којима се формира епска биографија јунака углавном потичу из Босне и Херцеговине. Највише их је у Петрановићевој збирци, с посебном тенденцијом развоја култа јунака.

Посебно место у овим песмама заузима епска биографија Милоша Обилића у којој доминирају мистификације везане за његово чудесно рођење (отац змај, вила која га је задојила), што говори о каснијим интервенцијама које су карактеристичне за песме из Петрановићеве збирке. У анализи песама са овим мотивом јасно се види утицај дневне политике на формирање одређеног култа. С обзиром на то да је у време Петрановићевог деловања била појачана борба за буђење националне свести јасно је зашто је стварање овакве конструкције ишло у овом правцу. Милош Обилић није могао без додатних мистификација да има атрибуте митског јунака па су му додатне интервенције дале и ту димензију. На тај начин он је постао јунак који позива на акцију, што је и разумљиво у песмама из збирке Богољуба Петрановића. Уочавамо да у епској биографији Милоша Обилића постоји и тенденција везивања за православље што је непосредна последица рада Богољуба Петрановића на буђењу православног духа српског живља

у Босни и Херцеговини. Зато ће се Милошу Обилићу придодати и атрибут ктитора, као и везивање за локане личности и топониме, што су наноси додатних интервенција.

Присуство два оца или две мајке указује на митско порекло јунака. Ерих Нојман, говорећи о стварању мита о хероју, истиче: „Поред рођеног оца појављује се један „узвишени“, што у ствари значи архетипски лик оца, и поред рођене мајке – лик „узвишене“ мајке“.⁴³ Милошево чудесно порекло од оца змаја и чобанице, као и присуство вила приликом Милошевог дојења (као хипостаза „велике мајке“) указују на стварање култа хероја.

Никола Кољевић истиче да је Милош Обилић „књижевно ‘закинут’, јер о њему нема велике песме“.⁴⁴ Ова његова констатација може се прихватити ако се односи на песме из Вукове збирке. У Петрановићевим збиркама налази се већи број песама које певају о Милошевом јунаштву. Како песме из Петрановићеве збирке не можемо узети као чисте народне⁴⁵ јасно се уочава тенденција појављивања оних мотива којих нема у Вуковим песмама. Једино се у овим песмама ствара култ јунака који је везан за његово божанско порекло и у којима се наговештава његов последњи величанствени подвиг што опет упућује на интервенције казивача или записивача.

Петрановићеве песме садрже елементе будућег подвига и жртвовања јунака који се по речима Николе Кољевића „витешки ‘узвисује’ тако што, парадоксално, себе жртвује смислу који је већи од њега, и чије он није средиште, већ делотворни носилац“.⁴⁶ Милош Ђурић каже за Милоша Обилића: „Одгојен као находител Призрену цара Стефана Силног, а потом војвода кнеза Лазара у

⁴³ Ерих Нојман, *Историјско порекло свести*, Просвета, Београд, 1994, стр. 112.

⁴⁴ Никола Кољевић, *Иконоборци и иконобранитељи*, Нолит, Београд, 1978, стр. 195.

⁴⁵ Види: *Право и лажно народно песништво*, Народна библиотека „Ресавска школа“, Деспотовац, 1996, 9-31.

⁴⁶ Никола Кољевић, *Иконоборци и иконобранитељи*, 195.

Крушевцу, он је жива веза између двеју престоница самосталне српске државе и природни заступник континуитета у подизању задужбина⁴⁷. Поред божанског порекла он је јунак изузетне лепоте, моралних квалитета и учености. То је интернационални мотив у чијем склопу се уочавају „дотицаји епске поезије са митским комплексом“⁴⁸. Везивање за двор цара Стјепана који га отхрањује, школовање у Русији, грађење задужбина, уздржаност и висока моралност биће припрема за узор јунака који се, по Николи Кољевићу, открива тек на Косову.⁴⁹

Занимљиво је да у песмама са Косова и Метохије (у збиркама Татомира Вукановића, Дене Дебељковића и Владимира Бована) овај мотив није био нарочито развијен. У њима ће се појавити змај као митско биће, од кога води порекло Милош Обилић, али нема ширења фабуле и каталога јунака змајовитог порекла. То доказује да је на Косову и Метохији живело предање о Милошу као митском јунаку. Могуће је да је миграцијом становништва пренето на северозапад и да је тамо уобличено додатним мистификацијама које су биле у служби дневнополитичких збивања.

Оно што је уочљиво у песмама после Вука је потпуна измена функције појединих ликова. Функцију активног јунака преузима Милош Обилић. Кнез Лазар је у његовој сенци. У њему нема одлучности која је потребна владару и све одлуке које иду у правцу уласка у бој доноси сам Милош. Култ јунака је изнад култа светитеља, а карактеристичан је за средине динарског варијетета, а посебно је наглашен у срединама са узаврелим историјскополитичким збивањима (у песмама из Петрановићеве и Шаулићеве збирке).

⁴⁷ Војислав Ђурић, *Косовски бој у српској књижевности*, СКЗ-Београд, Матица српска-Нови Сад, Јединство-Приштина, 1990, стр.76.

⁴⁸ Снежана Самарџија, *Биографије епских јунака*, Београд, 2008, стр. 38.

⁴⁹ Војислав Ђурић, *Косовски бој у српској књижевности*, СКЗ-Београд, Матица српска-Нови Сад, Јединство-Приштина, 1990, стр. 194.

Мотив о женидбама јунака је у функцији стварања различитих архетипова косовских јунака (жртве-Милоша, светитеља-кнеза Лазара и издајника-Вука Бранковић). Све је у функцији припреме за Косовски бој. У песмама се појављује тенденција везивања за Русију (као православну земљу) што је додатна интервенција условљена историјским тренутком. У песмама после Вука појављују се просци у облику дужег каталога јунака, који добијају атрибут разигране војске пред предстојећу битку.

Томо Маретић, упоређујући Вукову песму „Женидба кнеза Лазара“ и Петрановићеву „Женидбу кнеза Лазара“ истиче да приповедају о истом „само је Вукова краћа и много лепша“.⁵⁰ Истиче да Петрановићев певач изгледа није имао смисла за праву меру. Цар Стјепан већ унапред, пророчки, зна шта ће се догодити на вечери, то јест како ће Југовићи кидисати на Лазара, а цароставне књиге казују да ће царство остати на Лазару. Маретић истиче и то да је: „Вриједно (је) запамтити, да Петрановићева пјесма зове Лазара Немањићем“.⁵¹ Међутим, он се није бавио проблемом неаутентичности Петрановићевих песама. Тако се и у песмама које певају о Лазаревој женидби појављују извесне интервенције са циљем довођења Лазара на чело српске државе. Песме овог круга су незаобилазне у схеми епске биографије јунака и чине важну карику у будућим функцијама јунака.

Уочљиво је, у песмама пре самог боја, разигравање јунака пре Косовске битке и то у сукобима локалног карактера. У епску композицију се уводе побратими, а наглашено је и јунаштво Милоша Обилића (посебно код Петрановића и Шаулића). Овај мотив се развија у правцу појачаног деловања јунака у борби са Арапином. Оно што је у песмама са овим мотивом ново то је тачка гледишта са које се посматра јунак. Ту су најчешће кнегиња Милица и њене ћерке, леђански краљ, московска краљица, па и сами Турци, што је у служби грађења култа јунака који ће имати

⁵⁰ Томо Маретић, *Косовски јунаци и догађаји у народној епизи*, Рад ЈАЗУ, 1889, књ. ХСVII, стр. 161.

⁵¹ Исто, стр. 161.

кључну улогу у Косовској бици. Овај моменат је плод каснијих интервенција и не налазимо га у песмама из Вукове збирке. Мистификације су усмерене посебно на Милоша Обилића, и то у песмама из Босне и Херцеговине (најчешће код Петрановића), где се јављају формуле које нису народне, као виле које лете око гриве Милошевог коња.

Када је реч о песмама са Косова и Метохије ту се јунаци разигравају у борби са Арапином, али највеће јунаштво показује Марко Краљевић, а не Милош Обилић. Ово је очигледан пример на који начин један јунак, под утицајем конкретних друштвено-историјских прилика, преузима функцију другог. На Косову и Метохији, где су дуго трајали турски зулуми, био је потребнији Марко Краљевић, који ће штитити народ, него Милош Обилић који у епском певању има функцију јунака жртве. Он је у овом миљеу епска прошлост, а Марко Краљевић неко кога је народ оживео и који ће преузети функцију друмског јунака који штити угрожени народ.

Култ Милоша Обилића и његово разигравање пред бој налазимо и у песмама са Златибора, а он се огледа у старим вештинама бацања камена с рамена, што је каснија интервенција са циљем појачавања драматичности да би се јунаци што боље припремили за битку. Народни певач (у песмама са Косова и у збирци Н. Кашиковића) ствара атмосферу борбе и пре самог боја, где Милош долази у сукоб са царем у Стамболу. Он демонстрира своје јунаштво, с тим што у песмама налазимо двоструко решење. Код Кашиковића цар је у животу и отвара се простор за мегдан на Косову пољу док у песми са Косова и Метохије Милош пре боја убија цара. Разигравање пред бој налазимо готово у свим песмама после Вука с тим што је највећа тенденција ширења фабуне код Петрановића и Шаулића.

У епској композицији песама после Вука кнежева клетва се исказује истом формулом, уз нагомилавање нетрадиционалних симбола на штету уметничке вредности песама. У клетви су сачувани устаљени симболи који упућују на плодност. Функција

клетве у Вуковим песмама пренета је и на песме забележене после њега. Формула је готово иста. Јављају се исти симболи (вино, пшеница, чедо, семе). Клетву ће, као у Вуковим песмама, изрећи кнез Лазар, али ће у песмама после Вука бити упућена и појединим јунацима (Милошу, Вуку, Васојевић Стеви) па чак и цетињском владики.

Код Петрановића клетва је упућена само цетињском владики о чему Ватрослав Јагић пише: „То је, мислим, знаменити доказ, да је пјесма истом у новије доба грађена те је пјевачу било пред очима данашње стање храбрих Црногораца, који свагда први крв лију за слободу народа. Неспретно је управо у писму на црногорског владику споменута Лазарева клетва, којом проклиње свакога, ко би се задоцнио или нехтео доћи у бој (392–399). И ова клетва долази код Вука, у другом комаду, а у нашој пјесми ваљало би да је постављена негдје тако, гдје би је могао сватко чути, а не само један од његовиех војевода и то управо онај, за којег сам цар најбоље знаде, да ће се први позиву одазвати.“⁵²

Јагић с правом долази до оваквог закључка јер се у Петрановићевој песми, због политичких прилика, осећа тенденција за развијањем култа јунака насупрот култа светитеља, што се види из редоследа којим шаље књиге (прво Црногорцима као представницима највећег степена херојства). Јасна је и тенденција буђења православног, духа што се види из клетве коју упућује цетињском владики:

„Ко не стио у Косово сићи
Он не има од срца порода
У кући му чедо не плакало
Пред кућом му коло не играло
Више куће стадо не блејало
Никакво му сјеме не родило

⁵² Ватрослав Јагић, *Српске народне пјесме из Босне и Херцеговине*, Рад ЈАЗУ, 1868, II, стр. 213.

Ни у пољу бијела шеница
Ни у брду винова лозица.“⁵³

У композиционој схеми песама о Косовском боју значајно место заузима књига кнеза Лазара и цара Мурата. Када је реч о књизи кнеза Лазара уочљива је тенденција стварања каталога јунака у циљу обједињавања свих српских снага, посебно у срединама у којима је требало отпочети борбу против Турака. У каталогу се функција закаснелог јунака мења. Укључују се црквени поглавари који постају борци у првим редовима. Код Петрановића је то накнадна импровизација настала са циљем окупљања свих снага у предстојећој борби за ослобођење од Турака. У песми Тодора Влајића „Полазак Облачића на Косово“ Лазарева књига је врло сажета:

„Књигу пише српски кнез Лазаре
Па је шаље на тридесет страна
Да му дође тридесет војвода“.⁵⁴

За разлику од формуле у Влајићевој песми, код Петрановића долази до тенденциозног ширења формуле. У песми „Пропаст царства српског“ кнез Лазар у књизи коју шаље српским јунацима даје важност јуначкој борби, али и одређењу за царство небеско. И ту се назире грађење Лазаревог светитељског култа, који срећемо још у песмама из Вукове збирке. Он ће прву књигу послати цетињском владици где је јасно наглашено Лазарево одређење за царство небеско и полагање живота за часни крст:

„Златна брадо цетињски владико
Купи мени од боја јунаке
Све од бољих бољега јунака

⁵³ Петрановић, II, стр. 231.

⁵⁴ Тодор Влајић, *Србскијъ венацъ*, I, Београд, 1858, стр. 65.

Који може мејдан дијелити
 За часнога крста умријети
 Води војску у Крушево равно
 Да идемо у бој на Косово
 Косово су притиснули Турци
 Пред њима је силни цар Мурате
 Хоће наше царство и господство
 Боље нам је свима помријети
 Него љутом змају робовати
 Да нас цвили одсад довијека.“⁵⁵

После књиге цетињском владики⁵⁶ народни певач даје каталог јунака које кнез Лазар позива у бој:

Прву књигу шаље босанском краљу (не зна му се име) „Те је шаље земљи Херцеговој/своме зету Вуку Бранковићу“⁵⁷, у земљу Арбанију Муси Арбанасу, у Срему војводи Љутици Богдану, у Будим Орловићу Павлу, „те је шаље граду Вучитрну/ а на руке Југу богатоме“⁵⁸, у равне Бањане на руке Страхинину бану, у Сјеницу Васојевић Стеви, затим Мусићу Стевану, Срђи Злопоглеђи, детету Лаушу, војводи Милошу, Косовац Ивану, и Топлици Милану. У песми је дат каталог јунака и Лазарево обраћање српским витезовима устаљеном епском формулом:

„Купи мени од боја јунаке
 Да си брже с војском у Крушево

⁵⁵ Б. Петрановић, *Српске народне пјесме из Босне и Херцеговине*, II, стр. 230.

⁵⁶ Ватрослав Јагић указује на то зашто прва књига одлази цетињском владици: „прва је књига опремљена црногорском владици. То је, мислим, знаменит доказ, да је пјесма истом у новије време грађена те је пјевачу било пред очима данашње стање храбрих Црногораца, који свагда први крв лију за слободу народа.“ Ватрослав Јагић, *Српске народне пјесме из Босне и Херцеговине*, Рад ЈАЗУ, 1868, стр. 213.

⁵⁷ Петрановић, *Српске народне пјесме из Босне и Херцеговине*, II, стр. 231.

⁵⁸ Исто, стр. 232.

Да ми онђе војску саставимо
Да идемо у бој на Косово.⁵⁹

У песми налазимо тенденцију додавања и ширења каталога јунака што је карактеристично за песме из Петрановићеве збирке. У њима се појачава хришћански елеменат што се види и из наведених стихова где прву књигу шаље цетињском владици, са јасном тенденцијом буђења православног духа код Срба у Босни и Херцеговини. У овим песмама уочава се и честа употреба риме, ширење фабуле, као и често помињање Исусовог имена што су накнадне интервенције које нису заживеле у народу. Када је реч о песмама из Црне Горе, кнез Лазар упућује књигу Васојевић Стеви, нема ширења каталога јунака и у средини која је неговала јуначки култ акценат је бачен на закаснелог јунака који ће се доказати у боју. На тај начин ће се уклопити у витешки кодекс понашања карактеристичан за Црну Гору. На који је начин средина утицала на обликовање књиге коју Лазар шаље јунацима показују и песма са Косова и Метохије где је каталог сажет и везује се само за јунаке који су у непосредној близини и које налазимо и код Вука Караџића (Топлица Милан, Милош Обилић, Вук Бранковић, Југовићи и Југ Богдан). Овде нема ширења каталога карактеристичног за песме које нису праве народне.

У Петрановићевим песмама налазимо и Муратову књигу. Његов певач има тенденцију указивања на издајника. Он покушава да обликује епску биографију Вука Бранковића, те се у песми књига шаље управо њему. Појачана је и слика емотивног стања кнеза Лазара где је пренаглашена његова дилема шта да учини. У песмама са Косова и Метохије књига цара Мурата је сажета, издваја се Милошева одлучност да крене у бој насупрот осталима који би да се предају. Дакле, у Муратовој књизи јавља се тенденција појачавања карактеризације ликова пред којима стоје

⁵⁹ Исто, стр. 233.

важне одлуке, са посебним акцентом на Милошевој одлучности, Вуковој издаји и Лазаревој несигурности.

У песмама после Вука Караџића највећа пажња посвећена је току битке. Осећа се тенденција надомештања управо оних делова у епској композицији који недостају песмама из Вукове збирке. Код Петрановића и Шаулића налазимо развој самог тока битке са посебним нагласком на Милошев подвиг и издају Вука Бранковића. Недостатак певања о издаји Вука Бранковића надомештен је додатном конструкцијом завођења војске на Голеш планину, као и неблаговремено убацивање одреда. У боју се издваја појединац као што је Бановић Страхиња који остаје последњи на попришту и за кога се везују мистификације (вила му говори да оде у Крушевац или идеја о везивању за Русију). Југовићи су у току саме битке у првом плану. Бошко је са барјаком испред свих и он је овде симбол херојства. Битка тече тако што прво креће Бошко са Југовићима, уз напомену да је коњица прва кренула у бој што има упориште у тактици тадашњег ратовања. Јуначка борба Југовића, потискивање Турака, а затим погибија, отвориће пут војсци цетињског владике што иде у правцу стварања култа херојства који је у овој песми посебно наглашен. На челу војске је цетињски владика и у песми долази до потпуног стапања култа јунаштва и светитељства, односно наглашена је тенденција спајања јуначке борбе и њене духовне оправданости у оквирима црквеног кодекса, што је и разумљиво с обзиром на то да је Петрановић био богослов и да је радио за добробит цркве.⁶⁰ Даљи ток боја изведен је у славу херојства, али са посебним нагласком на Вукову издају која ће у овој песми бити директно супротстављена Лазаревој војсци.

⁶⁰ „И Петрановић се у родољубивој клими православног семеништа загрејао за уједињење Срба и осамостаљење свих делова српске православне цркве од Цариграда и Фанара. Убеђење полетног студента духовне академије касније се преточило у идејни и политички програм на којему је радио до смрти. Петрановићева целокупна и политичка и књижевна активност трасирана је у Задарској богословији.“ Новак Килибарда, *Богољуб Петрановић као сакупљач народних песама*, стр. 84.

После погибије Југовића и војске цетињског владике војску креће центар где су кнез Лазар и Бановић Страхиња. Народни певач сам чин победе приписује центру српске војске, односно Лазару и Бановић Страхињи, јер је важно да се Лазару, као вођи, да ореол јунака. У тренутку Лазаревог и Страхинићевог напада српска војска је у повољнијем положају од турске. Њихове војске потискују непријатеља:

„Па разгоне Турке на буљукe
као вуци по планини овце“.⁶¹

Поред слике колективног херојства⁶² народни певач издваја јунаке попут Бановић Страхиње. Он помиње и време заласка сунца, када је српска војска била надомак победе:

„Да је виђет Страхинића бана
Како с јече на буљукe Турке
Једном мане двадесет глава пане
Тако стало док је сунце пало
И док Срби Турке доћераше
До Ситнице до воде студене
Готово се сила Муратова
На Косову бојном изломила
Од мишица српскијех јунака
Ал да видиш јада великога
Бог убио Вука Бранковића
Он издаде таста цар Лазара
Не шће помоћ милој браћи својој

⁶¹ Петрановић, II, стр. 251.

⁶² „Због високог степена типизације наизглед су најједноставније и најмање осветљени различити колективни ликови, али управо формулативна решења и удео „групе“ у структури песме указују на сложеност епске технике“. Снежана Самарџија, *Биографије епских јунака*, Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд, 2008, стр. 259.

Милој браћи и свом господару
Већ кад виђе из Шаре планине
Да ће листом изгинути Турци
Он полеће с дванест хиљад војске
Оклопника, као ватре живе
Те помаже душманину клетом
Да надвлада српског цар Лазара.⁶³

Напредак српске војске и тријумф спречен је издајом Вука Бранковића. Ако у Вуковим песмама издаја није конкретно опевана у овој се отишло корак даље у уобличавању и конкретизацији Вукове издаје. Она више није само идеја већ своју конкретизацију добија у самом боју и то у сукобу између српске војске са одредом Вука Бранковића који помаже Турцима. У овој песми наглашена је јуначка борба, али и осуда чина издаје. Почетак борбе, који је резервисан за Југовиће, у Петрановићевој песми није само последица стварања култа јунака из политичких разлога, већ је он негован и у срединама у којима је јунаштво заузимало посебно место (као, рецимо, у Црној Гори, односно у средини динарског варијетета). Тако у песми „Васојевић Стево и Облачић Раде“ поступком ретроспективног извештаја гласника, Владета војвода прича Облачићу Раду и Васојевић Стеви како је бој текао:

„Соколови браћа Југовићи
Изгибоше у боју првOME
И њихова сва изгибе војска“.⁶⁴

Распоређивање српске војске у чијем ће центру бити кнез Лазар и Југовићи, као и увођење локалних јунака и топонима, налазимо у песми „Васојевић Стево на Косову“, са Златибора, где је ток битке дат у ретроспективном казивању Орловића Павла:

⁶³ Петрановић, II, стр. 252.

⁶⁴ *Епске народне пјесме из Васојевића*, Шћекић, 1998, стр. 85.

„Јесте Лазо у бој ударио
Јутрос рано кад огрија сунце
Стаде Лазо разређиват војску
С десне стране наређује Лазо
Ту нареди стара Југ Богдана
Даде њему девет Југовића
И десетог зета Страинића
Даде њима војске неколико
С леве стране наређује Лазо
Ту нареди старца Стојадина
Из Ариља од Мораве мале
Даде њему дијете Лауша
Даде њима војске неколико
По сриједи славни цар Лазаре
Чудо чини и разгони Турке
Тражи чадор Мурата турскога
Тражаше га, наћи не могаше
Још га Милош прије оборио
Под чадором цара распорио“.⁶⁵

Почетни успех српске војске у крвавом окршају са Турцима с разлогом ће бити подробније опеван у песмама после Вука, посебно код Петрановића и Шаулића, јер им је било важно да нагласе надмоћ српске војске, припремајући терен за издају, као узрок пропасти. У неким песмама се наводи и време (обично после подне) када се битка преокреће у корист Турака. Издавање јунака (у Шаулићевој песми „Пропаст царства српског“ Вука Бранковића, Милоша Обилића и Змај од огња Вука) у почетној борби биће у опозитном односу према ономе што ће се догађати после подне:

⁶⁵ *Српске народне песме, Златиборска вила* (Јован Максимовић), стр. 10.

„Кад је било иза полу дана
 Докле стаде јека рањеника
 Рањеника и убоденика
 По Косову све Косово звечи
 Неко вели: „Јао њему мајко“
 Неко вели: „И отац и мајко“
 Неки вели: „Придржи ме, друже“
 Неки вели: „Помози ми, Боже“
 Све јунаци по Косову вриште
 А све газе по Косову Турке
 Све разгоне на буљуке Турке
 Као вуци пребијеле овце
 Боже мили, чуда великога
 Да је коме стати па гледати
 Великијех јада од Турака“.⁶⁶

У песми „Соко и вила“ из Петрановићеве збирке вила прича соколу о Косовској бици у којој прво Милош убија Мурата, а затим следи каталог јунака, односно редослед напада и погибије који у обе песме изгледа овако: 1. Влајко Бошњанине са војском 2. Цетињски владика (после његовог напада и погибије Вук одводи своју војску на Шару) 3. Муса Арбанас (амица Мусића Стевана) 4. Љутица Богдан 5. Вasoјевић Стево (и његови Црногорци) 6. Мусић Стеван 7. Срђа Злопоглеђа 8. Дијете Лауш.

После јуначке борбе и погибије наведених јунака наступа војска кнеза Лазара и Бановић Страхиње која се јуначки бори са Турцима. Овде налазимо и издвајање појединих јунака и дивљење јунаштву Бановић Страхиње који остаје сам на бојишту:

„Ја какав је Бановић Страхиња
 Сав у крви огрезнуо бјеше
 Сијекући по Косову Турке

⁶⁶ Шаулић, *Косово*. стр. 176.

Све разгони Турке на буљуке
И прескаче коње и јунаке
А укида са коња јунаке
И јуначке одсијеца главе
Једном махне, двадест глава пане
Кајно росу када вјетар смахне
У планини са јелове гране.⁶⁷

Тенденција стварања култа јунака, стављање тежишта на конкретизацију самог боја, епска стилизација увођења виле и Арапа, као и увођење Високог Стевана (Стефана Лазаревића) и везивање за Русију у песмама после Вука указују на мистификацију и то управо у оним деловима епске композиције који нису опевани у песмама из Вукове збирке. Додатне конструкције као да су имале за циљ да надоместе оно што недостаје и самим тим су вештачки стварани читави делови у систему епске композиције који нису прошли кроз фонд традиције и народног певача.

На самом попришту је и Васојевић Стево, који нема функцију закаснелог јунака, а када је реч о Милошевом подвигу, отворен је простор за његово накнадно доказивање у борби са Турцима. Јавља се и нови моменат кога нема у другим песмама, а то је вербални дуел између Милоша Обилића и цара Мурата (чега нема у песмама са Косова и Метохије, ту се све одвије брзо и без дијалога).

Јасно је зашто је код Петрановића сам ток боја ишао у овом правцу. Требало је оправдати епску биографију Милоша Обилића, нагласити његову непокорност и јунаштво, као и психичко стање Милоша и Мурата, што није чест случај у народној песми. Како у песмама после Вука доминира култ јунака то се прибегло разрешењу Милошеве смрти на други начин. Наиме, он није савладан јачином Турака, већ се на сцену уводи баба, хтонско божанство, које ће утицати на његову смрт и тиме је оправдати. Занимљиво

⁶⁷ Петрановић, III, стр. 327.

је да се она јавља и у песмама са Косова и Метохије и код Петрановића и Шаулића, а појављује се и знатно раније, у Троношком родослову и чини део аутентичне усмене традиције. У песмама из овог круга долази до спајања Милошеве и Лазареве легенде приликом сусрета у шатору, што је поступак карактеристичан за песме после Вука Караџића.

Мотив закаснелог јунака живео је у срединама са изразито наглашеним култом јунака (Црна Гора). Њега налазимо у песмама динарског варијетета, посебно тамо где је негован као највеће етичко начело. У песмама после Вука, посебно у Црној Гори и на Златибору, закаснели јунак (Мусић Стеван, Васојевић Стево или Облачић Раде) доказују се у већ завршеном боју, пред кнезом Лазаром, који прашта кашњење и поништава клетву. Занимљиво је да народни певач није имао увек исто решење за закаснелог јунака. У песми са Златибора нема праштања од стране кнеза Лазара, што показује у којој је мери индивидуалност народног певача утицала на разрешење догађаја.

Дакле, и у песмама после Вука настављен је континуитет певања о Косовском боју са тенденцијом ширења фабуле. Функције ликова су остале исте, с тим што је дошло до извесног појачавања или умањивања њихове улоге у самом боју. На трансформацију епског певања о Косовском боју несумњиво су утицале политичке прилике, као и одговарајући психолошки профил конкретног етноса. Косовски циклус је очувао заједничко језгро кроз време, а историјска збивања су се преломила управо у корпусу песама које смо имали на располагању, уз додавање одређених, не увек чистих фолклорних елемената, који су обликовали епске биографије косовских јунака.

Извори

Српске народне пјесме из Босне и Херцеговине, епске пјесме старијег времена, скупио Богољуб Петрановић, на свијет издало

„Српско учено друштво“, књига друга, у Биограду, у државној штампарији 1867.

Српске народне пјесме из Босне и Херцеговине, јуначке пјесме старијег времена, скупио и на свијет издао Богољуб Петрановић, књига трећа, у Биограду, у државној штампарији, 1870.

Царица Милица, Песме из Старога Влаха, скупио их и на свет издао Милан Ђ. Станић, Београд, 1871. Штампарија Николе Стефановића

Српске народне песме, скупио их у Срему Б. М., Панчево, 1875, накладом књижаре браће Јовановића

Српске народне пјесме старијег и новијег времена, скупио Владимир Красић, књига прва, Панчево, 1880, накладом књижаре браће Јовановића

Српске народне пјесме из Лике и Баније које је сакупио и за штампу приредио Никола Беговић, књига прва, у Загребу, штампарија Ф. Фишера и др. 1885.

Разне српске народне пјесме, сакупио и тумач додао Милан Осветник (др Митровић Александар), издање српске књижаре и штампарије браће М. Поповића у Новом Саду, 1888.

Српске народне пјесме по бившој Горњој Крајини, за штампу приредио Манојло Кордунаш, издање српске књижаре и штампарије браће Поповића у Новом Саду, 1891.

Српске народне пјесме, скупио их Вук Стеф. Карацић, књига шеста у којој су пјесме јуначке најстарије и средњијех времена (државно издање), Београд, Штампарија Краљевине Србије, 1899.

Српске народне песме из Срема, Лике и Баније, скупио и за штампу удесио Григорије А. Николић, Издање српске књижаре учитељског деоничара друштва „Натошевић“ у Новом Саду, 1908.

Народно благо, књига прва, издање књижарнице Николе Т. Кашиковића, Сарајево, 1927.

Народно благо, књига II, издање књижарнице Николе Т. Кашиковића, Сарајево-штампарија „Обод“, Сарајево, 1927.

Српске народне пјесме, из збирке народних пјесама Новице Шаулића, књига прва, свеска 3, Београд, 1927.

- Српске народне пјесме*, из збирке Новице Шаулића, књига I, свеска I, графички институт „Народна мисао“, Београд, 1929.
- Српске народне пјесме, Косово*, књига I, свеска V, из збирке народних пјесама Новице Шаулића, Београд, 1933.
- Српске народне епске песме*, Т. П. Вукановић, Врање, 1972.
- Српске народне пјесме из необјављених рукописа Вука Стеф. Караџића*, књига друга, пјесме јуначке најстарије, за штампу приредили Живомир Младеновић и Владан Недић, Београд, 1974.
- Српске народне умотворине са Косова из рукописа Дене Дебељковића*, књига прва, лирске и епске народне песме, Приштина, 1984.
- Српске народне песме са Косова*, Владимир Бован, Приштина, Јединство, 1980.
- Српске народне пјесме из Васојевића*, приредио Драгољуб Шћекић, Ступови, 1998.

Литература

- Банашевић, Никола, *Вуков рад и песничко предање о косовским јунацима*, Ковчежић, 1959, II, 32–41.
- Банашевић, Никола, *С. Матић, Порекло косовских песама кратког стиха*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд, 1954, XX, 3–4, 95–151.
- Бандић, Душан, *Народна религија Срба у 100 појмова*, Београд, 1991.
- Битка на Косову 1389*, уредио Сима Ћирковић, Галерија САНУ, књ. 65, Београд, 1989.
- Бован, Владимир, *Српске народне песме са Косова и Метохије, Јединство*, Приштина, 1977.
- Богдановић, Димитрије, *Књига о Косову, Разговори о Косову*, Београд, 1990.
- Божих, Иван, *О улози Вука Бранковића*, Летопис Матице српске, година 151. мај 1975, књ. 415, св. 5, Нови Сад, 475–482.

- Бој на Косову године 1389 у народним песмама, Косовска споменица 1389–1889*, приредили Љ. Ковачевић и П. П. Ђорђевић, Београд, 1889.
- Бој на Косову у песми и причи*, приредио М. Ђурић, Београд, 1989.
- Бој на Косову, старија и новија сазнања*, приредио Раде Михаљчић, Београд, 1992.
- Деретић, Јован, *Српска народна етика*, Филип Вишњић, Београд, 2000.
- Ђурић, Војислав, *Косоваски бој у српској књижевности, Косовска споменица 1389–1889*, Београд, 1990.
- Ђурић, Милош, *Видовданска етика*, Ниш, 1988.
- Ђурић, Милош, *Видовданска мисао*, Савременик, 1919, књ. 14. бр. 6.
- Ђурић, Милош, *Смрт мајке Југовића*, Ниш, 1988.
- Историја српског народа*, I-II, Српска књижевна задруга, Београд, 1981, 1982.
- Јагић, Ватрослав, *Јужнословенска народна етика у прошлости, Изабрани краћи списи*, Матица хрватска, Загреб, 1948.
- Јагић, Ватрослав, *Српске народне пјесме из Босне и Херцеговине*, II Рад, ЈАЗУ, 1868.
- Јиречек, Константин, *Историја Срба*, књ. I-II, превео и допунио Ј. Радонић, Београд, 1988.
- Јовановић, Војислав М., *Зборник радова о народној књижевности*, Универзитетска библиотека, „Светозар Марковић“, Београд, 2001.
- Јунг, Карл, *Човек и његови симболи*, Народна књига, АЛФА, Београд, 1996.
- Кољевић, Светозар, *Наш јуначки еп*, Београд, 1974.
- Косово у памћењу и стваралаштву*, приредио Ненад Љубинковић, Расковник, Београд, 1989.
- Косовски бој у књижевном и културном наслеђу*, тематски број зборника Научни састанак слависта у Вукове дане, бр. 19/1, Београд, 1991.
- Костић, Драгутин, *Два косовска циклa*, Прилози проучавању народне поезије, Београд, 1939, VI, 1, 1–18.

- Костић, Драгутин, *Старост народног епског песничтва нашег*, Јужнословенски филолог, Београд, 1933, XII.
- Крстић, Бранислав, *Постанак и развој народних песама о косовском боју*, Рад III конгреса Савеза фолклориста Југославије, Цетиње, 1956. објављено 1958.
- Латковић, Видо, *Народна књижевност*, I, Београд, 1967.
- Латковић, Видо, *О певачима српскохрватских народних епских песама до краја XVIII века*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 1954, XX, 3–4.
- Лорд, Алберт Б, *Певач прича* (1), Идеа, Београд, 1990.
- Љубинковић, Ненад, *Да ли су религиозни елементи у косовској легенди о кнезу Лазару настали у XVIII веку у Срему*, Ковчежић, 1964, VI
- Љубинковић, Ненад, *Косовска битка у своме времену и у виђењу потомака или логика развоја епских легенди о косовскоме боју*, Расковник, пролеће-лето, 1989, св. 55–56.
- Љубинковић, Ненад, *Опис косовског боја код турског историчара Муле Неширија и наше народне косовске песме*, Гласник Музеја Косова и Метохије, 1961, VI, 161–170. (лат.)
- Матић, Светозар, *Нови огледи о нашем народном епу*, Нови Сад, 1972.
- Матић, Светозар, *Откад почиње наше епско певање*, Летопис Матице српске, јул 1962, књ. 390, св. 1, 1–14
- Матицки, Миодраг, *Историја као предање*, Београд, 1999.
- Меденица, Радосав, *Наша народна епика и њени творци*, Цетиње, 1975.
- Мелетински, Е. М., *Поетика мита*, превод Јован Јанићијевић, Београд (б. г.)
- Милошевић-Ђорђевић, Нада, *Косовска епика*, Београд, 1990.
- Милошевић-Ђорђевић, Нада, *Лик кнеза Лазара и културно-историјска предања*, *Свети кнез Лазар*, Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја 1389–1989, Београд, 1989.
- Милошевић-Ђорђевић, Нада, *Појам историјске баладе и епска народна песма „Косовка дјевојка“*, Књижевност и језик, 1983, XXX

- Михаљчић, Раде, *Јунаци косовске легенде*, Београд, 1989.
- Михаљчић Раде, *Лазар Хребелановић*, Београд, 1989.
- Народна књижевност*, приредио Владан Недић, Нолит, Београд, 1966.
- Народне песме о косовском боју*, приредили Јелка Ређеп и Раде Михаљчић, Београд, 1997.
- Недић, Владан, *Вукови певачи*, Београд, 1990.
- Новаковић, Стојан, *Народна предања о боју косовском*, Старине, 1878, књ. 10, 187–200.
- Новаковић, Стојан, *Српске народне песме о боју на Косову*, II, Годишњица Николе Чупића, 1878, 97–177.
- Нојман, Ерих, *Историјско порекло свести*, Просвета, Београд, 1994.
- Олеснишки, Алексеј, *Турски извори о косовском боју*, Гласник Скопског научног друштва, Скопље, 1935, XIV, 59–98.
- Павић, Армин, *Народне пјесме о боју на Косову, године 1389*, Загреб, 1877.
- Павловић, Миодраг, *Бој на Косову, народне песме*, Просвета, Ниш, 1989.
- Пешић, Радмила, *Кратке народне песме о кнезу Лазару*, Даница, Српски народни илустровани календар, 1996, 189–193.
- Пешић, Радмила, Нада Милошевић-Ђорђевић, *Народна књижевност*, Требник, Београд, 1996.
- Поповић, Павле, *Преглед српске књижевности*, Београд, 1919.
- Право и лажно народно песништво*, Деспотовац, 1996.
- Продановић, Јаша, *Наша народна књижевност*, Савременик српске књижевне задруге, Београд, 1932.
- Радојичић, Ђорђе Сп, *Почетак косовске легенде*, Летопис Матице српске, Нови Сад, 1962, 390, 1, 85–88.
- Радојичић, Ђорђе Сп, *Савремене вести о косовској битци код руског путописца ђакона Игњатија*, Старица, 1937, III, 47–54.
- Rački, Franjo, *Вој на Kosovu, Uzroci i posljedice*, Rad JAZU, 1889, 97, 1–68.
- Ређеп, Јелка, *Прича о боју косовском*, Зрењанин, 1976.
- Руvaraц, Иларион, *О кнезу Лазару*, Нови Сад, 1887.

- Самарџија, Снежана, *Улога ретроспективе у српској усменој епизи*, Књижевна историја, 1996.
- Самарџија, Снежана, *Биографије еписких јунака*, Друштво за српски језик и књижевност, Београд, 2008.
- Самарџић, Радован, *Косовско опредељење*, Историјски огледи, Београд, 1990.
- Самарџић, Радован, *Око историјског и легендарног у косовском предању*, *Усмена народне хроника*, Нови Сад, 1978. 18–36.
- Свети кнез Лазар*, Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја 1389–1989, Београд, 1989.
- Rječnik simbola*, J. Chevalier – A. Gheerbrant, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1987.
- Српски митолошки речник*, Нолит, Београд, 1970.
- Сувајџић, Бошко, *Рецепција косовског предања у бугарској фолклорној традицији*, Српски језик, 1998, 3, 491–515.
- Томац, Петар, *Косовска битка*, Београд, 1968.
- Трифунковић, Ђорђе, *Најстарији српски записи о Косовском боју*, Горњи Милановац, 1989.
- Ћирковић, Сима, *Беседа о косовском боју*, Књижевност, 1898, св. 1–2, 74–78.
- Ћирковић, Сима, *Kosovska bitka kao istorijski problem*, Novi Sad, 1992.
- Ђоровић, Владимир, *Историја Срба*, VI издање, Зограф, Ниш, 2001.
- Цвијић, Јован, *Балканско полуострво*, Српска академија наука и уметности, Београд, Новинско издавачка радна организација „Књижевне новине“, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1989.
- Чајкановић, Веселин, *Стара српска религија и митологија*, СКЗ, БИГЗ, Просвета, Партенон, М. А. М, Београд, 1994.
- Чајкановић, Веселин, *Студије из српске религије и фолклора 1910–1924*, СКЗ, БИГЗ, Просвета, Партенон, М. А. М, Београд, 1994.
- Чајкановић, Веселин, *Студије из српске религије и фолклора 1925–1942*, СКЗ, БИГЗ, Просвета, Партенон М. А. М, Београд, 1994.

- Шкриванић, Гавро, *Косовска битка 15. јун 1389*, Цетиње, 1956.
- Шмаус, Алојз, *Из проблематике историјског развоја косовске традиције-побратими Милоша Обилића*, Зборник Филозофског факултета у Београду, 1964, VIII-2, 617–624.
- Шмаус, Алојз, *Милош Обилић у народном песништву и код Његоша*, Рад X конгреса Фолклориста Југославије, 1963, Цетиње, 1964, 43–53.

Valentina Pitulić

EPIC BIOGRAPHIES OF KOSOVO HEROES –
A CONTRIBUTION TO STUDYING THE VERISIMILITUDE OF THE POEMS

SUMMARY

In the research conducted so far, the cult of Kosovo heroes was based mainly on the study of the Kosovo cycle poems from Vuk's collection of *Serbian Folk Poems*.

Apart from *bugarštica*-type folk poems, there did exist poems about the Battle of Kosovo even before Vuk's collection, and in the poems recorded after Vuk, there was an expansion in the form of addition of motifs that were not to be found in the poems collected by Vuk. Attempts to supplement poems from the Kosovo cycle by adding elements missing from those poems collected by Vuk were at the expense of their artistic value.

In the poems collected after Vuk, there was continuity of singing about the Battle of Kosovo, with a tendency towards broadening the storyline and, to a certain extent, intensifying or diminishing the function of the hero in the actual battle. These transformations of epic singing about the Battle of Kosovo were undoubtedly influenced by the political circumstances that influenced the shaping of the cult of the hero through subsequent interventions.

Снежана Самарџија

ИЗ МАЈДАНА ЧИСТО СРЕБРНОГА

Уз развијене поетске биографије често се живот епских јунака сужава до једног сижејног модела или се у истоветном мотивском склопу само мењају имена. Тешко је поуздано утврдити разлоге овакве покретљивости/стабилности, тим пре што се преношењем песама кроз време и простор активирају и старији слојеви традиције и историјске појединости, од општег и регионалног значаја. Заборављање повесних чињеница одвија се напоредо са памћењем личности и догађаја, али ни у тим супротним процесима не постоје правила. Динамику различитих токова, селективност традиције (памћења) и постојаност имена у наративном моделу веома добро одражава судбина Мусића Стефана, иако је на први поглед његов лик у косовској тематици споредан, једноставан, сведен на неколико мотива у невеликом кругу варијаната.*

Кључне речи: Мусић Стефан, епска биографија, историја, архаична подлога

Сестрић и ујак

Међу властелинима који су понели бреме распада Душа-новог царства налазио се и челник Муса. Брак са Лазаревом сестром Драганом/Драгињом свакако му је учврстио позицију, мада се Муса није налазио међу значајнијим велможама. На то указује и споразум са кнезом Војиславом Војиновићем о замени

* Студија је укључена у програм пројекта *Српско усмено стваралаштво* (Институт за књижевност и уметност у Београду, бр. ON 148023 – D), који финансира Министарство науке Републике Србије.

поседа. Повeљом цара Уроша од 15. јула 1363. допуштено је да се Звечан придружи територијама хумског кнеза, а за узврат је челникова област постала жупа Брвеник. Сви се историчари слажу да је размена добара окончана у интересу Војиновића, тим пре што се он наводи и као милосник, без набрајања села, којима је заокружио територију. У тим околностима је Лазар, са титулом ставиоца, гарантовао извршење правног чина.¹

Премда је у друштвеној хијерархији био вишег ранга од шурака, Муса је као господар краја око Копаоника одано признавао Лазареву врховну власт. Ако је и имао неких већих амбиција, оне су домашиле тек до имена и задужења његових синова. Најстарији је назван по владарима светородне лозе, средњи је био ујакон имењак, а најмлађи Јован, потоњи топлчки митрополит, вероватно се веома рано замонашио (Родословне таблице: 1987, 80). У борбама за престиж Мусићи су стали уз ујака, те је Стефан 1373. заповедао одредом који је чувао заробљеног Николу Алтомановића. При подели задобијеног плена, Лазар, његови сестрићи и зет му Вук „запосели су крајеве од Рудника до Косова“ (Михаљчић: 1984, 59).

Према добро утврђеним правилима опхођења средњовековних властодржаца, Стефан Мусић био је ктитор манастира Нова Павлица. Ту се његова мати, а Лазарева сестра, повукла после Мусине смрти, где је и умрла као монахиња Теодосија. Након косовског боја уз мајку су почивали и погинули синови. Стефан Мусић је, очито, с поносом истицао своје порекло и сродничке везе: „Благочастиви и христољубиви господин Стефан, син чел-

¹ „На средњем Ибру при утоку речице Брвенице лежао је средњовековни град Брвеник; под градом се развило и насеље.“ Од Брвеника до ушћа Рашке налазила су се села: Беоци, Павлица, Рвати, Поцесје, Драгодањ. Лево од Рашке: Пињажда, Носољин са засеоком Бела Пољана, Прпоре, Крнице, Белопоље и Лазно. Између Ибра и Рашке: Крабићи, Плавково, Луково, Орахово, Глуши, Долац, Белаућа, Дренова, Крљин, Крушево, Кучње. Источно од Ибра: Трикосе, Кајкова, Јариње, Рудница. Према: Динић, стр. 71-72. Михаљчић наводи да је Муси припадало и село Златарско Луково у жупи Брвенику (Михаљчић, 1995, стр. 248, 254. и нав. литература).

ника Мусе и госпође Драгане, сестре великога и самодржавнога господина Србљем и Подунављем, светога кнеза Лазара и ктитор светога места овога“ (Михаљчић: 1984, 165). Сматра се да је натпис на ктиторској композицији познији од живописа, накнадно допуњен. Но, и такав детаљ иде у прилог хармоничним односима између блиских рођака. Верно служећи врховном господару, браћа Мусићи су пали у боју на Видовдан 1389. Приликом преноса кнежевих моштију у Раваницу, поворка је зановила у Новој Павлици, где је Лазарево тело положено крај гробова његове сестре и сестрића (Михаљчић: 1984, 153).

Челник Муса и браћа Мусићи спомињу се у средњовековним документима, а и код Орбина је сачувано име Stefano Molsich. Ипак, тек је Руварац повезао историјску личност са закаснелим витезом косовске епике, а његово тумачење било је „читаво мало научно откриће“ (Сувајџић: 2007, 219).² Накаон тога су се историјски и еписки Стефан Мусић махом доводили у везу (Маретић, 1966: 196-198; Пешић–Милошевић–Ђорђевић, 1984: 167), али се еписком јунаку прилазило и независно од историјског „предлошка“ (Ђурић: 1973, 49-50), да би на страницама Ђоровићеве *Историје* епика однела предност над чињеницама (Ђоровић: 2005, II, 185). Традиција је ипак неутралисала историјске крвне везе, иако је управо релација између ујака и сестрића (Детелић: 2007, 259) изузетно битна при склапању еписких биографија.

Можда се узроци нереализованог типског односа налазе у свим чиниоцима еписке биографије: у самој природи историјских реалија, архаичним слојевима баштине и у поетици еписког система. Кроз усмену епiku, нарочито међу ликовима из „старијих“ епоха царства и господства, наглашава се значај сродства по женској линији (као траг матријархата). Готово по правилу идеализује се спремност млађег нараштаја да притекне у помоћ ујацима.³ Но,

² И. Руварац, *Прилози к објашњењу извора српске историје*, II, Гласник српског ученог друштва, 1879, 47, стр. В: Сувајџић, 42.

³ Богишић: бр. 17, *Војвода Јанко и Секула поигравају коње*; бр. 19, *Војвода Јанко устријели змију у ваздуху и тим Секула у срце погоди*; бр. 20, 21

ова родбинска веза суштински почива на искомском раздору при смени старих и нових генерација (Веселовски: 2005, 642-666). Тако је српски цар спреман да обеси оклеветане Војиновиће, Јанка на губилишту одмењује најмлађи сестрић или сибињски војвода несмотрено устреми младог Секулу. И када Марко у надмоћнијем јунаку препозна сестрића (Змај Огњени Вук; Драгиша војвода; дете Дукађинче),⁴ настоји да убије бољег од себе. Међу јунацима „средњих“ времена Сењанин Иво је лошији од нећака. Млади Тадија спремно постаје ујаков заточник, али се не суздржава да га прекори и прекине друговање, јер је Иво „тако страшљив међу друштвом“ (Вук, СНП, III, бр. 27). Сестрић, који на губилишту својом главом одмењује ујака не мора се епски локализовати, већ се стилизација мотива прилагођава структури митолошких лирских песама или балада.⁵

Јасно је да историјски Мусић потпуно одговара обрасцу епског сестрића, што је уосталом потврдио и на Косову. Међутим,

и 32 о Секулиној веридби уочи Косовског боја; бр. 22, *Мати Секулова умире на синовљевом гробу у Косову*; ЕР: бр. 133 (рањеник доноси Јанку извештај из боја, Секула смртно рањен), бр. 134 (војводу Јанка на ломачи замењује најмлађи сестрић), бр. 157 (млади Секула гине у Јанковој војсци); Вук, СНП I, бр. 266, *Секула и вила*; Вук, СНП II, бр. 29, *Женидба Душанова*; 85, 86, *Секула се у змију претворио*; 89, *Женидба Максима Црнојевића*; СНП III, 26, 27, *Женидба Ива Сењанина*; 29, *Млади Марјан и Арнаут-Осман*, 30, исти мотив везан за Јанка и Секулу; Вук, СНП VI, 19; Петрановић, III, бр. 39, *Бановић Секула у арапској тамници*, бр. 40, *Бановић Секула и 30 Удбињана*. В: Крстић: 1984, Н. Porodica i srodnici; 9. 4, Ujak; 9. 5, Sestrić; P 2, 1; p. V. 32

⁴ В. студије: Лукић-Златковић; Златковић; Пешикан-Љуштановић

⁵ Занимљиво је да се иницијална формула оваквих варијаната директно везује за космичке „поремећаје“:

„Синоћ сунце невесело зађе,

А јутроске потмуло изађе“ (Вила, бр. 20, 175)

Иницијални дијалог издваја Сунце и Преходницу, његову сестру, која се у развијенијој обради „конкретизује“ типским именом одане сестре, Јелице. У свим варијантама жена спремно жртвује сина како би сачувала брата. Занимљиво је да се у баладичној обради из *Виле* жртвовани сестрић означава као најмлађи, нејаки *Стеван*, *Стево* (в. такође напомене уз песме, стр. 262).

за Лазара се не могу везати типске црте ујака, јер је свети кнез мученик по свему другачији од осталих епских јунака.⁶ Ореол који је понео након Косовског боја додатно је елиминисао потенцијално конфликтну породичну везу. Уосталом, историјска подлога је посебно онемогућила такав обрт. Јер, суштински, складни односи у патријархалној задрузи и друштву не нуде довољно наративних подстицаја. Тек нарушавања и угрожавања етичких категорија имају снагу фабуларног импулса, са свим етапама које „нуди“ конфликт (подразумеван идеал слоге и склада, поводи и околности преокрета, исход прекршаја). У самој традицији се кобни породични сукоб усмерио ка Лазаревим кћерима и зетовима, а то ривалство постало је погубно (кроз процене потомака) и за опстанак државе и народа.

На сузавање биографије Стефана Мусића могло је утицати више разлога. Нису занемарљиве честе измене обласних господара током 14. века, кратка владавина (непуне три деценије) на територији између Ибра, Лаба, Рашке и Дежевке и погибија браће Мусића. Уосталом, и државна средишта су премештана ка северу, у Београд и Смедерево, чији је пад 1459. обележио коначни нестанак старе српске државе. Отуда се помаљају и тешкоће при утврђивању постојбине епског јунака, а и променљивост његовог презимена.

⁶ Мада се у *Ерлангенском рукопису* Лазар укључује у новелистички саже о продавању љубе (бр. 208), а и Вук објављује песму о змају од Јастребца као Милицином љубавнику (СНП II, бр. 43), обликовање епске биографије кнеза Лазара најуже је срасло са делокругом владара, косовском тематиком и свим слојевима који се дају уочити у овом тематском кругу. Снага Лазаревог имена је истовремено вероватно ускратила и ширење епске биографије његовог сина, али се зато око имена Високог Стефана концентрише одређени број мотива у предањима.

Закасниели јунак

Тумачећи сегменте народних песама за које је мислио да нису (више) довољно јасни, Вук опрезно примећује: „*Приповиједа се*, да је Мусић Стефан био из Мајдана у нахији Пожаревачкој“ (Вук, СНП II, бр. 47). Стихови из Вукових рукописа везују Мусића за Леђар (Вук, СНП VI, бр. 43), а кроз Рашкову визију средњовековне државе један војвода Стефан смешта се „на Сјеници на равној паланци“ (Вук, СНП III, бр. 10). До „Шјенице равне“ (Петровић, бр. 50) Мусићу стиже Лазарев позив и у једној рукописној херцеговачкој варијанти. „Из Сјенице, из села Дубнице, / Од нашега града Васојице“ полази пут Косова Васојевић Стево (Петровић, бр. 22). Ћоровић, међутим сматра да је Мусићев град био баш „Брвеник са жупом“, коју је Муса добио при размени (Ћоровић: 1936, 191; Сувајџић: 2007, 209). Иначе, осим села и средњовековног града „на ушћу реке Брвенице у Ибар ... се налазио значајан рудник обојених метала, који је опустео у првој половини 15. века“ (Детелић, 2007, стр. 74). Сам град се, међутим, готово и не спомиње у епици, или је узгред укључен у каталошко набрајање Немањиних задужбина, међу којима је „Студеница испод Брвеника“ (Вук, СНП II, бр. 35; СНП IIр, бр. 14).

По најпознатијој варијанти, Мусићеви двори су у Мајдану. Осим села на планини Рудник, јављају се и други Мајдани на мапи Србије и Босне и Херцеговине (Детелић: 2007, 259), али деле судбину других рударских центара. Попут Рудника или Новог Брда, Мајдани или Стари Мајдани, најпре су били центри својих области, да би, губећи такав статус, постајали „села или мале вароши“ или су опустели, све док заборављене развалине временом нису потпуно нестале (Детелић: 2007, 12-13). Изразитија одличја сребрног града истакнута су и у другим топонимима, попут Сребрника или Сребрнице, каква су имена носили тврђава, град, један крај Рудника и речица „која се са Рудника слива у Јасеницу“ (Динић, стр. 62).

Географски детаљи иначе су у усменој епици везани за одређене ликове, чак и независно од епских „времена“ и историјске подлоге. Тако уобичајена посебна иницијална формула (тип 1 – 333, Детелић: 1996, 134-136), вишеструко истиче постојбину, углед и господство главног јунака:

„Вино пије Мусићу Стеване
У Мајдану чисто сребрном
У свом красном двору господском.“ (СНП II, бр. 47)

Управо у овој песми посебно су заступљени двоструки епитети, не тако чести у десетерачкој епици. Али, да је традиција о Мусићу чврсто везивала баш овај и овако одређе град, потврдила је песма с почетка 18. века, забележена далеко од старих феудалних престоница из доба давно изгубљене српске државе. Редукован модел јуначке женидбе свео се на каталог званица, повезујући имена из различитих епских и историјских времена. Зет српског цара Стјепана, војвода Војин, позива у сватове:

„и Стефана млад Мусојевића
од Мајдана чиста сребрнога.“ (ЕР, бр. 92)

Никада се неће поуздано утврдити због чега су током векова одолели ови усмено преношени стихови, тим пре што је Мусићева епска биографија веома сведена, а и његово именовање је различито. Бугарштице чувају приказ опремања косовског витеза, Бушића Стјепана, и слутњу његове љубе (Богишић, бр. 1), али се јунаку не додељује улога закаснелог ратника. Десетерачке песме, међутим, уз постојаност мотива и личног имена Стефан, Стеван, Стева или Стево варирају презимена: Мусић, Посавчић, Васојевић или се сасвим неодређено додаје само „статус“ војводе.

Осим убрајања његовог имена у каталоге ратника, сватовских званица и старих племића, о популарности самог јунака

сведочи и могућност истицања његових ктиторских заслуга, уз доследно активирање анахронизма:

„Како који држи царевину,
Како који има задужбину,
Вечну кућу на овоме свету:
(...) Мусић Стева – Манасију цркву,
Баш на брегу крај воде Ресаве.“ (ЛМС, бр.7)

У сваком случају косовски Стефан доследно је носилац главне улоге само при стилизацији наративног модела закаснелог ратника. Преплетени елементи епске технике и баладе приближавају породичну трагедију свеопштем страдању. Сижејни склоп испољава и висок степен формулативности: припреме за ратни поход (Лазарев позив, писмо + клетва), злокобни сан јунакове љубе, неуспело одвраћање од боја, пут и сусрет са Косовком девојком, препознавање клобука/калпака, учешће у (завршеном, изгубљеном) боју, погибија.⁷ Обликовање догађаја изведено је уз особен статус просторних и временских одредница. Хронотоп се на различите начине динамизује, уз битан удео ретроспекције и наговештаја непосредне будућности.

Песма следе Вукове певачице неоспорно је естетски најуспелија и у њој се нарочито осећа вишеструка улога ритмичног смењивања сећања и слутњи. Контекст косовског подвига лебди око свечаног, господственог опхођења свих ликова. Присан однос племића и слуге неутралише сталешку границу, тим пре

⁷ Обрада мотива најизразитије варира у варијанти о Стеви Васојевићу, али се стандардни образац не нарушава, већ му се додају сегменти (љуба зауставља јунака износећи чедо на рукама; формула о немогућности повратка „кад се роди од запада сунце“; осим Косовке јунак среће и тешко рањеног Орловића Павла, рањеник извештава о току боја, заједно одлазе на поприште, затиче живог Лазара и правда му се, растерује и сатире турске чете. Последњи стихови, међутим, испољавају несвакидашњу колебљивост исхода: „Отуда се натраг повратио, / Ваља да је веће погинуо!“ (Петровић, бр. 22 и напомена на стр. 252-253).

што су велможа и поданик изједначени одлуком да бране земљу и веру. Та достојанствена, предсмртна атмосфера преноси се и на остале дијалоге, двоструко духовно орођавање и неме сцене опраштања. Склад брачних, сродничких и друштвених односа, хармонија у јунаковом двору, дискретно, али уверљиво подупиरे карактеризацију ликова. Зла знамења из љубиног сновиђења не могу ни у овом склопу мотива да измене одлуку њеног господара и тек стеченог побратима. Онако како обичаји налажу, последњи опроштај је пред иконом свеца заштитника:

„Те напија красну славу Божју
Сретна пута и крста часнога
У свом двору за столом својим
Војводи је то и пре и после.“⁸

Други композициони сегмент смештен је на обали Ситнице, где ново духовно сродство зближава Мусића са младом Косовком. Док је љуба кроз ноћне кошмарне призоре предосетила смрт, девојка водоноша се још више приближава весницима погибије. Својства иначе дата вили тако су подељена између две жене – љубе и посестрима. Но, чак и пригушени или епици подређени елементи фантастике су потпуно неутралисани, јер их из наративног модела истискују патос хришћанског и јуначког подвига. Сусрет ратника и девојке разломио је више архаичних детаља уз преобликовање њихових улога и значења. Братимљење, препознавање клобука и даривање обједињени су дијалогом, који спаја живот и смрт, почетак и крај, безазлену лепоту младости и спознају неизбежне трагедије. Девојка је окупирана свакодневицом, доношењем воде, игром са млађим братом и ишчекивањем жељене удаје. Цела њена појава је, на први поглед, застрашујући контраст мутној води која носи мртве и рањене. И док у белом

⁸ Овај стих Вук посебно коментарише: „И прво и пошљедње (нигда више у свом двору неће у славу напијати)“, стр. 223.

клобуку извађеном из таласа и вирова Косовка и даље види мале животне радости – свилу и перје, ратник препознаје само лице смрти – господара и његове војске. Иако се суочава са исходом окршаја и неминовном погибијом, Мусић креће у сопствену битку. Зато је можда и најтрагичнији косовски војвода, јер једини улази у изгубљени бој, потпуно немоћан да преокрене ток и последице сукоба. Док извесна нада постоји код свих осталих (осим код Лазара), Мусић је сам – сам пред Богом и мртвима. Једино он остаје тако разапет између подвижника и издајника, јер касни на оградње, али не доцни да се у смрти придружи палим браниоцима земаљског царства. Он је на супротном полу *исте* Лазареве спознаје и жртве. Јер, кнезу се обзнанило потоње време очи боја, а Мусић је живи сведок „последњег“ времена.

И као што се на два начина доживљава знамен ношен водом, тако и Мусићеве речи имају два значења. У складу са формулама последњег опраштања спајају се молитве упућене Богу и слави („*Сретна пута и крста часнога*“) са заклетвом („А тако ми *срећна пута мога*“) и молбом упућеном посестрими („Помени ме по пешкешу моме“). Срећан пут на почетку и с краја путовања имају сасвим супротан смисао. Уосталом, само Косово је избрисало границе између среће и несреће, тим пре што Мусић хита да погине, како би му такав чин донео срећу умирене савести. За разлику од Лазара који стреми небеском царству, Југовића којима је част важнија од живота или Голубана који „срцу одољет“ не може“ (Милошевић-Ђорђевић: 1990, 85-91), Мусић *жели* смрт. У основи такве жудње није чак ни страх од испуњења стравичне клетве, нити настојање да се задобије вечност. Смрт је за Мусића једини начин да се искупи пред другима, Вишњим и самим собом, једини могући пут.

Мусићево путовање, изједначено са биографијом овог јунака, потпуно је заокружено косовском клетвом. Моћна магија речи учинила је дуговеким образац одоцнелог јунака, постојано га спојила са ликом Стефановим, али је, можда, прекрила и неку старију подлогу. Клетва се при том саопштава на особен начин.

Она је сећање на Лазарево обраћање бојовницима, али и њихова једнодушна заклетва. Сам је Мусић изговара у сребрном Мајдану, понавља је затим и Ваистина, а њен ехо одјекује и кроз вапај јунака:

„Тешко мени и до Бога мога!
На мени је останула клетва
Од мојега честитогa кнеза.“

Статичне сцене смењује убрзан ток завршнице већ завршене битке и онај тужбалички ритам из песме о пропасти царства српскога.⁹ Мусићев пут омеђен је сребрним дворима, крвавом Ситницом и тамним Косовом. Полазећи из различитих тачака, исти пут су прешли сви косовски јунаци, да би са Косова прешли и даље, у царство небеско, у само средиште жртвеног простора и света (Лома: 2002, 151). Осим те заједничке путање, пред Мусићем је још једна тешка стаза, искушење одлуке. Мада постоје најмање два решења, јунак се не двоуми, јер он мора да поништи прекршај, нехотичну неверу почињену закашњењем.

Али, док се духовне сфере симболичног кретања намећу у приказаној судбини, сам покрет је у овој варијанти видно заустављен. Мусић се помно прати само у „тачкама“ мировања – у горњим чардацима двора, пред иконом, при заустављању крај Ситнице, до Косова на којем пада. Над сва три простора Мајдан, реку и поље вишеструко је надвијена смрт – не само кроз зла знамења из снова, већ и кроз значења која су згуснута око интернационалних симбола и топоса локалне традиције.

⁹ „Три је паше био и убио,
Кад започе бити четвртога,
Ту погибе Мусићу Стеване...“

„Седам / осам / девет паша бише и убише,
Кад осмога / деветога / десетога бити започеше,
Ал’ погибе“ + име јунака, (Вук, СНП II, бр. 46)

Успоравање покрета и згушњавање смрти око јунака неочекивано се остварило кумулацијом епитета уз именице:

Мајдан – чисто сребрни,
двор – красан господски,
небо – чисто ведро,
барјак – крстат свилен,
слава – красна божја,
Косово – красно поље равно,
пут – срећан мој
Ситница – мутна и поводна,
клобуци – красни српски бели,
клобук – свиле беле,
име – пресвето Исусово,
цар – честити земаљски.

Преpletеност личног и колективног, својствено усменом стваралаштву, у косовском тематском кругу додатно релативизује опозиције живот : смрт, победа : пораз. На том значењском нивоу важан удео имају епитети, а њихова учесталост као да образује обредну опну око циља и смисла жртвовања. Између тако наглашених појмова успостављају се амалгами архаичне подлоге и хришћанске тајне причешћа (јасан Месец – господски двори; ледено/рујно вино – шеница бела) или се суптилно истичу сижејно активне појединости (верни слуга, Богом побратим, честити кнез, драга сека; зао санак, сиви соко, коњи витези, крстати барјаци, златни крстови). Кроз епитет су преломљена и својства јунака и емотивност њихових узајамних односа.

Барјак, који ће војвода развити последњи пут пре но што живот подреди сопственој савести и идеалима је *крстат свилен*. Универзална и сложена симболика крста иначе је посебно наглашена у портретима косовских витезова. Други придев такође покреће сплет асоцијација, израстајући у алегорију косовског покрова. Лазарева црква, у којој ће се војска причестити, биће сакројена *од чисте свиле и скерлета* (Вук, СНП II, бр. 46), а Мусић се за смрт опрема у свиленом и скерлетном руху. Од свиле

је и препознатљив кнежев клобук, извађен из реке, набујале од лешева. То знамење војводи открива оба стравична сазнања – да се сукоб трагично окончао, без његовог удела. Много јаче од излива бола и гнева о Мусићевом очају сведочи неизговарање имена погубљеног владара. Тек ће певачица у последњем стиху, свдећи личну коб и удес народа, открити чији је клобук Мусић препознао. Лично име и тада је истиснуто јединственим статусом *честитогa цара земаљскогa међу српским јунацима*.

У својеврсној опозицији, али у савршеном семантичком јединству, наћи ће се и наоко уобичајене просторне тачке – од Мајдана до Косова. Конкретни географски појам истовремено стапа небеско пространство *чисто и ведро* са засалуженим преласком у царство небеско. *Красни бели* клобуци и барјаци су знамења која јунаке разлику за живота. Белина и сјај ратничке одоре *красних* јунака „на овоме свету“ (Вук, СНП II, бр. 51), биће замењена непролазном светлошћу свечаних ореола. Прелаз из земног, пролазног тренутка у вечност – потенциран је сугестивним песничким сликама. Ношена снагом емоција, слепа певачица је, спонтано, устаљеним стилским средствима покренула вишезначност епског подвига.

Међу најстабилнијим фолклорним формулама (Лорд: 1990, 74-77) такође се издваја обележавање времена – делова дана, ноћи, седмице и сакралних датума. Дељење ноћи од дана иначе је добијало јаче или слабије изражена значења, тим пре што су под окриљем таме демонске силе имале моћ над човеком. Ноћу се епским јунацима и њиховим сродницима указују пророчки снови или им смрт оглашава кликтај вила (Геземан: 1982, 261-271).

Наизглед потпуно изван мистичне атмосфере, последњи тренуци Мусића Стефана смештени су у одређени временски интервал, чији смисао сабира више могућих значења. Припремајући се за дуг, последњи пут, господар саветује Ваистину да се оријентише према небеском своду:

„И погледа чистом ведром небу
Јесте јасан месец на заоду
Јест Даница на истоку звезда
Јесте њима путовати време.“
(Вук, СНП II, бр. 47)

Заједно са мотивом опремања (закаснилог) косовског јунака управо је овај детаљ одолевао током векова:

„Пака љуби погледа’ по високу ведру небу
Јесу ли ми Влашићи ведро небо припјешили
Је ли зв’језда Даница у истоку сунчаному.“
(Богишић, бр. 1)

„Кад Даница звезда одскочила
Јарки месец добро обасјао.“
(Вук, СНП II, стр. 576)

„Месец нам је на ’сток искочио
И Даница помолила лица.“
(Вук, СНП IIр, бр. 31)

„Гледај, слуго, небу у ведрине,
Је ли сјајни месец на заоду,
Је л’ Даница изишла звијезда.“
(Петровић, бр. 22)

„Те погледај и тамо и амо,
Је ли месец на ’сток искочио
Је л’ Даница помолила лица,
Не би л’ стигли на бој на Косово,
Да нас кнеже редом благослови,
Да на нама клетве не остане.“
(ЛМС, бр. 10)

Померајући се ка средишту окршаја, знамења се разазнају и на небеском своду изнад Косова у току боја:

„Док звијезда са небеса паде,
Тавни мјесец виш' Косова стаде.“
(Петрановић, II, бр. 25)

Поглед ка чистом ведром небу истовремено је и знак за покрет војске и неизречена молитва, поновљена пред иконом. То је и свечана молба упућена девојци, последње речи које се губе сред попршта испуњеног само звуцима смрти. Али, тако се склапа и контура круга, обриси путање коју прелазе косовски јунаци.

Наспрам чистоте небеског пространства и сјаја небеског царства, као њихова апсолутна супротност, теку воде Ситнице. Оне су изгубиле прозачност, више не одражавају боје неба, већ као да извиру из самог Косова као средишта таме (Вук, ЕС, *Тамни вилајет*). Преко те крваве реке смрти прелази Мусић, закорачивши ка другој обали, од живих ка мртвима, заувек прелазећи на ону страну.

Смрт у светлости

Механизам психолошког и обредног паралелизма дубоко је утиснут у структуру језика, песничких слика и стилских фигура (Веселовски: 2005, 145-252). Примењен на склоп и могућа значења биографије Мусића Стефана овај поступак допушта уочавање запретених спона између земље и неба, јунака песме и небеских тела. Јер, већ тако постојан Мајдан *чисто сребрни*, асоцира на везе са Месецом, а Месечев сјај и његове мене укључују симболику вода и удео женског принципа у човековом постојању. Хладна и замућена белина господског града (неизговорена и згуснута у нијанси сребра) изједначава се са небеским сводом (Мајдан – чисто сребрни : небо – чисто ведро). Сребрни сјај племенитог

метала иначе означава краљевско достојанство, *чисту светлост*, чистоту и очишћење (Рјечник симбола: 1983, 623-624). Није занемарљив још један детаљ: „сребро је магични кључ за пролазак из једне димензије у другу, из овог света у паралелно постојећи свет мртвих“ (Љубинковић: 2010, 196). Цикличност рађања, раста и умирања Месеца повезује се са симболиком жене и воде.

И речни ток носи амбивалентна значења, јер обележава извор живота и његово уништење, оплођење и утапање. Вода је, осим тога, најчешће повезана и са представама о ономе свету. На тој граници Мусић узима из девојачких руку бели кобук са одрубљене свете главе. Незнана Косовка, последња посестрима, и сама се стапа са обрисима владарке смрти. Попут свих водених бића она оличава женску страну космоса, посвећеност надземаљском и моћ општења са божанским (Бидерман: 2004, 68). Сродна нимфама, нереидама, сиренама и, посебно, вилама бродарицама, Косовка замењује и спаја све њих са трагиком косовских вереница и удовица, али и са појавом божанске мајке, која „стоји на месечевом српу“ (Бидерман: 2004, 459), а из небеских висина шаље самом Лазару чудесно писмо и покреће пресудне одлуке.

Онако како је мотив веридбе јунака прешао дугу метаморфозу од једног вида иницијације до другог, од обреда до фигуративног обележавања погибије младића и од алегорије до епске и баладичне сижејне конкретизације, тако је слика девојке крај рањеника (на обали или бојном пољу) могла имати и изразитију ритуално-митолошку компоненту. Мада је уобичајено да девојке водоноше или белјарице буду уграбљене са извора или обљубљене крај воде, оне управо у косовском контексту клетвом скобе и одводе у смрт младог витеза (Секулина смрт, Вук, СНП II, бр. 85, ЕР, бр. 157). Девојка која се братими са незнатим јунаком украј реке само привремено одлаже његово погубљење (Вукашинова смрт, Вук, СНП II, бр. 57). Иако је преиначено, преусмерено значење Мусићевог сусрета са Косовком, управо ће та епизода учврстити одлуку закаснелог јунака. Суштински је братимљење

изједначено са погибијом, а кроз епизодни лик водоноше или чобанице помаљају се старији, митски слојеви.

У једној варијанти јунаку се примиче девојка, чији су атрибути необични, а потврдиће се као знамење погинулог владара:

„На глави јој калпак и челенка
За челенком девет перјаница
И десета грива позлаћена
Којано се на чекрк обрће...” (Петровић, бр. 22)

Као да се епски импулс наметнуо појављивању девојке на граници живих и мртвих. Она оличава саму „избирачицу мртваца“, девичанску појаву валкире на стратишту (Лома: 2002, 143). Међутим, могуће је замислити и другачији, супротан смер обликовања застрашујуће опреме, коју епски јунаци „наслеђују“ од владарке смрти. Према представама из митолошких песама, погубан је сваки сусрет смртника са неземаљском лепотицом:

„Самур-калпак на очи намиче
Голу сабљу преко крила држи ...
Јелен-рогом шарца оседлала,
Љутом га је уздом зауздала,
Још га љућом гујом ошибује;
Сама иде пред цареву војску:
Једну војску буздованом бије,
Другу војску бритком сабљом сече,
Трећу војску на воду натера...” (Вук, СНП I, бр. 234).

Ова ратница, блиска неимарки града од костију, највише се приближава небеским девицама, било да се њима жене Сунце или Месец или су огњевите љубе и муње, Сунчеве сестре, Месечеве братанице и посестрима звезде Данице (Вук, СНП I, бр. 230-234). Дијалог између Мусића и девојке завршава се чином даривања. И мада пешкеш који побратим даје на обали смрти има

нови смисао, сцена призива древне и симболичне жртве, принете воденом божанству (Бидерман: 2004, 434; Рјечник симбола: 1983, 755-760), па и обавезну путарину, намењену возару када се неповратно прекорачи граница.

Девојка на обали Ситнице, као најмлађи слој старе представе, чином орођавања са Мусићем употпуњава чак и слику небеског свода. Испод свакодневне поделе послова у задрузи чини се да живо пулсира и неко друго значење, само што је аналогича потиснута. Управо девојка сваког *јутра* хита на исто место, те се чини да је сведен портрет Косовке заоденуо старије представе о Северњачи, Венери, Зорњачи или Даници. Звезде се иначе везују за човекову судбину, а посматрање звезданог неба укључено је у обредне радње око Божића и Нове године – када се један циклус затвара, а започиње нов.

Још је Натко Нодило истицао удео лунарног култа у обликовању ликова народне поезије.¹⁰ „Високог мјеритеља и редитеља времена наши оци постојано посматраше као мушко биће ... Он се рађа вазда нов, као барјактар днева предлази зорама ... рађа се опет и опет, дијелећи време“ (Нодило: 1981, 595-596). Месец у свим религијама и древним културама симболизује „умирање и поновно рађање“. Тако и јунак, господар *сребрног Мајдана*, одлази са овога света, да би на оном другом задобио другачији ореол. И мада са оне стране повратка нема, Мусићево кретање ка разбојишту подудара се са путањом Месеца, јединог светла са небеског свода које се и само „промењује“ (Вук, СНП I, бр. 230-234 „јер се месец промењује“).

Представе о Месецу утиснуте су у различите песничке врсте и још разноврснија веровања. Изједначава се са путником и пастиром, али у усменој поезији „месец са звездама жури у

¹⁰ По Нодиловом мишљењу црте „божанског Мјесеца“ пренете су на Милоша (стр. 612- стр. 642-644), и то, заправо на сваког Милоша народне поезије, независно од тога да ли је царски сестрић или оклеветан Лазарев зет.

рат“ (Веселовски: 2005, 191)¹¹ или се означава као стари војник, а управо се због измене облика Месецу упућује и прекор: „О Месеце, царев неверничек“ (Вук, СНП I, бр. 238). Сусрет Месеца и Данице, његове невесте, сестре, братанице или посестрима, обе лежава смену ноћи и дана. Јутарња звезда знак је смрти Месеца, а Месец је и жртва и пратилац смрти. Месец крај крваве Ситнице или сред Косова тако се преклапа са улогама које је небеско тело имало вероватно и код Словена. „Као нека врста метафоре смрти, Месец се доводи у непосредну везу са мртвима, с душама покојника и предака. Вероватно се некад замишљао и као њихово боравиште“ (Бандић: 1991, 81). Ритам природних циклуса се при том некада и поремети, какав приказ истиче експозиција епске деобе Јакшића (Вук, СНП, II, бр. 98). Осим тога, тумачење Милициног симболичног сна из бугарштица, успоставља аналогију између небеског свода и судбине конкретних јунака:

„Што су зв’језде падале с небеса на црну земљу,
То ће главе падати ове угарске госпode;
А што бјеше на небу јасан мјесец потамнео,
То ће лишце потамњет’ славнога Лазара кнеза.“
(Богишић, бр. 1)

Истоветна симболика у подударној формули сновиђења по-
чива на истим члановима паралелизма:

„Чудна санка, Ваистине слуго!
Чудна санка, жалосна ти мајка!
Што се ведро небо проломило,
То је наше изгинуло царство;
Што је месец пао на ливаду,

¹¹ У примеру који наводи А. Веселовски примарно значење месеца и звезда укључено је у свадбени комплекс иницијације. Тиме се још једном потврђује амбивалентност представа, али и блискост обреда прелаза, односно култа плодности и култа мртвих.

То је Царе главом погинуо;
Што су звезде крају одбегнуле,
То је наша одбегнула војска.“ (ЛМС, бр. 10)

Зора је буђење у поновно нађеној светлости (Рјечник симбола: 1983, 808-809), али је смрт косовског витеза налик потамнелом месецу, несталом са хоризонта. На оној другој страни, погибија подразумева проналажење духовне светлости, којој стреми Лазар и његова војска. Можда се и због тих древних талогa нису могли здружити епски Лазар и Стефан, упркос историјским чињеницама и контурама епских делокруга. Месечева путања је супротна кретању Сунца. Владар се иначе изједначава са „Сунцем огрејалим“, а честити кнез је и „српска круна златна“ (Вук, СНП II, бр. 45). Мусић (из варијанте следе певачице) и Лазар се не сусрећу на Косову¹², само им је одредиште исто, исти су циљ и крај пута.

Гасећи се у Видовданском јутру, Мусићев живот и мала биографија апсорбују и архаичне представе. Управо небеска тела, и Сунце и Месец, наизменично осветљавају и живи и загробни свет. Зато се и гатало по Месецу, како би се сазнало „да ли је жив или је погинуо неко од (...) ближњих, који је отишао у рат“ (Словенска митологија: 2001, 354). Предводећи звезде, као Мусић ратнике, Месец млечним, замућеним сјајем открива човеку судбину, а колико има звезда, толико има и људи. Но, древна подлога избледела је у стилизованим представама о месечевој коби. Мада су веома дуго сачувана веровања и магијске радње

¹² Ни када Мусић у каталогу окупљених ратника стигне на време до Косова, не истиче се његова присност са Лазаром. Тек у једној варијанти из Кнежпоља (сачуваној у рукопису) Мусићу припада нешто активније учешће у боју, уз прецизност детаља о сродничким везама (Лазарев је сестреић). Из свих осталих записа историјске појединости су апсорбоване, чак и независно од променљивости презимена. Само се у песми о Васојевић Стеви немотивисано и нелогично развија детаљ о јунаковом покушају да се оправда господару, док Лазар и Мурат разговарају под шатором. Петровић, бр. 22 и напомена на стр. 252-253.

или песме о небеској свадби, ипак је изједени овчар остао једна од нерешених песничких загонетки (Вук, СНП I, бр. 237).

Пастир у гонетањима¹³, Месец је неке од својих древних улога неминовно губио, кроз удео хришћанске симболике, под притиском измењених културних оквира, али и кроз патос епских искушења. Мусић као далеки наследник сребрног небеског сјаја се управо у тој сфери неочекивано приближава укају. Веома потиснута, лунарна симболика се помаља на знамењима честитог кнеза. Не само на рељефу у Хиландару из 1380, него и на шлему, дугмету, новцу, печату и прстену, бивољи рогови су „породични хералдички симбол Лазаревића“. Према „илирским“ грбовницима, грб Хребелановића-Лазаревића чини *сребрни* штит, на којој је „вертикална црвена трака а на њој *сребрни* крст“ (Родословне таблице, 73-74). Многозначност ових симбола враћа ток асоцијација поново до месеца, чији сребрни срп започиње и завршава годишње циклусе, спајајући

-
- ¹³ „1. Пуно поље оваца,
међу њима рогат чобанин;
2. Пун тор златорудих оваца,
међу њима чобан-баша
у млатне хаљине;
3. Пун тор оваца,
Међу њима белоња;
4. Поље немерено,
овце небројене,
међу њима чобан рогоња.“
(*Месец и звезде*, Новаковић, стр. 128-129)

- „I Колико је поље немерено,
На њему су овце небројене;
Пред њима је Огран чобан,
За њима је Ласак пасак“
II Непремер поље,
Непреброј овце;
Пред њима је Марче чобанче
За њима луди бугарин.“

(*Сунце, месец, звезде и небо*, Новаковић, стр. 217-218)

плодност и смрт у ритму природних појава, којима припада и човек сам.

У преплетеним слојевима традиције, уз паганско наслеђе и хришћанске светиње, посебну је симболику понео и сукоб *крста* са *полумесецом*, вођен на Косову за одбрану слободе и очување вере. Али и много пре те борбе и таквих компонената симбола, понављала се драма сукоба светлости и тмине, да би у Светом писму и средњовековној књижевности ова небеска тела добила додатну поетску дубину у бројним поређењима и метафорама (Трифуновић: 1972, 144-148). Сами слојеви традиције у усменом стваралаштву прожимали су се или заклањали један иза другог.

Заоденуте статусом и атрибутом светаца, стари „датуми“ аграрног календара продужили су трајање веровању да се на празнике отварају границе међу световима. Те се међе растварају и на Видовдан. Иако дан светогa Видa не спада у помичне хришћанске светковине, с краја јуна су изразите и месечеве мене, било да је круг пун или у последњој четврти. Све оно што расте, живи и мре – зависило је од сунчеве светлости, од Месечеве путање, а затим и од Видовог погледа (Недељковић: 1990, 56; Словенска митологија, 79)¹⁴. Оно што на пољима светац није видео свога дана, било је подложно пропадању, неповратно сахрањено. Тако се библијска параболоа о семену може применити и на видовданску жртву. Само пали ратници на Косовом пољу могли су прећи границу смрти и вечног живота, било да им је на том путу духов-

¹⁴ Међу Вуковим пословицама нашао се и двостих, који је највероватније првобитно био сегмент песме, извођене у склопу одговарајућих аграрно-календарских празника:

„Јелисије просо сије,

Иде Виде да обиде“ (Вук, Пословице, 1868)

Оба хришћанска празника, Јелисијевдан и Видовдан, можда су још један пример хришћанизације архаичних паганских светковина. Осим тога, део примера из Вуковог корпуса пословичних обрта и поређења или „у обичај узетих речи“ испољава дуговековост магијско-ритуалних радњи везаних за месечеве мене, „Здрав здрављаче! нов новљаче! (1446); „Ти стар, а ја млад (5584) итд.

на светлост долазила од сунчевог ореола честитог кнеза или од сребрног лука последњег палог, закаснилог јунака.

Извори:

- Богишић – В. Богишић, *Народне пјесме из старијих, највише приморских записа*, Београд, 1878; Горњи Милановац, 2003.²
- Вила – М. Матицки, *Народне песме у „Вили“*, Нови Сад – Београд, 1985.
- Вук, ЕС – В. С. Караџић, Етнографски списи. О Црној Гори, прир. М. Филиповић – Г. Добрашиновић, Београд, 1969.
- Вук, Пословице – В. С. Караџић, *Српске народне пословице*, Сабрана дела В. С. Караџића, IX, прир. М. Пантић, Просвета, Београд, 1987.
- Вук, СНП I – В. С. Караџић, *Српске народне пјесме, I*, Сабрана дела В. С. Караџића, књ. IV, прир. В. Недић, Београд, 1975.
- Вук, СНП II – В. С. Караџић, *Српске народне пјесме, II*, Сабрана дела В. С. Караџића, књ. V, прир. Р. Пешић, Београд, 1988.
- Вук, СНП VI, – В. С. Караџић, *Српске народне пјесме V-IX*, прир. Љ. Стојановић, Београд, 1898-1902.
- Вук, СНП, Пр – В. С. Караџић, *Српске народне пјесме из необјављених рукописа Вука Стеф. Караџића*, II, прир. Ж. Младеновић и В. Недић, САНУ, Београд, 1973-1974.
- ЕР – Г. Геземан, *Ерлангенски рукопис старих српскохрватских народних песама*, Сремски Карловци, 1925.
- ЛМС – М. Матицки, *Епске народне песме у „Летопису Матице српске“*, Нови Сад – Београд, 1983, 2003.²
- Новаковић – С. Новаковић, *Српске народне загонетке*, Београд и Панчево, 1877.
- Петрановић – Б. Петрановић, *Српске народне пјесме из Босне и Херцеговине*, I-III, 1867-1870, прир. Н. Килибарда, Свјетлост, Сарајево, 1989.
- Петровић – С. Петровић, *Косовска битка у усменој поезији*, Београд, 2001.

Литература:

- D. Bandić, *Carstvo zemaljsko i carstvo nebesko*, Београд, 1990; *Народна религија Срба у 100 појмова*, Београд, 1991.
- М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд, 2001.
- А. Веселовски, *Историјска поетика*, Београд, 2005.
- G. Gezeman, *Kompoziciona shema i herojsko-epska stilizacija*, у књизи: S. Koljević, *Ka poetici narodnog pesništva*, Београд, 1982.
- М. Детелић, *Урок и невеста. Поетика епске формуле*, Београд, 1996; *Epski gradovi. Leksikon*, Београд, 2007.
- М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, Београд, 1978.
- В. Ђурић, *Антологија народних јуначких песама*, Београд, 1973.
- И. Златковић, *Епска биографија Марка Краљевића*, Београд, 2006.
- Ј. Калић, *Срби у позном средњем веку*, Београд, 2001.
- Д. Костић, *Клобук свиле беле*, Прилози проучавању народне поезије, Београд, 1936, III, 2, стр. 252-253;
- В. Krstić, *Indeks motiva narodnih pesama balkanskih Slovena*, Београд, 1984.
- А. Лома, *Пракосово. Словенски и индоевропски корени српске епике*, Београд, 2002.
- А. В. Lord, *Pevač priča I–II*, Београд, 1990.
- М. Лукић – И. Златковић, *Антологија народних песама о Марку Краљевићу*, Београд, 1996, 2005.²
- Н. Љубинковић, *Образовање епске легенде о Косовском боју*, Расковник, Београд, бр. 55-56, 1989, стр. 127-164; *Трагања и одговори*, Београд, 2010.
- Т. Maretić, *Kosovski junaci i događaji u narodnoj epici*, Rad JAZU, Zagreb, 1889, XCVII, 69-181; *Naša narodna epika*, Београд, 1966.
- С. Милојевић: *Мусићи*, Историјски часопис, књ. XXXIII, Београд, 1986, 21;
- Н. Милошевић-Ђорђевић, *Косовска епика*, Београд, 1990.
- Р. Михаљчић, *Лазар Хребељановић, историја, култ, предање*, Београд, 1984; *Прошлост и народно сећање*, Београд, 1995.

- М. Недељковић, *Годишњи обичаји у Срба*, Београд, 1990.
- Р. Новаковић: *Историјско-географске и историске цртице. 3. Пренос моштију кнеза Лазара из Приштине у Раваницу*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XXV, Београд, 1959, 78-80;
- Н. Nodilo, *Stara vjera Srba i Hrvata*, Split, 1981.²
- Љ. Пешикан-Љуштановић, *Змај десном Вук – мит, историја и не-сма*, Нови Сад, 2002.
- Р. Пешић – Н. Милошевић-Ђорђевић, *Narodna književnost*, Београд, 1984.
- С. Петровић, *О неким проблемима историчности и структуре ликова косовске епике*, Књижевност и језик, Београд, LI, 1.2, 2004, стр. 39-65.
- Речници симбола: J. Chevalier – A. Gheerbrant, *Rječnik simbola*, Zagreb, 1983; H. Biderman, *Rečnik simbola*, Београд, 2004.
- Родословне таблице и грбови српских династија и властеле* (према таблицама Алексе Ивића), Д. Мрђеновић, А. Палавестра, Д. Спасић, Београд, 1987.
- Словенска митологија*, прир. С. Н. Толстој – Љ. Раденковић, Београд, 2001.
- Б. Сувајџић, *Иларион Руварац и народна књижевност*, Београд, 2007.
- Стара књижевност*, прир. Ђ. Трифуновић, Београд, 1972.
- П. Томац, *Косовска битка*, Београд, 1968.
- В. Ћоровић, *Народна песма о женидби војводе Војина*, Прилози проучавању народне поезије, Београд, 1936, III, 2, стр. 180-191; *Илустрована историја Срба*, Београд, I-VI, 2005.
- В. Чајкановић, *Мит и религија у Срба*, Београд, 1985.

Snežana Samardžija

FROM A PURE SILVER MINE

SUMMARY

In developed poetic biographies, the life of epic heroes often narrows down to a single sujet model or boils down to a mere change of names in an identical motif structure. It is difficult to establish with certainty the reasons for this changeability/stability, all the more in view of the fact that transposing poems through time and space tends to activate older layers of tradition and historical details of general and/or regional significance. The forgetting of historical facts occurs parallel with committing persons and events to memory, but there are no rules in these opposing processes. The dynamics of various flows, the selectivity of tradition (memory) and the stability of a name in the narrative model are reflected very well in the fate of Musić Stefan, even though at first glance he is a sideline figure in the Kosovo-related complex of topics, reduced to several motifs in a not very large circle of variants.

Смиљана Ђорђевић

ФИГУРА ПЕВАЧА/ГУСЛАРА: КОДИРАЊЕ ТЕКСТА СОЦИЈАЛНЕ УЛОГЕ

Показује се на који се начин фигура епског певача, односно свест о функцији епске традиције у заједници, кодира у фолклорни текст (у ширем смислу, имајући пре свега на уму уводне и завршне формуле епских песама), односно како се овакве културне информације обликују, реализују и потврђују у самом извођачком чину. У разматрање су укључени текстови „класичног“ епског корпуса, а грађа допуњена материјалом хроничарске епике настале у претходном веку (будући да се управо у овим текстовима региструју знатне разлике у начину увођења фигуре певача у саму песму, као и разлике на нивоу тзв. ауторских коментара – изграђена слика певача/гуслара као националног барда, или „гласа народа“).

Теренска истраживања спроведена последњих година пружила су и нов материјал за разматрање поменутог проблема, постављајући наново питања улоге конкретног комуникативног контекста извођачке ситуације у текстуализацији песама, те и оних њихових елемената у којима се тематизује улога певача/гуслара у колективу, односно етнокултурна симболика инструмента.

Кључне речи: певач/гуслар, коментар, формулативност, текст социјалне улоге, теренска истраживања, фолклор, постфолклор.

1. Опште формуле као текст социјалне улоге

1. 1. „Класични“ епски корпус

Говорећи о улози епског певача у традицијској култури бугарски фолклориста С. Захаријева истиче неколико момената који се за овакву фигуру везују – певач је носилац херојско-историјског

искуства, у колективу позицију гради захваљујући вештини и знању које поседује, а специфичност ове позиције огледа се и у својеврсној изузетости из колектива (у самом извођачком чину), при чему се ова дистанца темељи на успостављању идеолошког и семантичког синкретизма између епског јунака и културолошког портрета епског певача (Захаријева 1987: 190).

У којој мери се из записа епских песама, из фиксираних текстова, могу препознати оквири фигуре епског певача, обриси његове позиције у колективу, односно спектар функција које је у традицијској култури могао имати? Основа за овакво разматрање биће најпре потражена у класичној епској грађи.

Глас певача вишеструко је присутан у свету песме, а де-тектује се као повремено иступање из „епске објективности“,¹ остварујући се кроз (ауторске) коментаре на различитим нивоима текста. Разматрајући детаљно типове и функцију коментара у усменој епици С. Самарџија издваја, између осталих, и *спољашње коментаре*. Под спољашњим коментаром подразумева се „обраћање певача публици у којем су наглашеније околности извођења (контекст) него изложени догађај (текст)“ (Самарџија 2000: 24). Овакви формулативни елементи најфреквентнији су, очекивано, у иницијалним и финалним позицијама у тексту, а проистичу из саме природе усменог стварања, односно усмене комуникације, актуализујући чин певавања, моменат у којем се (импровизацијом) ствара и прихвата текст.²

Дијалекатски термини за овакве формулативне елементе различити су. За оне у иницијалној позицији потврђени су *припјев* (Рудник), *припјевак*, *претпјевак*, *претпјев* (Чилипи, Горњи Грбаљ),

¹ Овакве елементе у песмама међу првима запажа Маретић (Maretić 1966: 79), а Шмаус узима њихову релативно ниску фреквентност, односно сразмерно ретко иступање певача да би говорио у своје име, као једно од битних обележја хришћанске епике, коју карактерише тежња за згушњавањем радње (Schmaus 1953: 116)

² Овај тип формула Б. Сувајџић означава и као „контекстуалне формуле“ (Сувајџић 2008: 153-155).

претспјев, припјевка (Рогатица), *увод* (Пељешац), *почетак* (Трново) – Murko 1951: 226, док је за оне у финалној позицији посведочено *четак, свриштак, крај* (Murko 1951: 229). Т. Маретић (Maretić 1966: 101) користи термине *запјевак*, односно *допјевак*.³

Будући да се налазе на самим оквирима песме, те да се у њима тематизује чин певавања, позиција певача и публике и слично, односно да је њихова веза са самим епским текстом (у ужем смислу) веома лабава (а у неким случајевима готово да суштински и изостаје), записивачи, редактори и приређивачи збирки епске фолклорне грађе врло су често ове елементе одбацивали, те је примера у корпусу са српскохрватског културног поднебља релативно мало.⁴ Са становишта теорије комуникације спољашњи коментари функционишу као својеврсни сигнализатори. С. Самарџија сматра да „обраћање певача публици служи као сигнал који првенствено обавештава о почетку-крају уметничког дела. Иницијалне формуле активирају пажњу слушаца и покрећу одговарајући хоризонт очекивања. Зато почетни стихови најчешће носе информацију о жанру, фабули, јунацима, па и ставовима приповедача према предстојећем предмету опевања. Исте компоненте имају и финалне формуле, само што је у њима махом наглашенији смисао и вредновање приказаних збивања“ (Самарџија 2000: 20-21). Завршеци који „немају логичку везу са

³ Етномузиколог Д. Големовић (Големовић 2008: 76-86) у анализама користи термине *претпев* и *припев*.

⁴ Ексерпцијом класичног српскохрватског епског корпуса, у узорку од 1184 песме, М. Детелић утврђује постојање свега 64 примера у иницијалној, те нешто више, 276, у финалној позицији. Ауторка, чини се с правом, упозорава да је у реалном чину извођења ситуација свакако морала бити обрнута, будући да је „почетак певања заправо у много већој мери критична тачка извођења него његов крај. Са становишта текста, певање почиње *ex nihilo* издвајањем из шума говорне ситуације и кретање му је циљано изразитије него у било којој каснијој фази јер – како год текло – оно мора стићи до песме, односно мора почети да прича причу, и то у разумном року. Самим тим, певачев маневарски простор је сужен, а избор поступака сведен на минимум. На крају песме, на против, могућности су много веће и готово слободне“ (Детелић 1996: 25).

самим сижеом“ преусмеравају тежиште са света дела на публику, односно од текста ка контексту (Исто, 21).

На сличан начин ове елементе текста посматра и М. Детелић, одређујући их, према типологији коју је начинила, као *опште* (уводне и завршне) формуле. Певач, сматра ауторка, ове елементе уводи јер му је „заправо неопходно да песму најави како би добио додатни, по својој природи редундантни али високо функционални сигнал око чијег пријема и тумачења не може бити недоумице. Ту улогу преузимају опште уводне формуле које се тада активирају у својству пребацивача“ (Детелић 1996: 23-24). Сличног је мишљења и Б. Сувајџић који, испитујући детаљно иницијалне и финалне формуле у хајдучкој епици, истиче да су иницијалне формуле „сигнали за посебан језик и облик епске комуникације приликом усменог извођења песме“, неопходни за успостављање реверзибилног контакта на нивоу извођач/аудиторијум (Сувајџић 2008: 149).

У наведеним испитивањима функција поменутих формулативних елемената епског текста истакнута је превасходно њихова комуникативна улога у смислу успостављања комуникационог канала на релацији певач/публика, односно улога сигнализатора (у смислу „пребацивача“ из једног у други комуникациони код – говорна ситуација → припрема за пријем фолклорног текста као другостепено кодиране језичке творевине) и „жанровског маркера“. У том смислу занимљива је и паралела коју успоставља Д. Големовић (2008: 85-86) између рефрена, односно припева у обредним песмама, и општих формула у епским: „Размишљајући о разлогу постојања додатака у епским песмама не могу да се отнем утиску да они веома подсећају на додатке карактеристичне за обредно певање, у којем се они јављају највероватније с улогом да ‘уведу’ и ‘изведу’ из обреда.“

Неке анализе пружају осврт и на практичну улогу оваквих формулативних елемената у извођачкој ситуацији (која у свом иницијалном, односно у традицијској култури формираном виду, подразумева певање, тј. креирање нове поетске творевине). При-

међено је да опште формуле (нарочито уводне) помажу певачу да „смисли песму“, те се показују и као мнемотехничко средство које омогућава „улазак“ у жељени ритмички образац (Nazor 1971: 123). Занимљиво је напоменути да практичну функцију формулативних елемената који семантички остају изван „света песме“ потврђује и постојање тзв. *упева*. Према истраживањима В. Влаховића (Мостар и околина, Влаховић 1934: 96) дешава се да, уколико је песма дуга, други певач/гуслар прихвати наставак. Ова измена на позицији извођача може бити најављена (односно други извођач позван да позицију преузме) и формулом *грло паде, а гудало струже/ помози ми мој (име наредног извођача) друже*.

Осим на комуникативну и практичну функцију, у литератури је скренута пажња и на семантички потенцијал општих формула, односно спољашњих коментара. Самарџија (2000: 23) примећује да се кроз певачево обраћање публици назире његова позиција ствараоца, „од којег окупљени чланови заједнице очекују (добру) песму о победама, борбама и слави националних јунака“. Слично је запазио већ и Т. Маретић (Maretić 1966: 99-100) истичући да извођење оваквих сегмената текста представља „излазак“ из „епске објективности“, те певач на одређени начин говори о себи у директном обраћању слушаоцима. М. Детелић утврђује низак степен варијантности општих формула, нарочито завршних, те нуди њихово разврставање према мотивско-семантичким критеријумима: инвокације, сентенце, тематизација истинитости песме, тематизација песме и певања, активирање релације некад/сад и мртви/живи (Детелић 1996: 26-31). Посматрајући опште формуле као вид метатекста, ауторка закључује да се у њима одређује како природа песме, тако и њено место на социјалној лествици вредности (песма је „пофала и дика“), те се указује на њену прихватљивост у жанровском смислу. Инсистира се на категорији истинитости⁵ и (најчешће) вези са прошлошћу која се доживљава

⁵ Детелић (1996: 27) запажа и изразиту изнијансираност ставова певача према категорији истинитости, док Сувајџић (2008: 150-151) разматра примере дистанцирања од предмета о којем се пева. Ваља нагласити да се овакве

као јуначка. За ово разматрање је, међутим, можда од највећег значаја запажање ауторке да се кроз опште формуле саопштавају „начелни ставови традиционалне епске поетике“ (Детелић 1996: 26).

Б. Сувајџић наглашава да се, најчешће у финалним формулама, открива и однос певача према предмету певања, односно да ауторски коментар у финалној позицији „сигнификује идеално уређење заједнице којој извођач/колектив тежи да сугерише пожељне социјалне моделе понашања јунака“ (Сувајџић 2008: 149).

Наставимо ли размишљање у сличном правцу, можемо рећи и да се оваквим формулативним елементима ставови о епском/јуначком артикулишу и преносе. Они „уводе“ у законитости епског певања и певања о епском, формулишу однос према тако обликованој прошлости колектива, а позицију певача дефинишу као позицију носиоца историјског знања (у неким случајевима, како ће у наставку бити показано, и као онога ко такво знање настоји и да изгради, обликује и допуни).

Овом приликом биће начињен покушај да се опште формуле сагледају из нешто другачијег угла. Пажња ће посебно бити усмерена на видове певачевог обраћања публици, односно начин обликовања идеје/концепта заједнице, од најужег круга (при-

формуле јављају у вези са текстуализацијом садржаја који припадају домену далеке, дистанциране прошлости колектива. Функционисање истих формула потврђено је и у теренским бележењима у 20. веку, наново, искључиво у вези са садржајима који се не односе на певање о рецентној, већ о далекој (јуначкој) прошлости колектива (нпр. *Не знам више родиле ми вишиње, Петрановић II, бр. 30, Не знам више родиле ми вишиње,/ нити даље, Бог нам дао здравље, Петрановић II, бр. 35; Кажу људи да је тако било,/ од Бога нам добро здравље било, Петрановић II, бр. 46*). Слично је и са формулама којима се успоставља релација некад/сад, типа *то је било када се чинило*, за којом најчешће следи и формула наздрављања присутнима, везана за тренутак „овде и сада“, односно магијском компонентом упућена и на будућност (нпр. у неким теренским белешкима А. Б. Лорда, http://chs119.chs.harvard.edu/mpc/songs/abl_songs1.html, LN 78).

сутни слушаоци, они којима се певач директно обраћа), преко обликовања представе о ширем колективу (род, братство, племе, етничка/национална заједница) о чијој се (херојској) прошлости пева, којој се припада и којој је песма (недвосмислено или посредно) и упућена.

Директни контакт са присутном публиком остварује се формулативним конструкцијама у којима се слушаоци ословљавају са *браћо* (нпр. *Стан'те браћо, да ви чудо кажем*, Вук II, 12; *Знател'браћо, јесте л'запамтили*, Вук IV, 31). Другачији типови именовања присутних (*дружба*, *дружина* и сл.) срећу се чешће у финалним формулама којима се певач опрашта од слушалаца, а које су неретко обликоване као благослови, чиме се остварује утисак блискости, присности. Премда се на овај начин певач одређује као „један од нас“, односно као део окупљене *дружине*, његова позиција свакако није неутрална. Будући да поседује специфично знање и вештину који му омогућавају да у датој комуникативној ситуацији иступи као централна фигура, певач у неким забележеним примерима кроз обраћање слушаоцима открива и своју изразито ангажовану позицију, показујући се као онај ко поседује „додатно знање“, односно онај ко је и „глас савести“ колектива и чувар (памћења достојног) историјског знања.

У појединим текстовима (у корпусу који је предмет разматрања искључиво у финалној позицији) колектив се и ближе, директно, етнички/национално дефинише.⁶ У том смислу у општим завршним формулама концепт етничког/националног идентитета активира се посебно у инвокацијама (нпр. *Весели се, српска земљо знана,/ ти си данас са Милоша славна*, Вук VIII, 48; *Црна Горо, наше отачаство*, САНУ IV, 31), те у формулама посвећивања/упућивања песме (*И та пјесма свијема Србима*, САНУ IV, 37; *Ова пјесма свјема Србинима*, Вук IV, 33, 34, 43; *Ова пјесма свима Србињима*, Вук VIII, 73; *Ова пјесма свијема*

⁶ Концепт колективног идентитета посредно је присутан у тексту пеме у целини, односно у самом избору догађаја о којима се пева, певачевом односу према ликовима, начину вођења радње, избору песничких средстава.

Србима, Вук IV, 9).⁷ Концепти колективног идентитета могу бити одређени и знатно шире (хришћани, Словени)⁸, или, пак, уже (што посебно добро рефлектују црногорске хронике локалног типа, нпр: *Цермничан'ма пјесна на поштење, / на поштење и на дуго здравље, / бог им дао и срећу и здравље*, СМ, 25; *А сви здраво Пипери јунаци, / сви Брђани и сви Црногорци*, СМ, 21).⁹

⁷ У поменутих случајевима свакако треба обратити пажњу на историјско-политички контекст бележења текстова, односно доба рада на заснивању националне државе, постустанички период.

⁸ Тако је нпр. експанзија пансловенских идеја, посебно приближавање Црне Горе и Русије средином XIX века, те слика Црне Горе као „оазе слободе“ и „непробојног бедема“ нашла одјек у гласовима певача хроничара:

Сада вјеруј, брате Славјанине!
Ову пјесму моју од истине,
Али вјеруј, ал' како ти драго,
Ал' ће Турчин ово вјеровати,
И наш сусјед, који је гледао
Сврх Вршника, високе планине
И да сте ми здраво и весело,
Црногорци, сиви соколови!
(Вук IX, 14)

Сад да си ми здраво и весело,
Црна Горо, дична породице!
Нек се с тобом сви Славени диче,
Јер си стожер међу вихорове.
(Вук IX, 14)

О „руској теми“ у црногорској хроничарској епици в. детаљније у Путилов 1985: 161-165.

⁹ На изразиту племенску обојеност црногорске хроничарске епике већ је у литератури, у више наврата, скренута пажња (Матић 1964: 459). Запажено је, такође, да се јасан концепт националног у епско певање суштински уводи тек када старији слој епике доживи извесно „ретуширање“ под утицајем опште понесености идејама социјалне и националне револуције (Клеут 1999: 371, Зуковић 1988: 488).

Опозиција хришћани/Турци као апсолутна, није својствена ни старијем слоју ускочких песама које су блиске хроничарском певању, и које у већој ме-

Обликовање виђења сопствене заједнице може се реализовати и кроз опозицију *ми/они*. Епика, као изразито идеолошки обојен жанр, рачуна на ову опозицију већ својом тематском усмереношћу и ангажованом позицијом певача. Поменута опозиција активира се у неколико финалних општих формула и експлицитно, у хришћанској епици, сходно историјском контексту развоја варијаната, примарно као опозиција *хришћани/Турци*¹⁰, при чему овакве финалне формуле по правилу чувају снажну везу са сижејним ткивом претходеће песме (нпр. *Тек' овако сваки обршио! / кои свога кума издавао, / брата Срба Турчину проклету!*, СМ, 108; *Бог убио свакога јунака / који држи вјеру у Турчина*, Вук VIII, 60; *Како сада, тако до вијека, / што каур' ма Турци поумили, / то све дошло на њихове главе, / а нек' прави јунаци се славе*, СМ 63; *Тако ми се сваком догодило, / који хули свога господара, / и издаје отачаство драго, / и продаје себе у туђина!*, Вук IX, 11; *Тешко оном свакоме јунаку, / ко се дира српскије ајдука*, Вук VI, 71). Идеја колективног може бити уведена и посредно, везивањем за знаменитог јунака (нпр. *Тешко Србљем ће им није Марка*, Вук VI, 20).

Како је поменуто, слушаоци „улазе“ у свет песме у директним обраћањима блиским формулама наздрављања. Упућују се домаћину, окупљенима (при чему у формулативним конструкцијама певач и експлицитно наступа из *ми* позиције, нпр. *А ми браћо здраво и весело*, Вук VII, 51; VIII, 26). У неким поменутим примерима, како се видело, благослов се упућује и ширем

ри но каснији записи рефлектују „реалност“ ускочких борби. Р. Пешић (1967) препознаје „привредно-економски моменат“ као примарну мотивацију сукоба у појединим песмама из овог круга.

¹⁰ Рефлектовање доминантних концепата колективних идентификација у епски текст знатно је сложеније питање и свакако би захтевало обимнију анализу, која би морала рачунати и на конкретан контекст бележења, од места (регионална раслојавања), преко припадности певача специфичној микро-заједници (нпр. формирање концепта колективног усмереног превасходно на афирмацију чете у старијем слоју певања о хајдуцима), до индивидуалних одлика самог певача (идеолошка опредељеност, преламање доминантних идеја о заједници кроз индивидуалну визуру).

колективу, али и владарима (*Бог ни дао здравље господару/ и свијетлој књагињи Даринки*, Вук IX, 21; *Бог да живи књаза Михаила,/ нек му Бог да и срећу и здравље,/ а Србима слогу и поштење!*, САНУ IV, 45; *Књаз Николи здравље и весеље*, Вук IX, 5). Ваља напоменути да благослови упућени владару у некојим случајевима нису једноставно, механички „прилепљени“ на текст песме, но су предметом певања у одређеној мери мотивисани.¹¹ И у осталим случајевима може се, међутим, говорити о њиховој контекстуалној условљености, при чему се у обзир мора узети шири политичко-идеолошки оквир тренутка у којем се пева и микроконтекст конкретне извођачке ситуације.¹² У крајњој инстанци, снажне политичко-идеолошке конотације морале су се јасно осећати у моменту извођења и у песмама хроничарске епике о (из перспективе певача и његових слушаца) недавним догађајима (сам избор теме, место и простор који у тексту заузимају поједини јунаци и сл.).¹³

¹¹ Тако, у много чему особени, Саво Матов Мартиновић *Бој на Граховцу* komponује као еписку визију владавине књаза Данила, те ову јасно династички усмерену песму завршава похвалом владарске лозе: *Сада моју пјесму завршијем/ на пофалу Црне Горе мале/ и њезине куће Петровића/ која рађа добре господаре*, САНУ IV, 38. Код оваквих формула треба, међутим, водити рачуна и о конкретним особеностима и идеолошкој опредељености појединачног певача.

¹² Упутно је у овом контексту поменути и белешку Милоша Црњанског о наступу гуслара Милана Сладоја на првој „гусларској утакмици“ (1924. у Сарајеву), објављену у листу *Време*: „Стар је пјевач, нема више снаге да стегне гусле коленима. Подрхтава. Започиње дугим, отегнутим јауком. Прво пева, шаље поздрав и помиње Бога, па Краља, па дете Петра, помеша ту и све остале Србе...“ (нав. према Добричанин 2007: 53).

¹³ У неким текстовима остали су забележени и знатно дужи примери који имају форму благослова развијеног готово до здравице. У појединим случајевима извођење епске песме уоквирује се магијским текстом здравице, те ситуација извођења добија јасно наглашену обредну компоненту.

Један од првих примера оваквог типа забележио је П. Хекторовић, и унео их у спис *Рибање и рибарско приговарање* (Венеција, 1568). Обе бугарштице, како Хекторовић наводи, забележене су у „природном“ контексту, што је обезбедило увођење контекстуалних формула у финалној позицији, односно здравица упућених самом Хекторовићу од стране певача Николе Зета и Па-

Посебан осврт заслужују коментари у којима се благослов упућује опеваним јунацима, односно у којима се њиховим душам жели мир на „оном свету“ (нпр. *То је било кад се и чинило,/ и да си ми здраво побратиме,/ бог ти дао здравље и весеље,/ и витез 'ма који то чинише,/ вјечну радост и рајско насеље*, СМ 8; *Бог му дао у рају насеље*, Вук III, 15, 31; IV, 47, 1). Овакве формулативне конструкције чувају везу са претходећим садржајем (светом песме), усмеравајући коментар на јунака/јунаке¹⁴, функционишући и као својеврсни медијатори између „времена фолклора“ и тренутка извођења. Веома фреквентна формула *Нек су здраве све јуначке главе* (Вук VII, 58; III, 26; EP 17; варијанта *Да су здраво све јуначке мајке*, МН II, 10) шири значењски домен увођењем паралелизма између јунака опеваних песмом и оних који су изван песме остали, али је њихово владање и делање достојно (јуначких) предака.

Неке формулативне конструкције, структуром блиске здравницама, активирају и специфичан темпорални слој – увођење јунака у домен „вечног“ (*Еј, старице, покојна ти душа,/ а нашице, дуго живовала,/ јунаштво се твоје помињало/ докле било гусал' и појача!*, САНУ III, 60; *Благо њему и његовој души!/ душа ће му раја уживати,/ слава ће се твоја спомињати,/ докле тече Срба*

скоја Дебелје (*Весел буди, господару, и весела ти дружина,/ наш господару!/ Ова писан да буде твој милости на почтеније* – „Марко Краљевић и брат му Андријаш“, Богишић, бр. 6; *А сада ми васда добра срића с тобом буди,/ наш господару!/ И здраво нам свуде ходи и весело домам дојди* – „Војвода Радосав Сиверински и Влатко Удински“, Богишић, бр. 49).

Здравнице упућене записивачу садрже и записи песама које је извео А. Међедовић, а у којима се открива и однос на релацији казивач/истраживач.

На терену је забележен и један пример упућивања добродошлице/здравнице истраживачима уз гусле (М: Сад ћу ве дочекат с гуслама. [*М. узима гусле, гусла и пева*] Ај, добро дошли, моји гости мили,/ здраво вазда и весело били. [*прекида гуслање, оставља гусле*] М: Толико; разговор водио аутор овог прилога у кући информатора у Невесињу, септембра 2007).

¹⁴ Коментаре усмерене на јунаке Б. Сувајцић означава и као „формуле глорификације“ (Сувајцић 2008: 151-152).

и свијета,/ и док тече гусал' и гуслара,/ јунаштво ти у пјесни пјевати, Вук IX, 28; *Њему име погинути неће,/ докле траје сунца и мјесеца,* Вук VIII, 71; *Јунак био, те се обранио,/ дуго му се име спомињало!/ а Бог раји кадгођ помагао,* Вук IX, 8; *Ах! Нека га, свијетла му душа!/ такви јунак никад не умире,/ но остаје да се споменује,* Вук IV, 12; *Њима нигда име не умире:/ бог им дао у рају насеље!/ а осталим здравље и весеље,* Вук IV, 10).

Овакве формулативне конструкције које могу бити означене и као формуле *вечног помена* неретко се паралелизмом везују за благослов живима, чиме подсећају на сличне сегменте комплекса посмртних обичаја. У том смислу епско певање би се могло видети и као врста помена, са снажнијим елементима сакралног (уп. нпр. пример из Вуковог Рјечника: *Гуд'те гусле, Милошу за душу!*).¹⁵

Поменути текстуални елементи јесу и магијски текст, те је занимљиво начинити њихово поређење са текстом здравице која, у основи, инсистира на увођењу исте темпоралне равни – равни сакралног *вечног*.¹⁶ Идеја о континуитету остварује се у здравици двојако: кроз представу о трајању као понављању (кроз везивање за годишњи/аграрни циклус, нпр. лексичким спојевима *ове године : догодине*), али и кроз формирање представе о сакралном вечном (нпр. *до суда праведног, доклен је сунца и мјесеца, предушта љета и до вијека* и сл., в. детаљније у Петровић 2006: 108-109). Из перспективе епског/јуначког овакво трајање остварује се „живљењем“ у памћењу колектива. Занимљиво је да су у појединим случајевима лексички спојеви који се јављају у фи-

¹⁵ Важно је у напоменути да се у традицијској култури певање уз гусле јасно одваја од свих других видова музичке праксе, што показује и чињеница да се забране које се односе на оне који су у жалости не везују за гуслање.

¹⁶ Истражујући текстове здравица Т. Петровић (2006: 50) истиче да ове фолклорне форме, као и обредни контекст у којем се „изводе“, карактерише висока структурираност. Типична структура здравице била би: 1. уводна формула; 2. благослов (изражавање добрих жеља, заштита од зла); 3. клетва потенцијалном непријатељу; 4. завршна формула.

налним формулама, а којима се формира представа о сакралном вечном, подударни онима из здравице, али их битно допуњава представа о управо епској традицији и њеним носиоцима као битним чуварима оваквог континуитета (*докле било гусал' и појача; докле тече Срба и свијета, / и док тече гусал' и гуслара, / јунаштво ти у пјесни пјевати*). У њима име јунака фигурира као суштински важан чинилац.¹⁷

Овакве, благослову (и здравици као широј текстуалној структури) блиске формулативне конструкције, уколико се нађу у песмама које тематизују догађаје и јунаке из блиске прошлости колектива, могу се тумачити и као вид увођења „нових јунака“ у (сакрални) простор херојског/епског, односно као пружање „легитимитета“ њиховом уласку у домен културног памћења. Њихова је важност нарочита када се ради о јунацима/личностима које су савременици певача и његове публике (нпр. *Ој Милошу*,

¹⁷ Занимљиво је у овом контексту поменути и неке, током наших теренских истраживања забележене примере. Реч је, наиме, о веома редукованим формулама наздрављања, упућеним певачу од стране слушалаца. Примери су бележени у специфичним околностима, у индукованом природном контексту, у ситуацијама, дакле, када су, осим истраживача, извођачкој ситуацији присуствовали и чланови породице и/или пријатељи информатора/певача. Ево транскрипта једног од поменутих примера:

[Т. изводи песму о војводи Пријезди која се у највећој мери подудара са „класичним“ текстом објављеним у Вук II]

... Војске купи колико ти драго,
А Сталаћу кад је теби драго,
И удри га како ти је драго,
Ја ти добра не дам ни једнога...

[Т. прекида гуслање]

Истраживач: Е, одлично.

М: Наздравље!

(разговор водиле М. Ловрић и Т. Комазец, новембра 2004, у Прибоју; оба информатора, Т. и М, одлични су познаваоци и традиције гуслања, и вокалне традиције свог краја, пријатељи су, неке од песама изводе заједно)

Овакве формуле наздрављања могле би бити показатељ специфичности извођачке ситуације у виђењу информатора, те, у том смислу, и специфичне позиције самог извођача.

од Поцераја крило!/*Чуло ти се име по свијету/ по јунаштву и поштењу гласу,/ као сабља твоја о појасу*, Вук VII, 22; *Весели се, Поцерац Милошу!/*десна ти се посветила рука!/*која знаде погубити Меха,/ свим Турцима раброг поглавара,/ а Србима свима душманина./ Весели се, Поцерац Милошу!/*дуго ти се име спомињало:/ докле текло сунца и мјесеца!*, Вук IV, 32; *О Ђорђија, свијетла ти ћорда!/*Који знадеш за част и поштење,/ и остави спомен вјековити/ да се знаде, куд си пролазио*, Вук IV, 25). У том смислу веома је значајна опаска М. Детелић (1996: 29) која у формули *то је било, није давно било* (Вук IV, 52, 53) види замењивање старине новином, односно њено санкционисање као једнаковредне.****

Пажњу привлачи и песма *Бој на Делиграду* (која је у доба када је записана функционисала као песма о догађајима и јунацима из недавне, рецентне прошлости), односно њени почетни стихови: *Знате л' браћо, јесте л' запамтили?* (Вук IV, 31) који и експлицитно показују да би се позиција певача (у конкретном случају) могла видети и као позиција „онога ко чува од заборава“, ко опомиње, ко се у одређеној мери показује као „глас савести колектива“.¹⁸

¹⁸ Општим финалним формулама-сентенцама (при чему се мора имати у виду да се овакве структуре могу наћи и у самом тексту песме), певач узима улогу учитеља, сублиматора колективног, традицијом усвојеног ауторитативног знања.

Посебан осврт заслуживао би један сасвим другачији тип иницијалних и финалних формула, чија се семантика на површинском слоју види као, условно речено, шаљива (в. нпр. Вук VIII, 38, **примери наведени у Големовић 2008: 82-83, 88-90**). С обзиром да овакви елементи знатно одударају од озбиљног, донекле и сакралног контекста певања о епском/јуначком, те да у одређеним слојевима указују и на извесне везе са еротским фолклором, захтевају посебну студију која би укључила и реконструкцију специфичног (могуће примарно обредног) извођачког контекста.

Специфичне су, такође, и опште формуле, потврђене и у класичном десетерачком епском корпусу, али и у бугарштицама, развијене до целовите форме здравице. Упутна су у том смислу истраживања бугарштица Н. Љубинковића ко-

За даље разматрање од посебног је значаја приметити да се у општим формулама потврђеним у класичном српскохрватском епском корпусу формирање слике о певачу изводи посредно, односно о социјалним функцијама епике и певача могуће је говорити као о у тексту имплицитно кодираном културном обрасцу којим се регулише предмет/тематика о којој се пева, а фигура певача тек посредно открива као фигура представника колектива који наступа из преклопљене *ja/ми* позиције, ко је онај ко прошлост чува од заборава, ко је и обликује, односно бира догађаје који у домен епског улазе. Даље, неопходно је истаћи да се као ознака за онога ко песму изводи (ствара) појављују (и то ретко) термини *певач/појач*. Исту слику нуди и Вуков *Рјечник* који бележи термине *гусле, гуслати и гуслање*, али не и *гуслар*, а за онога ко уз гусле пева Вук доследно користи термин *пјевач*.

2. Епско хроничарско певање у постфолклорном кључу

2.1. Од певача до националног барда: институционализација епике и повратни утицај официјелне културе

Сакупљачка делатност и публиковање фолклорне грађе у 19. веку, примарно заснована на хердеровском концепту „прородне поезије“, односно на идеји да је усмена/народна књижевност и израз „гласа народа“, увођење усмене књижевности (а особито епике) под окриље официјелне културе, те прихватање фолклора као битног темеља националног културног наслеђа (и идентитета), резултирало је и прерастањем представе о епском певачу у идеју о националном барду. Разматрајући ову појаву И. Жанић

ја доводе у везу овај тип песама и осмерачку епiku која је, сасвим извесно, функционисала као битан елемент свадбеног ритуала (Љубинковић 2010: 55-60).

истиче: „Gusle su, naime, jedno od onih glazbala što su u mnogim narodima i zemljama, u sklopu nacionalnointegracijskih ideologija, prelazila put od koncepta folklornoga do koncepta nacionalnoga glazbala, nerijetko i natrag. Kroz širi društveni odnos prema takvim glazbalima trajno se može očitavati niz praksi – glazbenih, društvenih, verbalnih – kojima je svrha posredovati između različitih dihotomija: tradicionalno/moderno, ruralno/urbano, balkansko/civilizirano, puk/gospoda odnosno niži i viši društveni slojevi. (...) Na toj je crti među Hrvatima, Srbima i Crnogorcima nastala predodžba slijepoga guslara kao rođenoga pjesnika kojemu su njegovo glazbalo dale same vile da opjeva slavnu narodnu prošlost“ (Žanić 1998: 51).

У анализама епских хроника насталих касније (посебно у 20. веку) никако се не сме занемарити чињеница да је оно што је у официјелној култури формирано као својеврсни конструкт, на одређени начин традицији (која је у извесној мери већ била измењена и у смислу усвајања и трансмисије текстова) враћено и постало и њеним саставним делом. Значајан степен индивидуализације, праћен у појединим случајевима и свешћу о специфичном месту које му на социјалној лествици припада, бележи се већ код неких певача из 19. века (в. Меденица 1975).

Крупни историјски догађаји из прве половине двадесетог века донели су и ново значајно интересовање за епику као део културног наслеђа, али и постајали „грађом“ за (примарно) хроничарско епско обликовање. Специфичност текстова на којима истраживач данас може спроводити анализу лежи у њиховом суштинском осцилирању на граници класично схваћеног фолклора и постфолклорних творевина.¹⁹ Иако хетероген, релативно широки корпус епских хроника насталих почетком века (нпр.

¹⁹ Појам постфолклора примарно се односи на творевине тзв. „треће културе“ (између елитне/писане/официјелне и традицијске схваћене у свом најужем виду). Укључује различите типове творевина, хетероген је и хетероморфан. Постфолклор је (слично масовној култури) полицентричан и фрагментаран, сходно социјалним, професионалним и другим типовима раслојавања. Постфолклорне творевине тешко подлежу анализама које би рачунале

у вези са догађајима из Првог и Другог балканског, односно и Првог светског рата), премда се никада не смеју превиђати индивидуалне разлике у стилизацији грађе које долазе од аутора различитих профила (амбиција, образовања, талента), прикупљен на различите начине (неке песме записане су у извођењу, друге су, опет, објављиване од стране самих аутора, намењене и рецепцији читањем, односно вероватно и обликоване у полазишту за шири круг потенцијалне публике), ипак може бити показатељ неких заједничких тенденција, и рефлектовања идеја из доминантног општег дискурса на епско обликовање грађе.

Откривање позиције певача/гуслара/аутора на оквирима песме, односно у општим уводним и завршним формулама у оваквим текстовима у извесној је мери различито у односу на начин дефинисања традиционалне улоге у „класичној“ епизи.

С обзиром на хроничарски карактер текстова, чињеницу да опевају догађаје из блиске прошлости колектива (што, дакако, као резултат даје и значајнији број отворених идеолошко-политичких коментара у самом тексту)²⁰, поставља се питање у којој мери се овакав текст може посматрати као „својина свих“ (као се некад жели приказати), колико је условљен индивидуалним карактеристикама и оријентацијом певача (и групе која текст прихвата), те у којој мери традиција гуслања учествује у процесу „измишљања традиције“ (Hobsbom 2002).

У анализи текстова објављених у ауторским збиркама и часописима (послатих, најчешће, од стране самих аутора) мора се у обзир узети и чињеница да су обликовани рачунајући и на „читалачку рецепцију“ (као вид посредоване, а не директне интеракције).²¹ Неоспорно је, међутим, да је велики број оваквих

на општост (опширније о дефинисању постфолклора и његових „жанрова“ в. Некљудов 2001; 2002, 2002а).

²⁰ Присуство оваквих коментара и „отвореност“ ауторске позиције може бити и последица раног фиксирања у писани текст.

²¹ У овим случајевима и улога оквирних формула је измењена. Оно што се појављује као „иманентно усменој природи песме“, овде функционише као

творевина из штампаних извора бивао „враћен“ у усмену комуникацију, преузимањ и ширен и путем рукописних песмарица. О томе, на пример, сведочи податак који доноси Матија Мурко (Murko 1951) да је од неких певача дознао да се песме најпре штампају, а онда их гуслари „примају“, а слично потврђују и Лордове теренске забелешке из педесетих година.²²

Другачији начин трансмисије текстова, замена директне усмене комуникације посредованом интеракцијом, праћена је и свешћу о широј публици којој се песма упућује. Отуда замена традиционалних видова обраћања певача публици креирањем имагинарне слике широког колектива који се примарно етнички/национално одређује (Срби, Србадија и сл.). Осим слике о гуслару као националном барду која је у официјелној култури већ оформљена, мора се рачунати и на конкретан историјско-политички контекст у којем песме настају. Тако је доба ширења државних граница условило у појединим текстовима и тенденцију за афирмацијом надрегионалног, националног идентитета већ у уводним формулама (при чему се мора скренути пажња да се срећу и текстови са претежним локалним колоритом и

формулативни елемент који треба да пружи илузију усменог обраћања, али је и прилика да аутори изразе своје виђење фигуре и улоге епског певача.

²² Тако је нпр. један од Лордових певача саопштио да је *Песму о радничкој класи* (коју је и извео) добио прекуцану од „студента из Београда“, те се она даље у преписима и ширила. Информатор који је извео песму *Погибија Фердинанда* нагласио је да је песму написао Алекса Гузина (изведени текст представља, заправо, само одломак из обимне епске хроничарске песме *Сарајевски атентат 28. јуна 1914. године*, при чему се у извођењу информатора у највећој мери подудара са „предлошком“ аутора, текст. в. у Добричанин II, 78-92). Алекса Гузина (1884-1953) је, иначе, творац већег броја песама које тематизују догађаје из Балканских и Првог светског рата, те и смрт краља Александра. Био је председник општине и већник општине Невесиње у Зетској бановини на Цетињу. Као добровољац у српској војсци учествовао је у боју на Добруци 1916.

Лордове теренске забелешке, односно транскрипти разговора са информаторима (из Колашина) преузети су са http://chs119.chs.harvard.edu/mpc/songs/abl_songs1.html (LN 68; LN 66).

афирмацијом регионалног – нпр. слављење чета из појединих крајева – Ваљевци, Шумадинци и сл, што је свакако условљено индивидуалним особеностима самих певача/аутора). Рефлектовање доминантних концепата колективног идентитета у епским хроникама прати и развој идеје југословенства (особито када она постаје и део званичне државне политике). Индикативни су и неки примери певања о Другом светском рату у којима је видљив траг потребе за стварањем новог типа колективног идентитета, са појавом другачијих опозитних парова у измењеном идеолошком обрасцу (*Гусле моје од јавора сува,/ кроз вас народ историју чува./ Ваши звуци напајаће груди,/ од напасти да се бране људи,/ историју ви најбоље знате,/ љубитеље ви своје имате./ Истину сте ув'јек говориле,/ братство, слогу код људи створиле...*, аутор Томо К. Ђукић, нав. према Rodić 2005: 245).

Оно што се у највећој мери види као заокрет у односу на опште уводне формуле „класичног“ корпуса јесте очигледно већ поодмакло формирање идеје о епском певачу као националном браду.²³ Ова идеја, поникла и развијена у официјелној култури, враћа се у традицију и постаје један од топоса новог (постфолклорног) хроничарског певања. Поред традиционалних формула обраћања публици (нпр. *Чујте браћо и дружино наша;*²⁴ *Боже мили и Боже једини!/ Чујте браћо да вам песму кажем,/ од истине ништа да не лажем;*²⁵ *Чујте сада, драга браћо моја,/ да вам*

²³ У текстовима се епски певач готово доследно означава термином *гуслар*. Поједини аутори на сличан начин и потписују текстове, односно узимају и имена епских јунака. Тако је нпр. *Никац од Ровина* псеудоним Милутина Томића, Младен Ђуричић потписан је као *гуслар Дриносавчић* или *Сава Дриносавчић-народни гуслар*, непознати аутор песме *Табори у Лондону* потписује се као *Мишарски гуслар*, Драгутин Ј. Илић користио је псеудоним *Хаџи Ђеро Јовић, народни гуслар и песник*, уз песму *Војник Милутин* и *дванаест Бугара* у потпису налазимо *од народног гуслара*.

²⁴ *Бој на Подујеву*, аутор Владимир Љ. Милојковић, Томић II, 125.

²⁵ *Јуначка мајка*, Томић II, 218.

*причам бардањолског боја*²⁶ и сл.) у општим уводним формулама срећу се и другачији примери:

Срби браћо соколови сиви,
Срб је срећан који данас живи,
Свијет му се са поносом диви,
Штој јуначког и срца и крви,
Што се српски веселити знамо,
И да српске гусле разиграмо,
Нову српску песму испевамо,
Историјски спомен оставимо,
Од хиљаду девете стотине,
У октобру дванаесте године...
(Краљ Петар спрема војску,
непознати аутор, Томић II, 64)

Дајте амо гусле и гудало
Да јуначки мало запјевамо.
Да запјевам танко гласовито,
Да ви причам чудо превелико,
Да ме чује мало и велико.
Па да ми се диви свеколико!
Да ме чује Шара и Динара,
Да ме чује Сава и Морава,
Како пјева Црногорска глава,
Да ме чује Србадија млада,
На Балкану каква слога влада!
(Краљ Петар и краљ Фердинанд,
непознати аутор, Томић II, 341)

Могуће је препознати и један тип инвокације за коју „класична“ епика не зна, инвокације која подразумева и идеју „божан-

²⁶ *Бој на Бардањолту*, аутор М. Рашовић, Томић I, 189.

ског надахнућа“, односно везу певача и метафизичке инстанце (у конкретном случају оличене у вили):

Вини ми се на криоце вило,
И дај мени гусле јаворове
Да опевам славу црногорску,
Који српству спомен оставише
Да се прича и приповеда
Докле траје сунца и месеца
Докле траје и једног Србина.
Какво чудо они учинише
А на славу имена српскога
И на славу наше Горе Црне
И њезина славна господара...

Мотив уоквирује читаву песму, те певач завршава стиховима:

Бежи вило са крила мојега
Није мени више до певања,
Срце ми је тешко израњено
С тугом ја се данас разговарам!
(*Освојење Скадра*, непознати аутор,
Томић II, 291-298)

Кликни вило с високе планине,
Нек одјекну брда и долине,
Нек' се ори на све четир стране,
Сад у ове убојне нам дане,
Од Авале па све до Ловћена,
Од Ловћена па све до Косова,
Од Косова па до сињег мора;
Нека јекну гусле јаворове,
Нек' задршћу њи'не танке струне,

Које су нам славу опевале,
И Србину аманет збориле
И од срца срцу говориле,
И Србину храброст уздизале...
(*Бој на Битољу*, непознати аутор,
Томић II, 178)

Инвокација инструмента најчешће подразумева и увођење његове снажне етнокултурне симболике:

Гусле моје и гудало славно,
Ако сам вас оставио давно,
У свечаном славном оквиру,
Да године бројите у миру,
Јер сте дуго заморене биле,
Док сте славан спомен оставиле;
Да вас Србин спомиње и чува,
Док је сунца и док вјетар дува.
Хоћу опет струне да вам дирнем,
Да гудалом превучем засвирнем,
Да поменем српско име славно,
Сјетите се није било давно...
(*Битка на Кајмакчалану*, према белешци
М. Добричанина песма је забележена од
учесника битке на Кајмакчалану,
Добричанин II, 243)

Обраћање (имагинарној) публици може бити допуњено и експлицирањем представе о епском певачу/гуслару као носиоцу историјске свести колектива, односно „чувару од заборава“ (нпр. *Сад слушајте, моја браћо драга,/ који знате не заборавите,/ кој’ не знате сада запамтите*²⁷; *Труд сам овај зато уложио,/*

²⁷ *Србија слави коначну победу*, аутор Б. Граховац, Томић II, 611.

да побројим неколко имена,/ ма која су достојна спомена,/ да их српска покољења хвале/ и на гробу воштаницу пале²⁸).

На сличан начин обликује се и представа о епском певачу и симболици инструмента и у песмама у измењеном (од националног делимично дистанцираном) идеолошком кључу. Ако не као „национални бард“, епски певач може бити израз „гласа народа“. Представа о таквом „народу“ обликује се, дакако, у складу са

²⁸ *Бој на Бардањолту*, аутор М. Рашовић, Томић I, 199. Срећу се и примери у којима се текст социјалне улоге преплиће са аутобиографским моментима. Тако нпр. аутор С. Јеремић у уводној формули комбинује традиционалне обрасце обраћања певача публици, открива позицију учесника-ратника (која се види и као она која му даје легитимитет да догађај песмом уведе у домен „епске историје“), али и детаље о сопственом пореклу и образовању: *Браћо Срби и другови моји;/ чујте песму да вам ратник броји,/ од војника седамнаестог пука,/ што је моја написала рука,/ треће чете другог батаљона,/ из Тупанци села маленога,/ виш Вађева среза Подгорскога,/ немам, браћо, великога знања,/ нити имам великог имања,/ па чак немам ни основне школе,/ ал' ме опет сви другови воле/ јер сам и ја српски ратник био,/ па сам песме писат' научио./ Ратне песме знам да слажем,/ а истину све ћу да вам кажем./ Казаћу вам што истина јесте,/ сећате л' се године петнаесте...* Завршни стихови обликују се кроз благослов јунацима, формулу „вечног помена“ (која укључује и самог аутора/певача), изражавајући и идеју о епском певачу/гуслару као оном ко обликује колективно памћење: *Бог да живи све српске војнике/ па и наше верне савезнике... Помињите српскога војника./ Па и Цвеју: народног песника./ Који знаде песме саставити,/ у историју дела записати (Пропаст Србије 1915. године, Томић II, 493-499).* Исти аутор сличан поступак у уводној формули примењује и у песми *Бој на Кајмакчалану 1916. године*, а завршна се наново шири на низ стихова у којима се, поред мотива помена, јавља и свест о специфичном статусу публике којој је песма намењена, односно свест о посредованој (у овом случају писаној) интеракцији: *А сад збогом, моја браћо мила,/ здраво остај и весела била,/ па кад дође ноћ и дуга зима,/ прочитајте ову песму свима./ Помените све српске јунаке,/ нек се знају муке свакојаке,/ помените српског храброг тића,/ ђенерала Косту Смиљанића,/ и његову Дринску дивизију./ која разби челичну капију,/ и саломи љуту Бугарију/ те отвори врата за Србију;/ разговорте наше сеје миле,/ које но су браћу изгубиле./ Ко је тамо душу испустио,/ и јуначки кости оставио,/ њина мајка нек узвикне свака,/ црна земља, нек им буде лака,/ бог милостив нека им опрости,/ да им мирно почивају кости (Томић II, 604).*

индивидуалним идеолошким опредељењем самог певача/аутора, и колектива у којем песма функционише, те и у складу са опозицијама *ми/они* које се у конкретним текстовима активирају (тако се нпр. у неким примерима актуализује певач као „глас потлачених“, односно „глас радничке класе“, нпр. *Еј, гусле моје, / овамоте мало, / амо и ти танано гудало, / вас је сељак чувао на село, / ви сте дослије пјевале властелу, / за господу велике деспоте, / који гњаве радничке животе, / а сад појте цијелом народу, / који тражи право и слободу (...)* Ој, ја ћу вам [...] / викнут пјесму, нек је сваки чуне...²⁹; „глас пролетаријата“, „глас бораца за свете идеје“: *Гусле моје од јаворовине, / оставите пјесме од старине, / па пјевајте пјесме новог доба / из живота данашњега роба (...)* помозите народне покрете / што се боре за идеје свете, нав. према Љубинковић 1978: 244).³⁰

2.2. Специфичност позиције певача-хроничара

Будући хроничарски, овакви текстови у знатној мери (која надилази индивидуални стил и региструје се као општа тенденција) активирају нови тип формула, које би се могле означити као формуле „увођења нових садржаја“ у домен певања о јуначком. Културне информације о улози епског певача кодирани у оваквим текстовима сасвим су специфичне, будући да се ради о певачима/гусларима који би спадали у категорију стваралаца/иноватора, а не само преносиоца традиције.³¹

²⁹ Из *Песме о радничкој класи*, извор http://chs119.chs.harvard.edu/mpc/songs/abl_songs1.html (LN 68).

³⁰ О другачијим типовима уводних формула (уколико их има) могло би се говорити у вези са хроникама знатно ужег, локалног типа, односно и породичним епским хроникама (нпр. *Ево пјесме из давна времена / за мене је вјечна успомена / ова пјесма од рођења мога / како оста ја без оца свога*, Драškić). Специфична је у том смислу позиција певача/аутора у низу песама обликованих као „писма с фронта“, а које су објављиване нпр. у *Малом журналу*.

³¹ О типовима певача у зависности од њиховог односа према наслеђеној традицији („преносиоци“, „чувари“, „преобразивачи“ и др.) в. у Buturović

У формулама „увођења нових садржаја“ аутор/певач појављује се и у улози „креатора“ историјског памћења заједнице:

Сад пак опет ново доба дође,
Српство нове роди Обилиће,
Косанчиће и Топлице љуте.
Они данас земље повратише,
Што нам стари изгубише на те.
Зато немој нама замерити,
Да и њима песму одпјевамо!
(*Бој на Битољу*, непознати аутор,
Томић II, 192)

Срби браћо не сједите лудо!
Гусле дајте па песме певајте,
Испеване најновијих дана,
Од бојева и љутих мегдана,
Које ваша браћа починише,
Кад Косово старо осветише –
Помените Куманово славно!
Где су ваша браћа попадала!
Кад Косово осветише давно
На ком' нам је царевина пала...
Учините помен синовима!
(*Бој на Куманову*, аутор М. Стефановић,
Добричанин II, 38)

Сличан тип формула среће се и у песмама-хроникама које се везују за догађаје из наредног, Другог светског рата:

Гусле моје, историјо света
Ви памтите од хиљаду лета

Сваку борбу и буну крваву,
И кроз борбу витезова славну
Изнијесте светло на видјело,
И велико учинисте дјело,
Вазда робљу кријепите снагу
Да се бори за слободу драгу,
Истичући народне хероје,
Што живе не жалише своје...³²

(записано од Лазара Николића из околине
Никшића, нав. према Nedeljković 1960: 54)

Гусле моје од јаворовине,
Оставите пјесме од старине,
Па пјевајте пјесме новог доба
Из живота данашњег роба...
(нав. према Boreli 1960: 288-289)

Ој, дај да узмем гусле јаворове
Да поменем храбре витезове

³² Песма је у наставку обликована као ретроспектива Другог светског рата (односно НОБ-а), са посебним акцентом на осуди „издајника“. Како је текст у основи денаратизован, обликован је у највећој мери као обраћање певача слушаоцима из преклопљене *ја/ми* позиције. За овакву структуру (која примарно носи ознаке индивидуалне визуре) могао би се стећи утисак да ће доживети знатне трансформације „животом“ у усменој комуникацији. Међутим, такав закључак донекле демантује варијанта коју је А. Лорд забележио у околини Новог Пазара, а која, као и горе наведена, почиње врло сличном инвокацијом инструмента: *Гусле моје од јавора сува/ вас је народ вјековима чува/ ви сте наша историја света/ која памти од хиљаду љета/ сваку борбу и буну крваву/ и кроз борбе витезова славу/ вазда робљу кријепили сте снагу/ да се бори за слободу драгу/ истичући народне хероје/ што живе не жалише своје/ за слободу и за права света/ на варварски начин одузета/ па издала суховим рукама/ кајно борац с пушком у рукама/ носи пјевач гусле јаворове/ чујеш како (...) брује/ а уз њих им пјевач подвикује/ попијева муке запажене...* (текст у рукопису означен као „нова песма“, доступно на http://chs119.chs.harvard.edu/mpc/songs/abl_songs1.html, LN 18).

Што у светом попадаше боју,
Бранећ' народ и слободу своју
Од фашизма највећег мрака...

(из песме *Пролазак кроз Сутјеску 1943*,
записано од Бакића Богића из Колашина,
који је и аутор песме, 29. маја 1950)

Овакви коментари суштински означавају „проходност“ нових садржаја у домен епског/херојског, односно изражавају потребу за релативизацијом епске дистанце, при чему се сам певач/аутор/гуслар показује као онај ко се осећа позваним да такву дистанцу редифинише.

Формирање идеје о сакралном *вечном* може наћи место не само у финалној позицији, но и у ткиву песме, у зависности од композиционих одлика текстова.³³ Ова идеја у неким случајевима бива уведена новим лексичким спојевима и одредницама, тради-

³³ Хроничарски текстови могу бити различито структурирани. Када се ради о описима масовних сукоба најчешће се срећу комбинације општег и појединачног плана. Веома је чест модел приказивања боја ређањем секвенци, од којих је свака састављена из низа десетераца којима се кратко описује подвиг и смрт јунака. Неретко таква секвенца завршава формулом „вечног помена“, односно глорификације конкретног јунака.

Овакви елементи развијају се и кроз широке каталоге погинулих (особито у песмама са подручја Црне Горе), нпр.: *Још падоше браћо соколови/ и познати српски витезови;/ храбри витез капетан Богдане/ и капетан Васићу Дамњане,/ још капетан паде Драгутине,/ на олтару своје Домовине,/ и капетан Крстић Миливоје,/ из познате Вељкове крајине,/ на поручник Стојановић Миша,/ и поручник Поповић Љубиша,/ на делија потпоручник Нико/ и поручник Јеремић Величко,/ још поручник паде Михаило,/ то витешко соколово крило/ и на олтар отаџбине своје,/ паде витез млади Боровоје/ ал' нек' гину весела им мајка,/ то је судба свакога јунака,/ њино име неће умирати/ него ће се свагда спомињати,/ споменик је њихова јунаштва/ и витешког њиног прегалаштва,/ дивна слава српскога оружја,/ што се широм по свијету пружа,/ те ће с' њина луча призирати/ и све више у вијекове сјати,/ јер животе положише благе/ за слободу Отаџбине драге, Битка на Куманову, аутор М. Рашовић, Томић I, 108).*

ционалне конструкције допуњава појам (националне, писане) историје: *Еј, Милане, храбри српски сине,/ ти погибе за спас отаџбине./ Историја српска ће писати/ твоје име дуго спомињати,/ гуслари ће сваки редом знати,/ смрт јуначку твоју опевати./ Твоје име док ће да живи,/ да се Србин с поносом ти диви...*³⁴

Опште завршне формуле крећу се од кратких, у традицији већ познатих и напред описаних формула-благослова (нпр. *Амин Боже и добро нам здравље*³⁵, *Тако Срби славу задобише,/ јер слободу граду повратише,/ бог нека их чува на мејдану,/ и помогне на сваком дивану!*³⁶), преко спреге „традиционалног“ опраштања од публице и увођења нових садржаја.

Истоветне принципе обликовања текста социјалне улоге потврђују и савремене хроничарске песме забележене у нашим теренским истраживањима (формуле увођења нових садржаја, певање као помен јунаку, превазилажење „епске дистанце“ редефинисањем границе), нпр.:

Еј, нећу пјеват пјесму од старина,
 Кад је куле зидала Јерина,
 За Милоша нећу, ни за Марка,
 Јер имамо другије јунака,
Сад нам ваља о њима пјевати,
А мјесто им до Милоша дати,
 Као што је Вукота Лучићу,
 С Гацка равна, од сокола тићу...
 (...)

Тужан народ полагаано креће,
 То је, браћо, признање највеће
 За Вукоту јуначкога цина

³⁴ *Бој Срба и Бугара на Штину 1913. године*, аутор С. Јеремић, Томић II, 391.

³⁵ *Пропаст Бугара*, аутор М. Марјановић, Томић II, 415.

³⁶ *Ослобођење Тузи*, Томић I, 80.

Да је био љуцка величина.
 Дошло Гацко и сва околина,
 Дошо народ да испрати сина,
 Свога сина, борца и јунака,
Нека му је српска земља лака.³⁷

У текстовима постфолклорног типа релативно су фреквентни изразито развијени ауторски коментари. Изнесени закључак односи се превасходно на онај тип исказа у којем певач/аутор излаже сопствено виђење политичких збивања, узроке и последице сукоба, износи политичко-идеолошке ставове. Отуда се хипертрофија позиције појављује као моменат који угрожава саму епску структуру, те у крајњој инстанци резултира и готово потпуним изостанком наративног ткива.³⁸ Експанзија коментара заправо је експанзија оног сегмента улоге у којем се епски певач појављује као представник колектива, као нека врста „гласа народа“. Док је у „класичном“ епском тексту овај елемент фигуре епског певача тек назначен, односно таква његова улога имплицитно је кодирана у текст, дотле у новијим текстовима доживљава извесни степен хипертрофије.

Неопходно је, међутим, напоменути да појава текстова изразито денаратизоване структуре, а који се изводе уз гусле, са снажним призвуком пропагандистичко-политичког, није посве

³⁷ Извод из песме *Јуначка смрт Вукоте Лучића* (из транскрипта разговора вођеног у Невесињу, септембра 2007, са М. који је и аутор песме, разговор водила С. Ђорђевић). Песма је написана и снимљена на касету на иницијативу породице Лучић. О формулама „увођења нових садржаја“ на материјалу снимљеном од информатора из Зубиног Потока (децембра 2004) в. Ђорђевић 2005.

³⁸ У том смислу веома индикативна била би нпр. песма *Јад јадују гусле јаворове*, аутора Јована Маговчевића, која је, како је забележено, испевана у српском логору на Крфу 1916. године. Песма је у целини обликована као директно обраћање гуслара публици. Како бележи М. Добричанин, песму је гуслао чувени гуслар Петар Перуновић Перун, Другом топличком гвозденом пуку на слави 6. априла 1916. године на Крфу (Добричанин II, 226-228).

нова појава. Поменимо неке песничке творевине владике Петра I Петровића, посебно римовани десетерачки састав *Поучење у стиховима* настало 1798. године, који је нека врста „морално-националне посланице у десетерцу“. Занимљиво је да је овај састав (као, уосталом, и многе друге песме поменутог црногорског поглавара) живео дуго и у усменој култури. Према подацима забележеним на терену (у Бањанима) знатно касније од настанка овог спева, 1939. године, песма је певана у готово истоветном облику (од 66 стихова, више од половине се дословно поклапа са текстом који је објавио Сима Милутиновић, Меденица 1975: 105), при чему не треба занемарити утицај риме која је, са једне стране битно мнемотехничко средство, а са друге, чинилац који онемогућава, или бар отежава импровизацију.

Поучење у стиховима у једном издању носи и ознаку *гусларски припјев*. Није, дакле, реч о „класичној“ гусларској (епској) песми, већ о типу текста који се, како је претходно речено, изводи као врста „увода“, а након кога се може очекивати извођење саме песме, или, чак, и низа песама, системом „уланчавања“. Но, сва је прилика да се и овакви широки припеви могу изводити и као самосталне целине (будући да семантички то и јесу).

3. Епски певач: симболички потенцијал фигуре у ауторској епици

Како је у једној претходној студији показано (Ђорђевић 2009), епски певач као неко ко прославља јунаке, о њима певајући и чувајући сећање колектива, под извесним околностима (при чему импулси махом долазе „изван“ традиције) може и сам постати предметом туђих обредних слављења. Повратни утицај писане културе и званичне културне историје свакако се мора узети као незаобилазан, готово пресудни фактор у успостављању механизма хероизације.

Јужнословенска епика у свом традиционалном виду не познаје мотив песме и певања у смислу тематизације певача и његовог инструмента у оквиру самог епског ткива, као елемента епске радње, експлицитно.³⁹ Осим примера у којима се мотиви гусала и певача појављују у оквирној формули у којој фигурирају у склопу формирања представе о 'вечном' (*Докле било гусал' и појача!; И док тече гусал' и гуслара*), наилазимо у класичном корпусу на само два директна помена гусала са снажном активацијом симболичког. Једна је инвокација, атипична за стил класичне традиционалне усмене епике, иначе, Његошева творевина:

Бјела вило, моја дивна друго,
Сведи, друго, све у гусли гласе,
Твоје гласе а у гусли јасне,
Да их чује који разумије,
Разумије драго ако му је.
(Србаљ брате, ова пјесна за те;
Ти ћеш чути, ти је разумјети
Понајприје од осталих свије!),

³⁹ У том се смислу јужнословенска епска грађа разликује нпр. од класичних епова у другим културама. Свакако је један од најчешће, у различитим контекстима, помињаних примера, сцена из *Илијаде* у којој сам Ахил пева о слави јунака (директно преклапање улога ратника и певача), односно онај моменат из *Одисеје* у којем је јунак (Одисеј) у прилици да слуша већ обликовану епску приповест о својим делима.

Један од ретких случајева оваквог типа у јужнословенској епици представља нпр. пример из песме *Паши од Грахова и Влашић Милош* (Вук VIII, бр. 11) у којем негативни јунак (у улози пашиног заточника, односно издајника сопствених сестрића) певање уз гусле користи као вид одвраћања пажње противника. Јунак Турцима помоћницима предлаже: *Запаните око б'јеле куле,/ ја ћу уљест' у кулу унутра,/ дофатићу гусле јаворове,/ учићећу забун у дворове, ви удриите на бијелу кулу.*

а друга, опет, потиче од, по много чему особеног певача, Сава Матова Мартиновића⁴⁰. Саво Матов мотив гуслања користи као основу композиционе схеме (песма је заснована на дијалогу виле са Цетиња и виле од Ловћена):

Запјевала на Ловћену вила
Уза своје гушли јаворове,
Припијева Богом посестриму
Од Цетиња пребијелу вилу,
Која сједи више манастира
У тврдоме Кршу орловоме,
На фортицу Црнојевић' Ива,
У пјесми јој вила проговара:
„Кажи мене, моја посестримо,
Што се ради по Цетињу равну —
Је ли здраво Петровићу књаже,
Јесу л' здраво млади Црногорци
И воде л' ми коло око цркве,
Пјевају ли пјесме од јунака?

У песми се даље излаже (династичка) историја Црне Горе, од смрти Његошеве и смутњи око ступања на престо књаза Данила Петровића, преко успостављања владарског ауторитета, племенских сукоба, до битке на Граховцу 1858.

У новијим епским творевинама гусле и певач/гуслар могу фигурирати и као национални симболи. Могуће их је препозна-

⁴⁰ Имајући у виду Савове особености као певача у поетичком смислу (знатне измене у структури песама и начину коришћења традиционалних епских формулативних средстава, тежња за стварањем обимних епских структура), укључујући и индивидуализам, свест о ауторству и његовом значају, извесни рад на „самопромоцији“, те и постојање тенденције креирања представе о себи као јунаку/ратнику/певачу (у *Мемоарима*, али и у аутобиографским елементима које је у своје широке епске творевине утакао), постоји основ за посматрање овог певача као једног од кључних међаша у трансформацији епског хроничарског певања ка постфолклорном моделу.

ти у коментарима (који су обликовани као обраћање ширем, националном колективу) у којима се позива нпр. на прослављање победе у боју, при чему се не сме сметнути с ума да највећи број оваквих текстова потиче од аутора са извесним уметничким амбицијама. Посебно је, у том смислу занимљива песма *Закључење Балканског рата* (аутор Б. Зоговић, текст. в. у Зоговић 1930) у којој оквирни коментар у финалној позицији знатно надмашује традиционалне оквире. Читава је песма обликована као обраћање аутора/певача публици, без чврсте наративне основе. Песму је уоквирила двострука инвокација, најпре апострофирање ширег, националног колектива (*Срби, браћо, моји соколови!*), а онда и обраћање (имагинарном) гуслару који добија одлике националног барда, онога од кога се очекује да опева и песмом прослави успехе српске војске у Балканском рату:

Мој гусларе рода Србинова!
Зар не видиш где је слава нова,
Што си данас оборио главу?
Устај виђи Србинову славу
Зашто не би уз гусле удрио?
Ову нову славу огласио
Нову славу освету Косова,
И крв свету палих витезова
Осветнике српског Петра цара,
Са Србима јуначкога дара
Од Србије земље православне
И крваве Црне Горе мале
Да Бог дати Гусле сломиле се!

Симболично обраћање гуслару обликује се даље кроз излагање националне историје виђене у епском кључу.

Посебан феномен представљају ауторске песме у којима се формира идеална представа гуслара као националног барда. Овде, пре свих, треба поменути једну, од стране аутора Мићуна

Павићевића, неименовану песму, а која је у различитим издањима другачије означена од стране приређивача – *Српски гуслар* (Томић I, 7-8), односно *Аманет српског гуслара* (Добричанин I, 23, текст је редукованији).⁴¹ У оба издања ова се песма појављује као својеврсни пролог или мото. Ту су и песме Радована Бећировића Требјешког (*Академија гусала, Српске гусле, Гусле*, текстове песама в. у Бећировић Требјешки 1988). Будући да различитим каналима, од усмене трансмисије, преко песмарица, књига, те звучних записа, ови текстови заиста постају део колективног знања, њихов значај за формирање слике о традицији надмашује ниво индивидуалних интерпретација. У њима се слика епског певача/гуслара формира кроз низ стереотипних представа (певач старац, певање у идиличној атмосфери, певач као стари ратник, везивање певача и метафизичке инстанце – виле, певач као посредник знања, формирање представе о националној епској историји кроз низање кључних момената, односно јунака).

У ауторске епске творевине не укључује се, међутим, само овако обликована имагинарна фигура гуслара/певача, већ и конкретне личности. Тако ће се Петар Перуновић Перун, чувени гуслар с почетка XX века, наћи као конкретно оличење симболичке фигуре имагинарног националног певача у неколико релативно новијих песама, обликованих махом као десетерачки панегирици,⁴² док ће Филип Вишњић постати један од централних јунака

⁴¹ Популарности ове песме свакако је допринела и чињеница да ју је снимом на касети један од „истакнутијих“ гуслара, Б. Вујачић, који је почео јавно да наступа и снима почетком осамдесетих година прошлог века. О његовој популарности речито говори податак да је *Мојковачка битка* (Р. Б. Требјешког), снимљена у његовој интерпретацији, продата у 50 000 примерака. Биографске податке и изводе из разговора са Вујачићем в. у Радовановић 2000: 84-86.

⁴² Дал' то славуј са борове круне,
Пјева, те се сва природа смири
Да ли Орфеј на гитари струне
Дира гладног лава да умири,
Орфеј није мртав - живи славно

песме о Мишарском боју аутора М. Војводића (*Филип Вишњић и вожд Ђорђе у ноћи прије боја на Мишару*, текст в. у Добричанин 2004: 347-350, песма датирана „У Лозници 1979“).⁴³ Извесно је, међутим, да ће се у улози онога ко може бити конкретно оличење националног барда наћи искључиво личности око којих је већ формиран „митолошки наратив“, односно које већ јесу у званичној култури предмет формирања култа (в. Ђорђевић 2009).⁴⁴

Славуји се у пролеће буде,
 Снјег земљу сакрио одавно,
 Већ то гусле Перунове гуде.
 Јече, звоне, он грлом кликује
 Као сиви соко из облака,
 Мртве буди, живе довикује
 Са гробнице косовских јунака!
 Кори Србе због неслоге клете
 Како своје изгубише царство,
 Опомиње на дужности свете
 Да словенско утврдимо братство!
 Како не би „српском орлу крила“
 Већ неслога косовска ломила!
 Страшну војску стравичнијег дана
 Дозвала је иза океана,
 За четири балканска владара
 Жива ријеч Перуна Гуслара!
 (Из песме *Петру Перуновићу Перуну*,
 Бећировић Требјешки 1988).

⁴³ О даљем животу ове песме, односно о њеном иступању из оквира писане културе сведочи и једно бележење извођења на терену. О конкретној извођачкој ситуацији и контекстуализацији поменуте песме у репертоару певача в. детаљније у Djordjevic 2010. Сва је прилика да је поменута песма посебно често извођена на различитим манифестацијама поводом јубиларне прославе двестоте годишњице Првог српског устанка, те је и на овај начин свакако стекла извесну „популарност“.

⁴⁴ О наративу формираном око Вишњића као парадигматичном примеру „хероизираних биографија певача“ в. детаљније у Ђорђевић 2009 (у тексту је наведена и релевантна литература). О Петру Перуновићу Перуну в. Меденица 1975: 376-385; Добричанин 2000; Радовановић 2000: 69-73, Шаулић 1953/54.

Треба поменути и сличне творевине које, међутим, функционишу у знатно ужим круговима (вероватно полуприватног типа), а које представљају десетерачке оде упућене пријатељу – цењеном гуслару. Таква је нпр. песма Требјешког упућена Душану Добричанину, са карактеристичним завршетком: *Док је крвав снијег по Мојковцу/ и причају људи о Граховцу,/ докле гавран по Голешу скаче,/ у дугове код лавре Мораче,/ док постоји од гусала парче/ и ти ћеш се спомињати старче*, подударним формулативним конструкцијама „помена јунака“ (Радовановић 2000: 64-65; велики број сличних примера могуће је наћи у листу *Гусле*).

4. Савремена теренска грађа

4.1. Фолклором кодиран текст социјалне улоге (пријеву) у фолклористичком интервјуу

У теренским истраживањима традиције гуслања обављаним последњих година⁴⁵ на неколико пунктова у југозападној Србији, северу Косова (енклава Ибарски Колашин) и источној Херцеговини, подручју које би се могло означити као „класична епска зона“⁴⁶ прикупљена је грађа погодна за различите типове анализе, будући да су разговори са информаторима снимани у целини. Материјал дозвољава, између осталог, и промишљање о начину презентације традиције гуслања коју су информатори

⁴⁵ Истраживања су обављена у оквиру пројекта *Oral tradition of Serbian Epic Songs* који су финансирани УНЕСКО и Министарство за културу Републике Србије. Пројекат је реализован 2004. године, а носилац је био Институт за књижевност и уметност (Београд) у чијем се звучном архиву чува материјал. Део грађе прикупио је аутор овог прилога накнадним самосталним теренским истраживањима.

⁴⁶ Шмаус (Schmaus 1953) разликује три типа епског певања: 1. хришћанска епика динарске зоне (посебно Црна Гора и Херцеговина); 2. муслиманска епика; 3. хришћанска епика периферних зона (Срем, Славонија, Македонија, Бугарска).

понудили истраживачу (односно, у појединим случајевима, истраживачком тиму).

Добијање фолклорних текстова, нарочито оних чије извођење захтева специфични, извођачки контекст, представља изузетно сложен задатак, нарочито у истраживању које подразумева временски ограничен боравак на терену и аутсајдерску позицију истраживача.⁴⁷ Извођење у оквиру интервјуа као специфичан тип фолклорног перформанса знатно се разликује од извођења у природном („аутентичном“) контексту. Присуство истраживача (или, у „класичној“ фази фолклористичких истраживања – сакупљача, записивача), макар и само посматрачко, неизбежно ремети, деформише природни амбијент. Посматрање фолклорних текстова у микроконтексту извођења, односно вођење рачуна о овим аспектима у интерпретацији грађе, незаобилазан је моменат модерне фолклористичке анализе (барем оне која не заобилази искуства постмодерне антропологије). Овакво теоријско-методолошко полазиште, које се може означити и као становиште епистемолошког скептицизма, рефлектује се на (научни) текст – једно од могућих исходишта истраживачког процеса, као проблематизација истраживачке/перформативне ситуације, као неопходност (само)рефлексије.

Фолклористичка разматрања овог проблема, која последњих деценија доживљавају експанзију, уредила су, између осталог, и покушајем дефинисања неколико основних контекстуалних модела перформативне ситуације (Honko 1996). **Говори се о природном** (енгл. *natural*), **измењеном-вештачком** (енгл. *artificial*) и **индукованом природном контексту** (енгл. *induced natural context*). У том смислу индуковање перформативне ситуације у оквиру интервјуа најближе би се могло одредити као артифицијелна перформативна ситуација.

⁴⁷ О фолклорном тексту у оквиру интервјуа в. и Сикимић 2004, Илић 2005, Илић 2007, Ђорђевић 2007, Ђорђевић 2008.

Уводне формуле, тј. елементе који не припадају тексту песме у ужем смислу, а представљају увод у њену текстуализацију, информатори су означавали (уколико је ово било предмет дискусије у интервјуу) термином *принјев/принев*, односно описном конструкцијом *уводне пјесме*. У наставку рада за означавање оваквих садржаја биће употребљаван термин *принјев*. Њихова функција у оквиру фолклористичког интервјуа (односно у индикованом перформативном амбијенту) може се интерпретирати на различите начине.

Неколико информатора управо извођењем *принјева* отпочиње презентацију репертоара, при чему овакви текстуални елементи могу да функционишу и као самосталне целине, тј. нису обавезно праћени текстуализацијом (епске) песме, како би се очекивало. У два случаја управо је извођење *принјева* представљало увод у читав разговор ([1], [2]), те би се у том смислу у контексту фолклористичког интервјуа могло интерпретирати као вид „увођења“ истраживача у традицију гуслања, али и као део сопствене „гусларске“ презентације.

[1]

[почетак снимка, текст изведен на почетку разговора са информатором, није означен посебним термином]⁴⁸

[*М. гусла и пева*]

Еј, гусле моје, моје радовање,
Рода мога вјечито пјевање,
Кад вас узмем себи преко крила,
Глас ми дође са планине вила,
Чуле сте се у царској палати,
Чуле сте се ће живе чобани
[...]

Част је имо гуслар запјевати.

Није Његош кад је Лучу ствара

⁴⁸ Разговор водила А. Чабрило, студенткиња етномузикологије. Разговор се одвија у кући информатора, 3. 10. 2004. године.

[...] песму од добра гуслара.

А кад тако о гуслама знамо,

Еј, дај да једну пјесму запјевамо.

[*М. прекида гуслање*]

И: Хвала... Да нам кажете ваше име и презиме...

(М, 1960, Биоград)

[2]

[почетак снимка, текст изведен на почетку разговора, није означен посебним термином]⁴⁹

[*Р. гусла и пева*]

Ај, када гусле преко крила ставим,

На све старе муке заборавим,

И када се нешто разочарам,

Узнем гусле па се разговарам.

[*информатор прекида гуслање*]

Т: Како је господин?

Р: Еј, господин не би радио са ђацима да је господин, него би радио нешто друго... [...] Кад ћемо ја и ти у пензију?

К: Ја би сутра.

Р: Ја би сад да може, не би чеко сутра уопште.

К: Сад би и ја, сутра да Бог да...

Р: Овај, а даће Бог...

К: Јесу л' добре гусле?

Р: То ће она [*мисли на истраживача*] касти... Која се цена сад креће?

К: Везе ти немам.

С: Ја не знам сад колко... [...]

Р: Некад су биле у своје време сто педесет, двеста, двеста педесет, триста марака, у своје време.

К: Ма цјене се око двеста марака просјечно...

Р: Ја мислим више цене се.

(Р, Прибој)

⁴⁹ Разговор водиле М. Ловрић и Т. Комазец, студенткиње етномузикологије, у кући информатора, новембра 2004. године. Разговору присуствује и супруга информатора (у транскрипту означена са С.), комшија (у транскрипту означен са К.), те и један информатор у улози „водича“ (означен са Т.).

[3] [текст изведен након дужег разговора о традицији гуслања, као први елемент репертоара]⁵⁰

Т: Увече кад је тихо чује се глас гусала даље него у току дана... Ја мислим да сваки човек просечне интелигенције треба да зна да вози ауто, и треба да зна да плива, и треба да зна да свира уз неки инструмент, па дал то биле гусле... [*информатор се смеје*]

[*уштивавање гусала, Т. гула и пева*]

Еј, Ку ће љепша цика и музика,

Од гуслара и српског пјевача,

Еј, то нам срце у грудима јача,

Иако су од јавора сува,

Србин их је кроз вјекове чува.

[*Т. прекида гуслање, оставља инструмент*]

И: Како се зове ова песма?

Т: То су обично песме увод, уводне, има их разних, знају... Ја сам ову – Ку ће љепша цика и музика, ту од мог ујака покојног научио, он је увек почињао са тим. Волио је да пева о погибији краља Александра, то му је била омиљена песма...

И: И након тога шта се свира?

Т: Молим?

И: Овај, шта се пева након тога, значи...

Т: Па после тога гуслар по сопственом избору, одабере. И онда кад су негде овако у неком друштву: - Шта волите, ајде, коју ћемо песму? (Т, 1933, Прибој)

[4] [извођење након дужег разговора о традицији гуслања, али и о свакодневном животу информатора и његове породице]⁵¹

И: А јесте расположени можда да нам нешто...

⁵⁰ Разговор водила С. Ћирковић, етнолингвиста. Разговор се одвијао у хотелу у Прибоју 21. августа 2004, а присуствују му, и повремено се питањима укључују и Б. Сикимић (етнолингвиста), М. Ловрић, Т. Комазец и аутор овог прилога.

⁵¹ Разговор водиле Б. Сикимић и аутор овог прилога, августа 2004. године. Разговор се одвија у кући информатора, уз присуство супруге (реплике означене са С.).

М: Па ја [...] инструменат ми није исправан, ал добро мало... [*информатор уштивава гусле*] Јел ради бре ово? [*информатор мисли на диктафон*]

И: Нама све треба, и наштамавање.

М: Ја, ја.

И: И наштамавање нам треба јер етномузиколозима је битно и то.

М: Што?

И: Па не знам, они су отишли у Крајчиновиће, али су рекли и наштамавање и све.

И: Како ви то кажете, усклађујете грло и...

М: Грло са звуком гусала.

И: Аха.

[*уштивавање гусала, М. гусла и пева*]

Еј, гусле моје

[...]

Еј, што вас Србин чува вјековима.

[*прекида гуслење*]

Некако ћемо.

И: Лепо је, баш сјајно звучи.

М: Па шта рече, има...

И: А па ми смо слушали и старије.

[*краћи невезани разговор, информатор и његова супруга нуде истраживаче кафом и ракијом*]

М: Видите колко немам, овај, ово ми се откину иопет, једна мање.

И: А лепо звучи ово.

М: Мучимо се.

С: А добар звук имају.

М: Оне имају добар звук, само да су, овај, тако треба да буде са пуно, ове струне. Сад за то ви ја кажем, овај, нисам ја знао да, овај...

[*уштивавање гусала, М. гусла и пева песму Смрт Јова Заковића која се у његовој интерпретацији у највећој мери подудара са текстом аутора Р. Б. Требјешког. У текстуализацији се комбинују певање уз гусле и прозно парафразирање садржаја.*]

(М, Мажиће код Прибоја)

Наведени *припјев*и разликују се како на тематском нивоу, тако и према параметрима релевантним за разматрање порекла и начина трансмисије текстова.

Тематски круг који образују креће се од инвокације инструмента (при чему се у једном од наведених текстова веза певача и инструмента може тумачити и као успостављање односа приности – гусле као утехе: *И када се нешто разочарам,/ узмем гусле па се разговарам* – [2]), преко истицања везаности његове етнокултурне симболике за сопствену заједницу (*Еј, гусле моје, моје радовање,/ рода мога вјечито пјевање* – [1]). Колектив се у неким случајевима и јасно етнички/национално дефинише, при чему се улога инструмента и певача примарно види као „очување историјског знања“, а саме гусле добијају и особине сакралног предмета, односно реликвије (*Иако су од јавора сува,/ Србин их је кроз вјекове чува* – [3]; *Што вас Србин чува вјековима* – [4]).

Један од забележених примера ([1]) нараста до семантички довршеног и целовитог самосталног текста који представља сублимат виђења симболике инструмента (веза са херојском прошлоти, гусле као „чувар“ традиције), док се завршним стиховима наглашава дидактичка компонента претходно отпеваног (*а кад тако о гулама знамо...*), односно остварује веза са наредном, очекиваном текстуалном целином (*дај да једну пјесму запјевамо*).

Порекло *припјева*, односно начин њиховог преношења и евентуалне модификације кроз усмену комуникацију тешко је поуздано утврдити. Овом приликом биће дате неке смернице које би могле указивати на видове преношења оваквих текстова. У три наведена примера ([2], [3], [4]) могуће је препознати (дословно усвојене или минимално вариране) стихове Радована Бећировића Требјешког, при чему један од информатора изричито наглашава усмени вид усвајања оваквог знања (*Ја сам ову – Ку ће љеташа цика и музика, ту од мог ујака покојног научио, он је увек почињао са тим* – [2]). Нема сумње да су овако обликовани и стихови Требјешког, што преко песмарица и преписа, што путем аудио касета и сличних, савремених начина трансмисије, а нешто опет

усленим каналима, постали део колективног знања које се доживљава као традиција.⁵² Са друге стране, и овај је аутор свакако посезао за готовим формулама из фонда традиције, те је могуће да су и његови *принјеве* настали као резултат укрштања.

Пример забележен од певача из Биограда ([1]) нуди могућност за сагледавање „живота“ оваквих текстова, односно путева њихове модификације, будући да је делимично подударан *принјеву* забележеном (од различитог извођача) на једној гусларској вечери у Београду:

Еј, гусле моје...[аплауз] најдража музико,
На коју је српски род навико...
[аплауз]
Од доласка на Балкан Словена,
Од вас Србин ништа драже нема.
Није Његош кад је Лучу ствара,
[...] песму од добра гуслара,
И Карацић, отац правописа,
Онда Бранко кад Растанак писа,
А кад тако о гуслама знамо,
Еј, дај да једну пјесму запјевамо.
[аплауз]

(изведено на гусларској вечери у
Београду децембра 2008.)

Еј, гусле моје, моје радовање,
Рода мога вјечито пјевање,
Кад вас узмем себи преко крила,
Глас ми дође са планине вила,
Чуле сте се у царској палати,
Чуле сте се ће живе чобани
[...]
Част је имо гуслар запјевати.
Није Његош кад је Лучу ствара
[...] песму од добра гуслара.
А кад тако о гуслама знамо,
Еј, дај да једну пјесму запјевамо.

(забележено у фолклористичком
интервјуу, октобра 2004.)

Оба текста, но на различите начине, почињу инвокацијом инструмента, те даље инсистирају на везивању симболике гусала за етничко/национално. Подударни стихови могли би се оценити

⁵² Слични стихови појављују се и у другачијим контекстима, нпр. у оквиру разговора о самом инструменту: (И: *А реците ми, од ког су дрвета ове гусле, од ког дрвета се праве?*) М: *То се прави маом од јавора. Али и имају своју пјесму кад каже: - Гусле моје од јавора, од јавора сува, васке, каже. Србин пет вјекова чува... Ето, то је једна традиција изречено, то је... Има та пјесма, васке Србин пет вјекова чува...* (М, 1933, мушкарац, Крајчиновић код Прибоја). О Требјешком као „канонизованом класику“ в. Ђорђевић 2009.

као (премда вероватно писаног, тј. ауторског порекла) прихваћени готови обрасци (у овом случају рима би могла бити окарактерисана као битно мнемотехничко средство) које је могуће допуњавати новим мотивима. Док се у примеру забележеном на гусларској вечери примарно инсистира на низању „канонизованих класика“ (Његош, Вук, Бранко Радичевић) и њиховом везивању за симболику инструмента, дотле други снажније развија мотив „свеприсуства“ гусала, односно посредно активира слику улоге овог инструмента у пројектованој историји колектива.⁵³

Неколико информатора експлицитно је говорило о функцији *припјева* у „природном“ контексту. Доживљавају се као увод у извођење (*Па после тога гуслар по сопственом избору, одабере. [...] То су обично песме увод, уводне, има их разних, знају... – [3]*), односно успостављање контакта са публиком (*Значи, гуслар почиње, неку поруку упутити, па онда, обраћа се скупу. Он има своју, некаку уводну реч – [5]*).

У контексту разговора са истраживачем функционишу, међутим, и као вид ауторитативним текстом (у традицији прихваћеним, чак и ако се ради о иницијално ауторској творевини) кодираних репрезентативних слика традиције гуслања, симболике инструмента и улоге гуслара. У том је смислу могуће интерпретирати их и као (у доживљају информатора) репрезентативни метатекст традиције.

Изражено везивање симболике инструмента за певање о херојској прошлости, при чему се гусле експлицитно доживљавају као инструмент-„чувар“ националног идентитета, нарочито у *припјевима* за које се може претпоставити да су настали последњих година (посебно примери у [5]) морају се тумачити и у контексту дискурса ретрадиционализације и хомогенизације

⁵³ Овај мотив развија и поменута песма *Српски гуслар* Мићуна Павићевића: *По селима и по градовима,/ по кланцима и царским друмима;/ у пећине, гдје зиме хајдуци,/ и кроз шуме куда вију вуци;/ уз ударе силних грмљавина,/ и уз шапат морскијех пучина,/ пјевао је љета пет стотина,/ гуслар стари народа мојега...* (текст в. у Томић I, 7).

идентитета који карактерише простор бивше СФРЈ у последњим деценијама 20. века. У овим оквирима гусле се наново јављају као национални симбол снажног семантичког потенцијала, уз реактивирање етничких стереотипа.⁵⁴

[5]⁵⁵ Д: Ти припеви, данас често гусларске песме, обично гуслари не, неке припеве, ако ти то треба да запишеш, али неки како почињу припеви... [*информатор листа бележницу*] Ево, можда баш немам, али то [...] зна пуно тих [...] [*листа бележницу*] Има много припева где се гуслар обраћа [*чита*]: Гусле моје, да вас није било, пола би се Срба потурчило, или Србија турском би се звала, да не беше цркве и гуслара... Нек ти [...] каже тих припева, то је занимљиво овако...

И: Увек почиње гусларско вече тако?

Д: Па обично, и песме многе... Има пуно лепих припева, ево, ево, Ево мене међу, браћо међу вама, и тако... Значи, гуслар почиње, неку поруку упуту, па онда, обраћа се скупу. Он има своју, некакву уводну реч...

(Д, Нова Варош)

Премда у први план стављају сам инструмент и његову етно-културну симболику, односно историјско-херојски етос, *припјеви* прикупљени на терену делимично тематизују и улогу оних који традицију носе – певача/гуслара. Овако фолклором кодиран текст социјалне улоге, иако јесте вид презентације традиције чији је информатор носилац, свакако треба одвојити од ауторецепције

⁵⁴ У литератури је већ истакнуто да је процес хомогенизације идентитета пратило и трагање за адекватним националним симболима из домена традиције. Разматрајући овај проблем Pettan (1998: 13) наглашава да је у хрватској официјелној култури деведесетих година тамбурица промовисана у „хрватски национални инструмент“, док су гусле и хармоника превасходно виђене као српски. Но, извесно је да се управо око гусала развија снажан полемички дискурс (в. Žanić 1998).

⁵⁵ Разговор водио аутор овог прилога у кући информатора, 17. септембра 2004. Није без значаја напоменути да је информатор окренут, пре свега, презентацији традиције у институционализованом виду, односно, да најчешће говори о различитим наступима у фолклоризованом контексту (гусларске вечери, фестивали и сл.).

социјалне улоге на индивидуалном нивоу. Вербална (ре)презентација гуслања као културне праксе, односно као сегмента традицијске културе према којој се гаји поштовање, креће се у дискурсу информатора од конструисања идеалних модела (у којима се готово никада не актуализује сопствено искуство), до проблематизације позиције певача/гуслара у савременој култури.⁵⁶ Другим речима, интерпретација елемената аутобиографског наратива информатора само би делимично одговарала стихом кодираном тексту социјалне улоге, а слику о певачу и његовој позицији у (савременом) колективу знатно би релативизовала.

У крајњој инстанци, увођење ових текстуалних елемената у извођење је знатно условљено како конкретним контекстом извођења, тако и индивидуалним избором сваког извођача.

Припјеве анализирали у овом одељку добијени су на терену од певача који би се могли сврстати у „преносиоце“ и „чуваре“ традиције. У том смислу неопходно је нагласити да ће ангажованија позиција, те и активирање других елемената социјалне улоге певача/гуслара експлицитно, у уводним и завршним формулативним сегментима, бити знатно присутнија у текстовима хроничарског типа, а који су на терену бележени од информатора који су махом и аутори оваквих хроничарских творевина (један парадигматичан пример наведен је и анализиран у одељку 2.2.).

4.2. Припјеве у фолклоризованом контексту: *репрезентација традиције и контекстуализација*

Разматрање актуелне традиције гуслања немогуће је без увида у њен фолклоризовани облик. Смотре, такмичења, фестивали, гусларске вечери, наступи КУД-ова показују се не само као вид „сценске репрезентације“ традиције, но и као „реални“ (специ-

⁵⁶ Детаљну анализу креирања извођачке ситуације у усменом наративу в. у Ђорђевић 2008.

фични) перформативни амбијент.⁵⁷ Савремени фолклористички теоријски концепти удаљавају се од расправе о „аутентичности“ овако презентованог фолклора, фокусирајући се радије на разматрање нових функција које текст остварује у оваквом контексту. Као резултат релативизације тежње ка проучавању „аутохтоног народног стваралаштва“ („старо“, „локално“, „национално“) поље проучавања се шири и на тзв. урбану музику, професионалне извођаче, фолклор појединих друштвених група, те на проблеме улоге различитих организованих манифестација у обликовању и исказивању идентитета.⁵⁸

Сценски наступи гуслара подразумевају директну усмену комуникацију, те стога *пријев*и реактуелизују функцију остваривања контакта са публиком. Са друге стране, неколики забележени примери показују да овакви текстуални елементи могу функционисати и као значајан вид позиционирања извођача онда када надилазе (обимом и семантиком) мотиве обраћања публици, односно једноставну инвокацију инструмента.

Срећан сплет околности омогућио нам је увид у начине текстуализације истог садржаја (од стране истог извођача који је и

⁵⁷ Овакав вид сценских наступа има релативно дугу историју. Прва гусларска „утакмица“, на којој је учествовало чак осамдесет гуслара, одржана је новембра 1925. у Сарајеву (Добричанин 2007: 51, аутор детаљно излаже даљи историјат оваквих такмичарских наступа и различитих видова организовања гуслара – оснивања гусларских друштава, секција у оквиру радних организација и сл.).

⁵⁸ Расправе о фолклоризму биле су посебно актуелне у нашој науци седамдесетих година XX века. У овом периоду истраживачи почињу да се интересују за сценска представљања фолклора, но, чак и када овај предмет узимају за релевантну фолклористичку тему, научни дискурс почива на успостављању разлике између „аутентичног“ и „неаутентичног“, при чему се идеја о „аутентичном“ везује примарно за руралну средину и тзв. спонтано извођење (Bošković Stulli 1971). Критикујући концепт „аутентичног“ фолклора Ceribašić (1998: 45-76) указује на чињеницу да је „сваки контекст аутентичан за оно што се у њему одвија“, те наглашава да је границу између фолклора и фолклоризма тешко поуздано утврдити, будући да је и фолклоризам начин осмишљавања идентитета заједнице.

аутор песме) у два различита контекста. Први пример забележен је у фолклористичком интервјуу, други је узет из транскрипта снимка манифестације *Колашински сабор*.

Еј, Хиљаду сам пута у вијеку,
Пролазио Чечевску ријеку
На извору вода бјеше млака
Купала ме ко рођена мајка.
Очима се погледати не да,
Купала је и мојег прађеда.
Кад запјевам име ми се блиста,
Еј, Ми идемо, река оста иста...

(забележено у фолклористичком интервјуу, децембра 2004.)

Еј, Као гуслар и пјесничка душа,
Дивне пјесме по сабору слушам,
А ја стави гусле преко крила,
Да запјевам, браћо моја мила,
Пјеваћу ви једну пјесму фину,
О мојеме Старом Колашину.
Пјешке прођо брда и пропланке,
Да ја чујем пјесме и игранке,
Да ја чујем кланет и свиралу,
Еј, успомену Колашинску стару.
Еј, сад нек слуша који чути желе,
Српске гусле шта о томе веле.
Хиљаду сам пута у вијеку,
Еј, пролазио Чечевску ријеку.
На извору вода бјеше млака,
Купала ме ко рођена мајка.
Очима се погледати не да,
Еј, купала је и мојег прађеда...

(изведено у оквиру манифестације *Колашински сабор* 2003.)

Разлика у наведеним текстовима очитује се управо у уводним стиховима који функционишу као *припјев*. У њима је тематизована позиција гуслара, певање и начин певавања, наглашена везаност за одређену традицију, заправо ону културу из које су потекли и аутор/извођач, и његови слушаоци. Управо је у њима најснажније директно обраћање гуслара публици, и инсистирање на некој врсти културног позиционирања и идентификације. Успостављање везе са одређеном културом и традицијом остварује се експлицитним везивањем тематике за Колашин (*Пјеваћу ви једну пјесму фину, / о мојеме Старом Колашину*), али и истицањем елемената из традиције (*пјесме, игранке, кланет, свирала*) који могу бити и њена метафорична замена, при чему је присут-

на тематизација односа некад-сад. Снажније инсистирање на успостављању везе са публиком и културној идентификацији може се објаснити присуством бројније публике, но истицање везаности за традицију може бити и последица специфичног тематског одређења манифестације у којој гуслар узима учешће (*Колашински сабор*).

Наредни пример, забележен на гусларској вечери у Крагујевцу априла 2008. године, послужиће као илустрација вишеструке контекстуализације која се *припјевом* остварује:

Еј, прва ријеч, а Боже помози,
Друга ријеч, оће ако Бог да,
Трећа ријеч да се споменемо,
Еј, да сједимо, да се веселимо.

[аплауз]

Ој, слободо, јуначко имање,
Гусле моје, моје радовање,
Кад вас ставим себи преко крила
Глас ми дође дурмиторских вила,
Лаки прсти кад додирну струне
Глас Лазарев чујем ђе још куне,
Без вашег лијека и јака,
Еј, Србин нема ранама лијека.

[аплауз]

Од када вас моја рука узе,
Колико сам пута отро сузе
Спомињући ране рода свога,
Ни сам не бих избројити мога.
Иако ме ране рода боле
Еј, запјеваћу кад ме браћа моле.

[дужа пауза]

Гусле моје, историјско дрво,
Сада ријеших да вас питам прво
Како бјеше у времена стара,
Еј, још у доба српског цар Лазара.
Причајте нам српску историју

Како тада бјеше у Србију,
Да ли слога и поштење влада,
Еј, бијаше ли Арбанашко тада...

Структурно-семантичком анализом текста могуће је утврдити његову вишеслојност. Овај изразито развијен „увод“ састављен је, заправо, из неколико тематско-мотивских језгара. Након уводне формуле блиске здравици/благослову, следи инвокација инструмента (при чему се ови стихови препознају као варијанта из примера [1]). У наредном мотивском језгру наглашено је преклапање индивидуалног позиционирања извођача са замишљеном улогом гуслара као чувара херојске традиције. Текст је даље обликован као обраћање гуслара инструменту, при чему се иза фигуре реторичког питања крије коментар о актуелној политичкој ситуацији из *ја* позиције, односно из позиције самог певача. Песма се наставља у истом кључу, тј. очекивани наративни импулс у потпуности је потиснут схемом реторичког питања/коментара. Оваква хипертрофија певачевог/ауторског коментара означава и хипертрофију (и буквализацију) оног елемента социјалне улоге у којем је гуслар/певач виђен као „глас савести“ колектива.

Припјев открива и концентричне кругове контекста: од микроконтекста конкретне извођачке ситуације, до ширег, историјско политичког, актуализацијом „косовске“ тематике.⁵⁹

Завршна разматрања

Фигура епског певача, тј. елементи његове социјалне улоге, обликује се у традицијској култури (судећи према грађи „класичног“ епског корпуса) превасходно кроз оне текстуалне елементе који су контекстуално условљени (опште уводне и завршне формуле, тј. спољашњи коментари). Ове формуле носиле су битне

⁵⁹ Треба имати у виду да је текст изведен на гусларској вечери нешто више од месец дана након проглашења независности Косова.

информације о поетици „јуначких“ песама, а имплицитно откривале и модусе у којима се певач остварује: певач као носилац и чувар историјског знања (ужега или ширег) колектива; певач као централна фигура извођачке (понекад ритуализоване) ситуације; певач као „глас савести“ и онај ко обликује и редифинише културно памћење заједнице (при чему се ова улога посебно активира и експлицитно исказује у песмама хроничарског карактера).

У доба формирања националних држава на Балкану, а у контексту повољних културних струјања захваљујући којима су колекције фолклорне грађе наишле на добар пријем у домаћој и иностраној културној јавности, стала се лагано формирати представа о гуслару као националном певачу. Премда настала као одјек гласа који долази „изван традиције“, овако формирана слика у традицију се враћа и постаје за њу релевантна. Отуда се већ почетком двадесетог века у уводним формулама (ауторских) епских хроника јавља јасно формулисана идеја о певачу/гуслару као представнику широког националног колектива. У постфолклорном кључу, као резултат укрштања гласова који долазе из и изван традиције, формира се и култ појединих певача/гуслара (пре свих Филипа Вишњића и Петра Перуновића Перуна), а као саставни део оваквог дискурса појављују се и песме у којима поменути певачи фигурирају као битни национални симболи (постајући готово јуначима епске песме).

Разматрање савремене грађе (забележене на терену у фолклористичким интервјуима, те приликом сценских наступа гуслара), показало је могућности за инкорпорирање широког дијапазона мотива у уводне формуле (*пријеве*). Обликовање фигуре гуслара креће се у овим текстовима од ненаметљивог везивања певача и његовог инструмента (кроз устаљене, већ као део традиције прихваћене, формулативне инвокације), преко наглашавања оних аспеката социјалне улоге која се примарно везује за очување знања о (херојској) прошлости, до појаве хипертрофираних (ауторских) коментара који певача (који је у неким случајевима и аутор) стављају у позицију коментатора актуелних политичких

збивања. Различити аспекти социјалне улоге активирају се и у зависности од типа изведеног текста, при чему се као специфични показују нарочито текстови хроничарског карактера.

Извори и литература:

- Богишић – В. Богишић, *Народне пјесме из старијих, највише приморских записа*, Београд, 1878.
- Влаховић 1934, В. Влаховић: Епска пјесма у Мостару, *Прилози проучавању народне поезије I/I*, Београд, 113–121.
- Вук II – IV, *Сабрана дела Вука Караџића. Српске народне пјесме. (Пјесме јуначке најстарије, Београд, 1988; Пјесме јуначке средњијех времена, Београд, 1988; Пјесме јуначке новијих времена, Београд, 1988)*
- Вук VI – IX, *Српске народне пјесме 1–9*, скупио их Вук Стеф. Караџић, државно издање (*Пјесме јуначке најстарије и средњијех времена, Београд, 1899; Пјесме јуначке средњијех времена, Београд, 1900; Пјесме јуначке новијих времена о војевању за слободу и о војевању Црногораца, Београд, 1900; Пјесме јуначке новијих времена о војевању Црногораца и Херцеговаца, Београд, 1902*)
- САНУ II – IV, *Српске народне пјесме из необјављених рукописа Вука Стеф. Караџића (Пјесме јуначке најстарије, Београд, 1974; Пјесме јуначке средњијех времена, Београд, 1974; Пјесме јуначке новијих времена, Београд, 1974)*
- Големовић 2008, Д. Големовић: *Пјевање уз гусле*, Српски генеалогски центар, Етнолошка библиотека, књ. 36, Београд.
- Детелић 1996, М. Детелић: *Урок и невеста. Поетика епске формуле*, Балканолошки институт САНУ, Посебна издања, књ. 64, Београд.
- Добричанин I, М. Добричанин: *Јуначка епика српског народа 1840–1905*, Чигоја штампа, Београд, 1998.
- Добричанин II, М. Добричанин: *Епске песме Србије и Црне Горе 1912–1918*, Београд, 1995.

- Добричанин 2000, М. Добричанин: *Гуслар Перун*, Interpress, Београд.
- Добричанин 2004, М. Добричанин: *Филип Вишњић, његови савременици и следбеници о Првом српском устанку*, Издавачки фонд Архиепископије београдско-карловачке – Друштво гуслара „Вук Караџић“, Београд.
- Добричанин 2007, М. Добричанин: *Сјај гусала*, Интерпрес, Библиотека „Вуков сабор“, Београд.
- Ђорђевић 2005, С. Ђорђевић: Један тренутак савременог гуслања – гуслар Слободан Глигоријевић, *Живот у енклави, Лицеум* 9, Крагујевац, 139–166.
- Ђорђевић 2007, С. Ђорђевић: Приповедање као дијалог: могућност превазилажења артефицијелне перформативне ситуације у фолклористичком интервјуу, *Етнокултуролошки зборник* 9, Београд–Сврљиг.
- Ђорђевић 2008, С. Ђорђевић: Између носталгије и ироније: Фигура гуслара и извођачка ситуација у усменом наративу, *МСЦ* 37/2, Београд, 109–121.
- Ђорђевић 2009, С. Ђорђевић: Елски певач као јунак: механизми хероизације, *МСЦ* 38/2, 2009, 57–72.
- ЕР – Г. Геземан, *Ерлангенски рукопис старих српскохрватских народних песама*, Сремски Карловци, 1925.
- Захаријева 1987, С. Захаријева: *Свирачът във фолклорната култура*, София.
- Златковић 2007, Б. Златковић: *Први српски устанак у говору и твору*, Институт за књижевност и уметност, Београд.
- Зоговић 1930, Б. Зоговић: *Комска вила*, Цетиње.
- Зуковић 1988, Љ. Зуковић: *Карџићева књига ‘Српских народних пјесама новијих времена’*, поговор у: Вук Стеф. Караџић, *Српске народне пјесме IV* (Сабрана дела Вука Караџића, књ. 7), Просвета, Београд, 449–517.
- Илић 2005, М. Илић: Фолклорни текст у процесу заборављавања, *Гласник Етнографског института САНУ LIII*, Београд, 321–334.
- Илић 2007, М. Илић: Фолклорна анегдота: између индивидуалног и колективног, *Гласник Етнографског института САНУ LIV*, Београд, 217–232.

- Клеут 1999, М. Клеут: *Асмус Серенсен – заборављени допринос изучавању народне књижевности*, у: Асмус Серенсен, *Прилог историји развоја српског јуначког песништва*, Завод за уџбенике и наставна средства – Вукова задужбина – Матица српска, Београд – Нови Сад, 363–371.
- Лајић–Михајловић 2008, Д. Лајић Михајловић: Етномузиколошки „портрет“ народног музичара: гуслар, *Музикологија* 8, Београд.
- Љубинковић 1978, Н. Љубинковић: *Образовање епске легенде о Титу*, у: *Књижевност југословенских народа*, Просвета – Нолит – Завод за уџбенике, Београд, 244–251.
- Љубинковић 2010, Н. Љубинковић: *Трагања и одговори. Студије из народне књижевности и фолклора I*, Институт за књижевност и уметност, Београд.
- Матић 1964, С. Матић: *Наш народни еп и наш стих*, Матица српска, Нови Сад.
- Меденица 1938, Р. Меденица, Гуслар и његови слушаоци, *Прилози проучавању народне поезије V/2*, Београд.
- Меденица 1975, Р. Меденица: *Наша народна епика и њени творци. Црногорска планинско-хеџеговачка област постојбина патријархалне културе и епске песме Динараца, Цетиње*.
- Некљудов 2001, С.Ю. Некљудов: *Фолклор и постфолклор: структура, митологија, семиотика* (<http://www.ruthenia.ru:8085/folklore/Mast4.html>)
- Некљудов 2002, С.Ю. Некљудов: *Несколько слов о постфолклоре* (<http://www.ruthenia.ru:8085/folklore/postfolk.htm>)
- Некљудов 2002а, С.Ю. Некљудов: *От фолклора к “постфолклору”*, у: Панченко А.А. *Христовицина и скопчество. Фолклор и традиционална култура руских мистических сект* (Фолклор и постфолклор: Новые исследования), 5–7.
- Перуновић 1937, П. Перуновић: *Покличи за краља и отаџбину*, Београд.
- Петровић 2006, Т. Петровић: *Здравица код балканских Словена*, Балканолошки институт САНУ, Посебна издања, књ. 89, Београд.

- Пешић 1967, Р. Пешић: Старији слој певања о ускоцима, *Анали Филолошког факултета* 7, Београд, 49–65. (прештампано у Б. Сувајџић: *Народна књижевност. Епске песме у старијим записима*, Филолошки факултет, Београд – Нова светлост, Крагујевац, 1998, 283–289)
- Путилов 1985, Б. Н. Путилов: *Јуначки еп Црногораца*, Универзитетска ријеч – НИО „Побједа“, Титоград.
- Радовановић 2000, Л. Ђ. Радовановић: *Епска поезија и гусле*, Београд.
- Самарџија 2000, С. Самарџија: *Типови и улога коментара у усменој епизи*, у: *Коментар и приповедање*, Филолошки факултет, Београд, 20–60.
- СМ – С. Милутиновић Сарајлија (Чубро Чојковић), *Пјеванија црногорска и херцеговачка*, Лајпциг, 1937, прир. Д. Аранитовић, Никшић, 1990.
- Сикимић 2004, Б. Сикимић: Тај тешко да гу има по књиге, *Избегличко Косово, Лицеум* 8, Крагујевац, 31–69.
- Сувајџић 2008, Б. Сувајџић: *Од традиције до усменог „текста“*. *Иницијалне формуле и песмама о хајдуцима и ускоцима*, у: *Српско усмено стваралаштво*, Институт за књижевност и уметност, Београд, 147–189.
- Томић I, С. Томић (прир.): *Обнова српског царства. Епске пјесме 1905–1925 (из збирки епских пјесама из Црне Горе и Брда)*, Стручна књига, Београд, 1997.
- Томић II, С. Томић (прир.): *Обнова српског царства. Епске пјесме Србије 1912–1918*, Стручна књига, Београд, 1999.
- Томић III, С. Томић (прир.): *Обнова српског царства. Епске пјесме Краљевине Југославије*, Стручна књига, Београд, 1999.
- Требејешки 1998, Р. Б. Требејешки: *Пјесме борбе, ропства и слободе*, Никшић.
- Шаулић 1953/54, А. Шаулић, Петар Перуновић – народни гуслар, *Гласник Етнографског института САН II–III*, Београд, 663–685.
- Asman 2002, А. Asman: *Rad na nacionalnom pamćenju*, Biblioteka XX vek, Београд.

- Assmann 2005, J. Assmann: *Kulturno pamćenje*, Zenica.
- Boreli 1960, R. Boreli, Narodne pesme o Partiji i Titu, *Zbornik radova Etnografskog instituta* LXVIII, Beograd, 287–310.
- Bošković Stulli 1971, M. Bošković Stulli: O folklorizmu, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* LXV, Zagreb, 165–186.
- Buturović 1978, Đ. Buturović: Epske pjesme savremenog kazivača kao izraz etnosocijalne sredine, *Народно стваралаштво – Folklor* XVII/65, Beograd.
- Ceribašić 1998, N. Ceribašić: Folklore Festivals in Croatia: Contemporary Controversies, *The world of music* 40/3, 25–49.
- Djordjevic 2010, S. Djordjevic: Tradicija guslanja danas – problemi istraživanja repertoara, *Balkanski folklor jako kod interkulturowy*, Instytut Filologii Słowiańskiej UAM, Poznań (у штампі)
- Hobsbom 2002, E. Hobsbom: *Uvod. Kako se tradicije izmišljaju*, u: *Izmišljanje tradicije*, ur. E. Hobsbom, Biblioteka XX vek, Beograd.
- Honko 1996a, L. Honko Epics along the Silk Roads: Mental Text, Performance, and Written Codification, *Oral Tradition* 11/1, 1–17.
- Honko 1996b, L. Honko: The quest for oral text: the third wave?, *FF Network*, № 12.
- Kuljić 2006, T. Kuljić: *Kultura sećanja*, Čigoja štampa, Beograd.
- Maretić 1966, T. Maretić: *Naša narodna epika*, Nolit, Beograd.
- McMurray 2006, P. McMurray: „Istinski južnoslavenski Homer“: heroizacija pjesnika u bošnjačkoj epskoj poeziji, *Narodna umjetnost* 43/2, 115–133.
- Murko 1951, M. Murko, *Tragom srpsko-hrvatske narodne epike I–II*, Djela Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. 41–42, Zagreb.
- Nazor 1971, A. Nazor: O životu epske pjesme u Poljicama, *Radovi XV kongresa Saveza udruženja folklorista Jugoslavije (u Jajcu 1968)*, Sarajevo.
- Nedeljković 1960, D. Nedeljković: Prilog proučavanju zakonitosti našeg narodnog pevanja u periodu Narodne revolucije, Oslobođilačkog rata i izgradnje socijalizma Jugoslavije, *Zbornik radova Etnografskog instituta* LXVIII, Beograd, 39–167.

- Pettan 1998, S. Pettan: *Music, Politics, and War in Croatia in the 1990s: an Introduction*, in: *Music, Politics and War. Views from Croatia*, Institute of Ethnology and Folklore Research, Zagreb, 9–27.
- Rodić 2005, M. Rodić: *Narodna poezija revolucionarnih epoha kao književni fenomen*, Svet knjige, Beograd.
- Schmaus 1953, A. Schmaus, *Studije o krajinskoj epici*, Radovi Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. 297, Zagreb.
- Žanić 1998, I. Žanić: *Prevarena povijest. Guslarska estrada. Kult hajduka i rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1990-1995. godine*, Durieux, Zagreb.

Smiljana Đorđević

THE FIGURE OF A SINGER/GUSLE PLAYER: THE CODING OF THE TEXT OF HIS SOCIAL ROLE

SUMMARY

The paper examines the various forms of introducing the image of the epic singer into a folklore text (in a broader sense, bearing in mind, first of all, the introductory and closing formulas of epic poems). We examine how such cultural information is shaped, realised and confirmed in the actual performative act.

The figure of the epic singer, that is, the elements of his social role, were expressed in traditional culture (judging by the material found in the “classic” epic corpus) primarily through those textual elements that are contextually conditioned (the general introductory and closing formulas, that is, external comments). These formulas carried the crucial information about the poetics of “heroic” poems, and they implicitly revealed the modes in which the singer realised himself: the singer as a carrier and preserver of the historical knowledge of the (narrow or broader) collective; the singer as the central figure of a performative (occasionally ritualised) situation; the singer as a “voice of conscience”, the one who shapes and redefines the cultural memory of a community (this role being particularly activated and explicitly expressed in chronicle-type poems). Examination of a more recent layer of epic (chronicle-type) singing points to certain changes in the manner of introducing the singer into the actual poem, that is, on the level of the so-called authorial comments (the established image of a singer/gusle player as a national bard or “the voice of the people”).

Analysis of contemporary material (recorded in the field, in the course of folkloristic interviews and during performances given by gusle players), reveals possibilities for incorporating a broad range of motifs into the introductory formulas (refrains). The shaping of the figure of the gusle player in these texts ranges from linking the singer and his instrument in an unobtrusive manner (through established formulae invocations, already accepted as part of the tradition), through emphasising those aspects of the social role primarily connected with the preservation of knowledge about the (heroic) past, to the advent of hypertrophied (authorial) comments placing the singer (who is also the author in some cases) in the position of a commentator of current political events.

Бранко Златковић

КАЗИВАЊА И ЗАПИСИ САВРЕМЕНИКА О ДИПЛОМАТИЈИ КНЕЗА МИЛОША ЗА ВРЕМЕ ЊЕГОВЕ ПРВЕ ВЛАДЕ (1813–1839)

На основу разноврсне писане грађе у раду се издвајају и коментаришу бројна „усмена“ казивања која на веома особен и живописан начин сведоче о знатној дипломатској и политичкој делатности кнеза Милоша Обреновића и то за време његове прве владе.

Кључне речи: Кнез Милош Обреновић, дипломатија, политика, казивања, приповедање, прича, анегдота, записи, историографија.

После пропасти Првог српског устанка, током 1813. године, освету Турака према Србима тргли су пораз Француске и руски војни успеси. Зато су Турци амнестирали Србе и почели да позивају на предају и оне устаничке прваке за које се знало да се скривају по шумама и планинама у земљи. Тада се, између осталих, предају Станоје Стаматовић Главаш и Милош Обреновић. Намах после амнестије, великог везира Хуршид-пашу наследио је Сулејман-паша Скопљак, међу Србима чувен по злу. Он је угушио Дробњачки устанак 1805, борио се 1809. код Новог Пазара, а 1813. је рањен у биткама око Засавице. Историчари бележе како се одликовао мржњом спрема Срба и тежњом за богатством. Међутим, Милош Обреновић се испрва вешто опходило са новим београдским везиром који га је најпре поставио за оборкнеза Рудничке нахије, а потом и оборкнезом Крагујевачке и Пожешке нахије, даровао га оружјем и коњем и учинио га посинком. Скопљак је једном, збори позната анегдота, представљао Милоша неким Турцима, па је рекао: „*Погледајте овога мршавог кнеза,*

посинка мога, како је сада миран и понизан! А ја сам пред њим толико пута морао бежати врат да сломим! И, најпосле, на Расници, преби ми ову руку. За тим, окренувши се Милошу, и показујући своју сакату руку, рекне: *Ово си ме ти ујео, посинче Милошу! – Ја ујео! Ја ћу позлатити, честити везиру!*, одговори Милош, који се усред ове невоље своје срећно сетио несрећног стања Скопљакових финансија. *Хела! Море, хела!*, одговори му жедни злата Турчин.¹ Варијанте приче о рањеној руци и њеном позлађивању преносе многи извори, међу којима се особеношћу издваја верзија некадашњег Милошевог ађутанта, Алексе Симића. Уместо Сулејман-паше Скопљака, он помиње Хузрев-пашу, са којим се Кнез Милош сусрео током свога путовања у Цариград 1835. године. Хузрев-паша тада рекне Милошу: „Знаш ли Милош-бег кад смо се на Сјеници побили, ја и ти у Карађорђево време (тада је Хузрев-паша био босански валија), па си ми ти ову руку ујео (ранио) и јеси ли икад мислио да ћемо се ја и ти кад год у Цариграду, у једном кајику возити, као што се сад возимо? Књаз Милош му одговори, да то није могао ни помислити, а што се руке тиче, он, ако ју је и ујео, он ће је и позлатити“.²

Међутим, турска благост у управи није дуго потрајала, већ с почетка 1814. Сулејман-паша Скопљак поново спроводи насиље над Србима. Стога, половином септембра избије у Пожешкој нахији тзв. Хаци-Проданова буна која убрзо буде крваво угушена. Кнез Милош, не само да је одбио да се придружи побуњеницима, већ је и са Сулејман-пашиним ђехајом учествовао у угушивању буне. Хаци-Проданова буна је изазвала нов талас турске одмазде. О томе пева и једна усмена епска песма коју је путописац Срећен Ј. Поповић слушао у Лесковцу од гуслара, српског капетана Катанића, пореклом из села Бечња, у округу Рудничком. Песма

¹ Вук Стеф. Караџић, *Историјски списи*, I, 49; М. Ђ. Милићевић, *Кнез Милош у причама*, 113; С. Милутиновић, *Историја Србије од почетка 1813-е до краја 1815-е године*, 58; Б. Куниберт, *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића 1804–1850*, I, 68.

² А. Симић, *Сећања Алексе Симића на књаза Милоша*, 168.

негативно збори о Хаџи Продану и његовој крајини, а истовремено хвали и правда Милошево мудро поступање у намери да Србе спасе од још драстичније погибије. Неколики стихови песме гласе:

„Кад аџија Продан крајинише,
Крајинише ал’ не умеђаше,
Само Србе с Турци завађаше,
Те попове на коље набијаше,
Све попове и добре кнезове:
Калимејдан закрилио с кољем,
А на њима набијени људи;
По три дана сви на кољу живе;
Сваки своју кунџаше мајку:
Бог т’ убио, моја мила мајко,
Бог т’ убио која с’ ме родила
И на ваке муке оставила,
Кад ме роди, што ме не удави,
Но остави да нас душман гњави!
Од Србије нико да зачује,
Само Милош љуто уздисаше:
Куку, браћо, српске касапнице!...“³

Увидевши да је Сулејман-паша вероломан и да његова окрућност не попушта, Милош се довијао како да измакне из Београда у коме се налазио као пашин талац за време и након Хаџи-Проданове буне. Више је пута потраживао допуст да изађе из Београда, али му Скопљак то није одобравао, јер је сумњао у свога посинка, особито од како је кнез Аксентије ухватио оптужујуће писмо из Аустрије на име Милоша и дао га паши.⁴ Захваљујући, ипак, неопрезности и лакомности Сулејман-паше Скопљака, Милош је

³ С. Л. Поповић, *Путовање по новој Србији (1878 и 1880)*, 417–418.

⁴ С. Милутиновић, нав. дело, 125; М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, I, 141.

успео да се извуче из београдског заточења. У томе избављењу, о коме се у историографији и традицији разноврсно приповеда, има нечега од сналажљивости митских јунака. Наиме, паша жељан новца, понудио је Милошу да откупи стотинак робова које је од Проданове буне држао код себе. Кнез је прихватио понуду, под условом да се робље пусти кућама, а да он крене у народ како би прикупио искупнину. После дуга и вешта погађања, као и обилна плаћања, Милошу је најзад допуштено да путује кући како би дотерао волове, од чије ће продаје у Аустрији паши намирити откуп.⁵ Тако се Милош у другој половини марта 1815. године обрео у Шумадији која је врела од борбених припрема. Извештен о устаничким намерама, намах је приступио организовању устанка.

У устаничким бојевима Кнез Милош се одликовао изузетном храброшћу и узоритошћу, али су, ипак, његова снага и убојитост тек долазили до пуног изражаја у мирнодопским тренуцима. Након и између битака, током примирја и преговора, Кнез Милош је испољавао ванредни смисао за политичко и дипломатско поступање. Његову вештину капитализације ратних успеха поткрепљује низ запажених казивања. Како је одмазда према Турцима била саставни део ратне тактике у Првом српском устанку, дотле је вођа Другог устанка одмах рачунао да се ваља с Турцима мирити, па је према ратним заробљеницима поступао много човечније. После страшне турске погибије на Ртарима у Драгачеву 1815. године пустио је телала међу војску и народ с поруком да му се доведе турско робље, једновременно и запретивши да ће главом платити онај у кога би се потом нашао заробљени Турчин. Сабравши заробљене на једно место, Милош их заштити и даде им лекарску негу, те рањенике, жене и децу лепо испрати у Ужице. Онима који су спроводили Турке, поручио је: *Чујте, браћо! Ми*

⁵ Милутиновић, 119–123; В. Карацић, нав. дело, 54; Б. Куниберт, нав. дело, 81; М. Ђ. Милићевић, *Кнез Милош прича о себи*, 5; К. С. Протић, *Ратни догађаји из Другог српског устанка 1815. год. под војводом Милошем Обреновићем*, 16–17.

се бијемо с насилницима; ми гонимо оне који нападају на нејач и сиротињу. Па како би сада ми сами нападали на жене и на децу наших непријатеља? Ко се усуди напасти одавде до Ужица, ја ћу му бити суђаја! Милошев поступак хвалиле су Туркиње пред обесним Турцима: *Српска је вера права чиста вера, и мора јој Бог помоћи. Срби су нас поватали и поробили, каоно ти робље, али у рз нико није дирнуо, него су нас као браћа сестре чували и поштено испратили, а ви шта радите од њиова робља! Не само што силујете жене и девојке, него и малу децу и старе бабе које једва иду!*⁶ Човечни поступци створили су о Милошу леп глас и међу осталим Турцима, после чега се, кажу, ратовало блаже и хуманије. Кнез се и у Боју на Карановцу показао веома великодушан. Стигавши пред турске шанчеве, он лепо упаради војнике, наређа барјаке и таламбасе и покаже се непријатељима с највећом парадом. Турци који су били у великој невољи од глади и нехигијене, лако су пристали на предају. Како је много полагао на хумано опхођење према Турцима, а особито сада из обзира према Адем-паши с којим је још од пре у љубави живео, Милош отпусти карановачке Турке са свим њиховим оружјем и имањем и још пошаље паши писмо извињења и дарове. На то Адем-паша отпише Милошу и благодари му на милости, а писмо заврши чувеним стиховима подршке:

*Диж'с, бане, на јелове гране!
Коси, бане, како си почео
Само гледај, да ти откоси не покисну!*⁷

У Боју на Дубљу 1815. године, уместо освете над заробљеним Али-пашом Никшићким, Кнез Милош одведе пашу у свој

⁶ В. Карацић, 66; Милутиновић, 315–316; М. Ђ. Милићевић, *Кнез Милош у причама*, 118, *Кнез Милош прича о себи*, 8, *Поменик*, 478; Куниберт, 96; Гавриловић, 169; К. Протић, нав. дело, 39 и 95.

⁷ Карацић, 69–70; Куниберт, 101–102; *Кнез Милош прича о себи*, 9; Гавриловић, 176; Протић, 72.

чадор и погости га кафом и дуваном. Као турском паши одавао му је почаст неколико дана, даровао му хата, ћурак и пет стотина гроша, па га најпосле пустио у Босну везиру Куршид-паши. Задивљен таквим поступањем, Али-паша рекне Милошу: *Да султан зна какву ти војску имаш, дао би Србима све што траже. Само, Милошу, чувај се да никад не зовеш туђина да се меша између тебе и султана, ако желиш добра себи и своме народу.*⁸ Док је у овој варијанти пашин савет општијег типа, код Вука је личније природе: (...) *Само се чувај да се не помешаш с којим краљем, ако си рад, да твоје судство и господство над овом земљом остане, него приони цару за скут, и цар ће ти дати, те ћеш ти бити везир над овом земљом.*⁹

После Боја на Дубљу долази до заокрета у српско-турским односима. Услед неповољних међународних околности, Порта, уместо планиране офанзиве, Србима нуди преговоре. У току лета 1815. почели су преговори између Кнеза Милоша и заповедника босанске војске, Хуршид-паше, а затим и са румелијским заповедником, Марашли Али-пашом. Пред састанак, забринуте Срби саветовали су Кнеза да не иде Куршиду (Вук га зове Рушић-паша), али се Милош није дао одвратити. На то му Симо Паштрмац рече: *Чујеш Господару, ако ти је баиш мило мрети, погни се ето, на који хоћеш од ових грмова, скочи озго, и погини ту међу нама, а не носи своје главе сам везиру у шаке. Однесеш ли је, ти си права будала!* Милош му одговори: *Добро, Амица, а ако ја одем, посао свршим и здрав читав се вратим, ко ће онда бити будала: ја или ти?* – *Ни ти, ни ја, Господару, него везир који те пусти,* одговори Паштрмац.¹⁰ Тако Кнез Милош по својој тврдој намери 9. августа у пратњи тројице српских кнежева пређе Куршиду у Босну. Видевши Кнеза, Куршид упита: *Јеси ли ти Милош?* Пошто му Кнез двапут потврди да је

⁸ Кнез Милош у причама, 120; Поменик, 479; Куниберт, 103–105; Гавриловић, 190.

⁹ Карацић, 71; Кнез Милош прича о себи, 10; Протић, 82–83. и 96.

¹⁰ Кнез Милош у причама, 129–130; Протић, 100.

он главом, Куршид се окрене Турцима и рекне: *Милош у Чачку, Милош у Палежу, Милош у Пожаревицу, Милош у Карановцу, Милош на Дубљу, Милош у Јагодини, Милош сада овде – мислио би човек да је као овај шатор, а оно у њему нема ни четрдесет ока, као у печену јарцу!* На то Милош понизно одговори: *Колико ме је год, честити везиру, сав сам слуга цару и теби; само да заклоним цареву рају од веће несреће!*¹¹ Слично зборе и остале варијанте ове анегдоте. Према једној, Кнез је дао овакав одговор: *Тако је, честити везиру, једна коза ојари двоје јаради, и од једног кожа иде на бубањ, а од другог на свето јеванђеље. Тако је и са мном: бубњев глас ударио на мене, а Србија је пуна људи већих и јачих од мене!*¹² Како Кнез изнесе српске тужбе и молбе, Куршид је тражио безусловну капитулацију, особито сада, када је имао Милоша у рукама. Намеравао је да га задржи докле турска војска поново не запоседне Србију. Милош је имао „триста мука“ да извуче живу главу. Но, лукавство му поново пође за руком. Изјави да је он готов своје оружје одмах предати, али није господар народног оружја, па му ваља ићи међу народ. Куршид пристане под условом да Кнез остави као таоце српске кнежеве, међу којима су били Аврам Лукић, Никола Симоновић и Мијаило Оташевић. Још се приповеда да је Милош, приморан даривати многе пашине људе, позајмио од Аврама Лукића сто дуката. Од њих тројице некако се избави и врати кући једино Никола Симоновић, а Лукић и Оташевић оставили су своје главе у турском логору. Турци су казивали да су оба умрла од куге, али Срби причају другачије. Наиме, када су дознали да им се Милош не мисли вратити, Турци су ископали у земљи две рупе дубоке до човечијих рамена. У њих су спустили дупке Аврама и Мијаила и око њих су натрпали земљу коју су маљевима добро набили. Мученици, којима су вириле само главе, живели су у тим мукама још два дана, па издахнули. У

¹¹ *Кнез Милош у причама*, 120–121; Куниберт, 107.

¹² *Кнез Милош прича о себи*, 10; Карацић, 72–73.

Драгачеву се нарочито причало да је Лукићева жена, Босиљка, оставши удовица, начинила у селу Заблаћу црквицу. Кажу да је са својих стаја скидала даске, те покривала ту задужбину за покој своје мужу.¹³

Милош се још није прибрао од сусрета са Куршидом, а гла-сови су већ стизали да га Марашли Али-паша зове на преговоре, те се одмах упутио на Мораву. Преговарајући с Марашлијом, Милош је тврдио да се око свачега може постићи договор, али ако везир тражи да народ положи оружје, онда од мира нема ни разговора! На то му лукави Марашлија (Турци га звали Дубара-ција – *превртљиви*) узврати: *Милошу, кузун (јагње моје, прим Б. З.), само ти слушај султана, на сваки Србин, ако хоће, нека задене за појас не само пиштоље него и топове.*¹⁴ Друга верзија анегдоте збори да је Марашли Али-паша, дошавши с војском у Ћуприју, поручио Србима, који су имали шанац на Белици, да положе оружје. Тада је Вујица Вулићевић, један од српских вођа на Белици, извадио из појаса своје пиштоље и пружајући их Марашлијину посланику, рекао: *Ето мојих пиштоља! Сутра ћу ја доћи честитом везиру, на нека ме убије тим истим пиштољом, али народ оружја не да!* Марашлија је на то после одговорио: *Море будите ви Султану покорни па, ако хоћете, носите и топове за појасом!*¹⁵ Када Кнез Милош на Морави углави с Марашлијом усмени уговор по коме престаде борба између Срба и Турака, неке народне старешине, а особито Павле Цукић, незадовољне тако скученим правима која су Србима зајамчена, почеше да грде Милоша и да траже да се војевање настави. Слушајући њихове прекоре и тежње, а сећајући се у каквом се чемерном стању народ после несрећне 1813. и 1814. године налазио, Милош рекне: *Море људи, станите мало, да нам једном пође дим кроз ојак и да ма-*

¹³ Поменик, 308–309; Кнез Милош прича о себи, 11; Протић, 100–103.

¹⁴ Кнез Милош у причама, 121; Кнез Милош прича о себи, 11–13; Кара-цић, 73, 78; Гавриловић, 262.

¹⁵ Поменик, 73; Куниберт, 106; Караџић, 73.

*кар једну погачу испечемо на кућанском огњишту! Па ћемо после гледати шта ћемо и како ћемо. Не море се све у један пут.*¹⁶

У септембру 1815. године Марашли Али-паша је прошао са својом војском у Београд, наместо бившег београдског везира Сулејман-паше Скопљака, а Милош је распустио своје одреде. Због српског указивања предности Марашлији, увређени Куршид-паша поручивао је Порти како су Срби преварили Марашлију. Стога се Марашлија и прибојавао Милошевог одсуства из своје околине.¹⁷ Одмах после споразума између Марашлије и Милоша, Кнез је отишао у Крагујевац, а у Београду је основао Народну канцеларију као врховни орган полуаутономне Србије. Међутим, осим почетног неповерења и обостраних бојазни, Кнез је ипак успео да задобије везирово поверење и убрзо се Марашлијина управа над Београдским пашалуком показала као помирљива. Срби су је поредили са Мустај-пашиним временом, пре Првог српског устанка.¹⁸ Као човек широке руке, чак и расипник, Марашлија је безмало увек оскудевао у новцу, па се веома рано почео да обраћа за помоћ и позајмицу Србима, особито Кнезу Милошу. Срби су га, вели се, потајно исмевали због његовог материјалног положаја. Милош је добрим познавањем психологије турских чиновника, даровима, позајмицама, мићењем, лепим речима, обећањима, а помало и претњама, најпосле ипак успео да себи потчини београдског везира Марашли Али-пашу. Једна анегдота сведочи о томе како се Кнез вешто носио са Турцима. Године 1857, Платон А. Симоновић упита Милоша: *Како сте могли придобити Србији она права, кад се зна како су Турци и тврди и спори на давању?* Кнез Милош одговори: *Мој Господине, било је много муке; али сам ја знао како треба с Турцима: најпре сам увек молио; за тим сам претио, а кад и то не помогне, онда сам позлаћивао усне везирима, па сам добијао оно што сам*

¹⁶ Кнез Милош у причама, 131.

¹⁷ Куниберт, 112.

¹⁸ Гавриловић, 26.

*хтео!*¹⁹ Напоследку, Марашлија се толико потчињавао Милошу, да је, преноси један извор, невољно морао да протера из Србије свога хазнадара, само зато што га је Кнез омрзао.²⁰ Међутим, и упркос Марашлијином понижењу, Кнез је, памти се, убичајено поданички љубио везира у скут и у руку.²¹ Када је 1817. године Франц I боравио у Земуну на граници са Србијом, београдски везир Марашли Али-паша је аустријском цару представио и свога вазала, Кнеза Милоша. У вези са овим догађајем, који је онда био доста запажен, остале су упамћене неколике приче. Казује се да је ташти Марашлија, који је том приликом особито саветовао Кнеза које хаљине да обуче, био у убеђењу да је приликом њихова сусрета аустријски цар стајао из поштовања према њему, па му је рекао да слободно седне. Такође, приповедало се да поклоне од својих оријенталних гостију цар није додиривао рукама, већ их је дао на дезинфекцију.²²

Од 1816. године, у српско-турским односима, руска диплома-тија је почела да игра важну улогу заштитника српских интереса, те је руски представник у Цариграду, барон Григорије Александрич Строганов, енергично упозоравао Порту на спровођење VIII тачке Букурешког уговора из 1812. године. Међутим, како су ти преговори трајали унедоглед, једна анегдота преноси да је барон Строганов, жалећи се на спорост турске администрације и оријентални начин дипломатије, рекао: *Нећу овде да умрем.*²³ Осим руског утицаја, Кнез Милош је настојао да на Порту врши притисак и слањем српских депутација. У периоду од 1815. до 1833, када је Порта коначно признала аутономију Србије, у Цариград је било послато седам депутација. Априла 1820. Кнез Милош је упутио и четврту депутацију (у саставу: кнез Павле Сретеновић из Лисовића, тајник Ђорђе Поповић Ћелеш и Сава

¹⁹ *Кнез Милош у причама*, 175–176; Гавриловић, I, 78, II, 274.

²⁰ Гавриловић, I, 391–392, II, 278.

²¹ Гавриловић, II, 278.

²² Гавриловић, I, 396.

²³ Исто, 409.

Љотић) која је тражила да Србија буде потпуно самоуправна у унутрашњим пословима. Тим поводом, Порта је издала један ферман. Одређени комесар, коме је тај ферман поверен да саопшти Србима, Мехмед Есад-ефендија, стигао је у Београд 27. августа, исте године. Како је њиме Порта усвојила само један незнатан део српских захтева, Кнез Милош је одбио да прими ферман и да потпише султану изјаву задовољства. Вест о томе да су Срби одбили ферман, произвела је велико незадовољство у Цариграду, те су се пронели гласови, о којима нема писаних докумената, да је султан наредио да се Кнез Милош убије.²⁴ Међутим, још је напетости било у Србији. Будући да је то било први пут да султан шаље Кнезу Милошу на ноге свога чиновника, Турцима то није било нимало по вољи, па су тај појав тумачили уступком Србима. Стога су у љутњи оптуживали Кнеза да се он узда како ће га „краљем Москов учинити“. У том, када Милош са кнезовима и осталим знатнијим људима пође из Крагујевца у Београд да чује царски ферман, допру гласови да су се у Београду Турци, особито спахије, договорили и спремили да га убију како уђе на београдску капију. Зато Кнез поведе пратњу од преко 2000 људи. Турци Београђани се онда препадну, па стану да упозоравају Марашлију да заустави Кнеза који, како говораху, не иде да чује ферман, него да са силном војском узме Београд. Тада Марашлија, као вешт дипломата, пише Милошу да не мучи толике људе, јер за тако велики број гостију у Београду нема удобних гостионица, нити довољно хране и пића за коње. Милош му одговара: *Сви ови људи иду од своје драге воље... Не могу им заповедити да се врате. А како они ноћивају путем до Београда, тако ће ноћивати и у Београду; и како се хране уз пут, тако ће се хранити и у Београду. Веруј ми, честити везиру, ни једнога од њих не ће издати торба упртача!*²⁵ И тако Марашлија није смео да пусти Милоша у град, с толиким људима, него је Кнез саслушао ферман у Топчидеру,

²⁴ Куниберт, 144–147; Гавриловић, I, 433.

²⁵ Караџић, 82; *Кнез Милош у причама*, 131–132.

надомак Београда. Да упозорења нису била без основа сведоче и казивања о томе. За време посете комисара Мехмед Есад-ефендије више је београдских Турака пуцало пред Кнежевим конаком и Народном канцеларијом. Србима је речено, који су због тога чина протестовали, да су изгредници били пијани, те да их је Марашлија наумио строго казнити.²⁶ Међутим, и упркос томе, Марашлија је ипак заповедио Кнезу Милошу да дође у Београд како би се царски послови свршили или ће, у противном, он окнежити другога. На то му је Милош отпоручио: *Ја послове народне и одавде вршим брзо* (у Крагујевцу). *Везир нека се не меша у то, где ћу седети. А ако се баш љути, нека ме збаци, ако власти има, и нека постави другога, али чик кога ће?*²⁷ Тако, после пет година, прекине се Милошева и Марашлијина слога.

Када Турци у Цариграду разумеју шта је и како је у Србији, они поруче Кнезу Милошу да поново пошаље посланике у Цариград како би решили размирице. Овога пута, Кнез упути бројнију депутацију коју су сачињавали: Вујица Вулићевић, кнез Смедеревске нахије, Димитрије Ђорђевић, кнез Јагодинске нахије, Илија Марковић, кнез Шабачке нахије, Самуило Јаковљевић, архимандрит манастира Каленића, Милоје Вукашиновић, прота јагодински, Аврам Петронијевић, Милошев секретар и Риста Дукић из Београда. Очито да многи нису били задовољни предложеним српским дипломатама, јер када Марашли-паша чује имена оних депутата, он рекне: *Кад Милош мисли тако крупне разговоре да води с девлетом, требало би да у ту депутацију одреди барем једнога свога рођака, а не саме сељаче*. Кнезу се одмах јави шта је Марашлија изјавио, те Милош поручи да се везиру одговори следеће: *У депутацији су моја два сродника, а не један; први је Димитрије Ђорђевић, мој побратим, кога не делим од рођене браће; а други је архимандрит Самуило, јер ја и Самуило смо од два брата деца*. Милан Милићевић мисли да

²⁶ Гавриловић, I, 503–507.

²⁷ Караџић, 83; *Кнез Милош у причама*, 133; Гавриловић, I, 488–503.

је Самуило син Јаковљев – Миланов брат и син Обренов.²⁸ Негодује и Милошев агент, Михаило Герман. Он вели да су потребни угледни људи, а не да шаљу „ћораве и главате Христовце (Риста Дукић) и Ћелешовце (Димитрије Поповић)“.²⁹ Осим ранијих захтева, Милош је пред Порту сада први пут поставио и захтев о своме наследном кнежевском достојанству. И упркос крупним српским потражњама, посланике су Турци испрва лепо примили и почело се одиста радити, али се утом разбукта Грчки устанак 1821. године, те се српски послови затуре у страну. У традицији се казују неколике приче о судбини српских депутата који су наредних шест година провели заточени у Цариграду. Током 1823. године, депутати траже да их Кнез Милош смени. Само Вујица Вулићевић не захтева смену, те су се међу Турцима у Србији почели да шире гласови како би Вујица могао да учини издају и постане турски кандидат за старешину у Србији.³⁰ Зборило се о његовом обећању Турцима да ће он, уколико постане српски старешина, пристати на мање уступке Србима.³¹ Још се додаје како је у турском затвору, под старе дане, научио читати и писати.³² Стога, Милош нареди Анти Протићу да Вујицу упозори писмом да се не горди и не умишља да је попут Младена Миловановића у Карађорђево доба.³³ Такође, у Србији се дознаје о неслози депутата. На Кнежеву интервенцију, помирили су се и извињавали због неслоге. Жале се и на оскудицу, а Милош им препоручује штедњу. Кнез их повремено обрадује вестима и поклонима. Сетио их се о Михаиловом крштењу, веридби кћерке Перке с трговцем Т. Х. Бајићем.³⁴ Године 1824, депутати су у цариградском притвору већ били сви поболели. Вујици отеале ноге и очи ослабиле,

²⁸ *Поменик*, 190.

²⁹ Гавриловић, I, 511.

³⁰ Гавриловић, II, 144–155.

³¹ Исто, 212.

³² *Поменик*, 74.

³³ Гавриловић, II, 156.

³⁴ Исто, 159.

Димитрије сама кост и кожа, кнез Илија у постељи, а Саву Љотића и Аврама мори грудна болест.³⁵ Архимандрит Самуило је у августу 1825. у притвору и умро, а за Димитрија Ђорђевића се приповеда да се тамо тешко разболео, па после није био за службу, него је живео у Јагодини код своје куће. Једни веле да је од страха турскога померио памећу и да се хтео потурчити, а други причају да га је Кнезу Милошу опао некакав Маркић Чибугчија да је он с његовом другом женом Јованком спремао да отрује Милоша. Због тога се Кнез, мисли се, тако наљутио, па је поручио Димитрију да га не чека у Јагодини, него да иде куд зна. Од страха и жалости што је невин опаднут, Димитрије је, кажу, мало био „скренуо“. Међутим, Стевча Михаиловић пише да Димитрије није померио памећу, него је као стар човек онемоћао за службу, а и у кући је, каже, био на муци од велика зла своје жене Јованке.³⁶

Док су српски депутати тамновали у Цариграду, дотле се Кнез Милош борио да спречи проширивање Грчког устанка и на територију Србије. Кружили су гласови да су војводе из Првог српског устанка, Миленко Стојковић и Петар Добрњац, дошли у Земун и чекају прелазак ради подизања устанка у Србији.³⁷ Онда им је, вели се, Милош писао да буне не преносе у Србију и да сами онамо не долазе.³⁸ Утом је нови београдски везир, Абдурахман, који је 1821. наследио почившег Марашлију, пресрео писма хетеријског вође Александра Ипсилантија Кнезу Милошу, у коме Грци зову Србе на побуну.³⁹ Милош је одбио понуде хетериста, упркос казивањима савременика да су Ипсилантијеви прогласи,

³⁵ Исто, 159; *Поменик*, 74; Једни извори спомињу како Сава Љотић није био у депутацији 1821, него члан наредне депутације из 1826. године (Вид. А. Симић, 95).

³⁶ *Поменик*, 152–153; *Кнез Милош прича о себи*, 17; Симић, 95; Гавриловић, II, 190.

³⁷ Гавриловић, II, 59.

³⁸ *Поменик*, 141.

³⁹ Куниберт, 160.

који позивају и Србе на заједнички устанак, били толико „красно-речиво списани“ да ни један није могао без плача прочитати.⁴⁰ Међутим, Милош је тада чинио све како би задобио поверење Турака, па је чак лукаво и Абдулину буну у Пожаревачкој нахији 1821, која је била уперена против њега, пред Портом приказао као покушај хетерије да устанак пренесе и у Србију ради рушења законите султанове власти.

Дакле, и упркос многим притисцима и позивима с грчке стране, Милош је остао по страни сукоба. Али, да би како-тако ипак помогао грчки народ у невољи, откупљивао је грчко робље које су Турци доводили у Србију. Претпоставља се да је купио око хиљаду Грка и тако им вратио слободу. Зато се 1839. грчки краљ Отон I захвалио српском владару на хуманој помоћи грчком народу, одликујући га ореденом Светог Спаситеља.⁴¹

Међутим, док је Турска водила велики рат против грчких устаника, замрле су српске дипломатске активности, а Кнез се више усредсредио на унутрашње политичко уређење. Тек се доласком на престо новог руског цара, Николе I, наместо Александра I, опет почело радити око српског питања. Вели се како се цар Никола препоручио Милошу, пославши му, по Михаилу Герману, табакеру и црквене књиге.⁴² Енергични руски цар је завео курс велике дипломатске активности, те је, захваљујући томе притиску, Порта априла 1826. најзад ослободила српске депутате у Цариграду. Такође, резултат руске дипломатије било је и (октобра 1826) потписивање с Портом Акерманске конвенције којом се, између осталог, Турска обавезивала да за осамнаест месеци реши српско питање и објави то хатишерифом. Како је Турска поново одложила извршење обавеза, то се питање опет актуелизовало тек након руско-турског рата 1828. и 1829. године. Србија је у овоме рату показала оданост Русији. Али, Кнез Милош се, за све време војни,

⁴⁰ Гавриловић, II, 59.

⁴¹ В. Стојанчевић, *Милош Обреновић и његово доба*, 351; Р. Љушић, *Кнежевина Србија*, 398.

⁴² Гавриловић, II, 219.

лукаво препоручивао услугама и Порти. Пристао је да купује храну од Аустрије за турску војску, али при том, кажу, одавао је Русима турске планове.⁴³ Такође, у руској војсци било је и Срба добровољаца. Особито се хвали јунаштво Хајдук-Вељковог брата, Миљка Петровића и Стевана Добрњца. Међутим, они су ширили и зле гласове о Кнезу Милошу који су некако допрли и до руског цара Николе. Он је, казује се, те опужбе пропратио следећим речима: *Нека је Милош и Турчин и тиранин, ја сам с њим задовољан, нека он слуша моје наредбе, ја другог кнеза не признајем*.⁴⁴ Када су Руси продрли до Једрена, султан је 2. септембра 1829. затражио мир. Порта је пристала на руске услове и потписала једренски мировни уговор. Члан 6. овога мира односи се на Србију и налаже да се без одлагања, у року од месец дана, испуне одредбе Акерманске конвенције.⁴⁵ Стога је Порта убрзо саставила хатишериф који је прочитан у Крагујевцу 6. фебруара 1830. То је дотле био најзначајнији датум у изградњи нововековне Србије. Тиме је обезбеђена самоуправа Србије, под руском заштитом, а наложен је и повратак шест отргнутих нахија које су биле у саставу Србије за време Првог српског устанка. Како је Србија тада стекла и слободу вероисповести, Кнез је похитао да подигне црквена звона. На Беле Покладе, 16. фебруара 1830. године, први пут су се огласила звона у Београду, што је изазвало опште весеље хришћана. Та најранија звона, казује анегдота, окувао је и наместио Јован Петровић Ковач. Док је он то радио, био је упозорен: *Море, не дижи звона, пуцаће паша!* – *Моје је да дижем, а паша нек пуца, ако му се пуца*, одговорио је Ковач.⁴⁶ Такође, по одредбама хатишерифа, у марту 1830, формиране су две турско-српске комисије које су имале задатак да испитају нове границе између Србије и Турске. Приповеда се да је турски повереник за одређивање граница, Тешав-ефендија, упитао Кнеза Милоша, по којем праву Срби траже пределе које је

⁴³ Гавриловић, III, 136.

⁴⁴ Исто, 134–135.

⁴⁵ Исто, 122.

⁴⁶ Поменик, 261.

освојио бунтовник и хајдук Карађорђе. Кнез му је одговорио: *Карађорђе ако је био хајдук, хајдучки је и прошао, а народ тражи своја права која се на трактатима оснивају*.⁴⁷ Комисије ипак нису успеле у своме раду, нарочито она која је боравила на босанској граници. Због оваквог развоја ситуације, а особито и због тога што последњи хатишериф не спомиње наследно кнежевско достојанство, Кнез Милош шаље Димитрија Давидовића у Цариград са предложеним новим хатишерифом. Знатно модификован од руске стране, нови хатишериф је потврђен од Порте и обзнањен у Београду 13. децембра 1830. године. Са овим актом, којим су коначно били задовољени сви захтеви српског народа, дошао је Кнезу и царски бераг којим га је Porta напокон признала за наследног кнеза Србије, а отуда проистиче и посредно признање Србији статуса кнежевине. Милош је тада био на врхунцу успеха и славе. Ова вест коју је, према једнима, донео у Србију татарин Богдан силно је обрадовала Милоша и народ.⁴⁸ Много се говорило о томе како је Кнез ову услугу богато платио Турцима. На једном се месту каже да је Давидовић донео на концу 1830. Милошу вест да ће му султан за сто хиљада аустријских талира послати наследни кнежевски бераг.⁴⁹ Познато је да Руси нису били ради Милошевом наследном достојанству, па када је Давидовић у Цариграду ипак захвалио Русима за овај српски успех, једна анегдота збори да је тада руски посланик, пошто се претходно уверио да је то тачно, изјавио да се не треба захваљивати њима, него српском новцу.⁵⁰ Слично саопштавају и друге анегдоте. Када је, након добијања хатишерифа и берата 1830. године, Милош упутио Цветка Рајовића и Аврама Петронијевића у Петровград, они су били представљени цару Николи, а посебно и царици. Српски депутати су, том приликом, благодарили цару на помоћи око признавања Милошу наследног кнежевског достојанства. Вели се да је цар тада рекао да

⁴⁷ Гавриловић, III, 256; Стојанчевић, нав. дело, 149.

⁴⁸ Гавриловић, III, 272.

⁴⁹ Караџић, 169.

⁵⁰ Ј. Хаџић, *Огледало србско*, 42; Љушић, нав. дело, 12.

он томе није ништа допринео, већ је то Божје провиђење урадило.⁵¹ Приликом ове посете, руски цар је одликовао Кнеза Милоша орденом Св. Ане I реда. То је Милошу било неисказиво мило, али му је, казује се, сва радост била покварена тиме што су и његови секретари, Аврам Перонијевић и Цветко Рајовић, почашћени орденима Св. Владимира IV реда. За Аврама, опет, претварао се којекако да му није толико тешко, јер он „сам себе назива будалом“, али му је било криво за Цветка који себе држи за паметна и за господина. Стога је Милош дуго премишљао како да му се освети и да с њим збија спрдњу пошто се врати из Русије у Србију. Вук Караџић преноси да га је Кнез Милош посебно о томе обавестио писмом којим препоручује да се нико од виших чиновника не распитује о његовом путу у Петровград, него да га о томе све запиткују чибукуције, кафеције, бербери, кочијаши. Ако ли би он пак повео разговор о томе, Милош је заповедио да се то прекине питањима: *Дед, бога ти, кажи ми најпре, како си у Одеси лађе товарио и како си прошао, кад си у Ердељу с дукати трговао?* Кнез Милош је заповедио постављање таквих питања, јер се Цветко хвалио да је био велики трговац, а они му доказују да је у Одеси товарио туђе лађе и чистио магазе. А што се спомиње трговина у Ердељу, то је стога што се казује да је негда Цветко пошао преко Ердеља у Каравлашку да продаје некакве „калп дукате“, но тамо га ухвате Немци и затворе, те се после неколико месеци једва ослободио.⁵² Другим писмом, саопштава опет Вук, Кнез Милош пише да се Амица (Симо Паштрмац) спрема да Цветка, чим приспе из Русије, оправи са неким касапима да им по нахијама купује овнове.⁵³ Једна анегдота открива да је и претходни Рајовићев дипломатски посао Кнез Милош претворио у спрдњу. Кнез је 1829. године у Каравлашку, на место Михаила Германа, послао свога секретара за српског депутирца код Руског двора. Но, не даде му одмах пуномоћја, него

⁵¹ *Србија у години 1834. Писма грофа Боа-ле-Конта*, 14; Куниберт, 273; Гавриловић, III, 281.

⁵² Караџић, 146–147, 171; Гавриловић, III, 284.

⁵³ Караџић, 146–147.

му рече да ће му накнадно послати. Како Милош заборави ово обећање, Рајовић није могао да се у Каравлашкој и званично представи руској господи, па је писао Милошу и молио за пуномоћје. На ту његову молбу пошаље му се овакво пуномоћје: *Да има пуну власт, сва писма, која му се пошаљу, предавати онима на кога су написана, и то без и каке своје речи; осим тога да има пуну власт, со, која се негде испод Чрнеца на Дунав довлачила, у лађе товари-ти!* Даље се додају и друге згоде. Када Цветко Рајовић, по свршеном послу пође из Каравлашке у Србију, Амица му пошаље пасош у коме је између осталог стајало: *Показатељ овога пасоша Цветко Рајовић, моја будала, полази из Каравлашке на траг у Србију; зато препоручујем свим властима, да би га свуда пропустили мирно, као будалу, јер је будалама свуда слободно ићи.*⁵⁴

Дакле, у Београду су се на концу 1830. године вршиле опсежне припреме за свечано оглашавање хатишерифа и берата. Кнез Милош је тријумфално приспео у Београд. Многи Срби, који су га тада одушевљено дочекали, први пут су, што се често као анегдота спомиње, видели униформисану српску војску, књажев-ву гарду и музичку „банду“ која је, предвођена капелмајстором Јосифом Шлезингером, свирала војне маршеве у духу српских народних мелодија. Хатишериф и берат испрва су на турском језику прочитани у Београду на Ташмајдану, у данашњој порти Цркве св. Марка на дан Св. Првозваног Андрије, 30. новембра 1830. године. После везирове беседе, нарочита церемонија се на-ставила у београдској цркви. Приповеда се како је усред црквене свечаности Јован Петровић Ковач изнео од гвожђа направљен грб Србије који је у средини имао бели крст са четири оцила. Када су га упитали шта кошта рад, вели се да је одговорио како је по-частован самим тим што га је доживео (српски грб).⁵⁵ Тога дана на Кнежевом двору, поред грба, вијорила се и српска застава.⁵⁶ Сутрадан, 1. децембра, најгрлатији Кнежев писар, Лазар Зубан,

⁵⁴ Исто, 133–134.

⁵⁵ Гавриловић, III, 296; Љушић, 306.

⁵⁶ Љушић, 306.

прочитао је и на српском језику хатишериф и брат. Најпосле, на месту где су оглашена ова историјска акта, освећена је хумка на којој ће Кнез Милош подићи цркву од, каже се, имовине београдског трговца, Лазара Нанче, родом из Катранице у Македонији.⁵⁷ Вук Караџић пише да је трговац Лазар Панчо тестаментом оставио имовину жени, али је Кнез самоволно наредио Београдском магистрату да му се препише пола. Можебити да је овде реч о поменутиим средствима.⁵⁸

По објављивању прекретног хатишерифа, Кнез Милош је пожурио да изврши ново разграничење са Турском. У децембру 1830. у Србију долазе Коцебуе, с руске, и Лебип-ефендија, с турске стране, да преговарају око граница. Турчин је одуговлачио, те је рекао Милошу да султана треба молити за проширење граница. Кнез му је на то узвратио: *Ја просјак нисам, да су се могле испросити границе, од кад их просим, испросио бих и Анадол, а камоли границе оне Србије која је 1812. била у рукама српског правитељства.*⁵⁹ Пошто се посао како-тако сврши, Коцебуе, као председник те комисије, начинио је карту нове Србије и показао је Милошу у Крагујевцу. Међутим, када му Кнез заиште један примерак карте, казује анегдота, Коцебуе одговори да није овлашћен дати му што тражи, али му уступа свој примерак за неколико часова, да га може разгледати. Бартоломео Куниберт уверава да је Рус ово учинио само зато што је мислио да се у Крагујевцу, у оно време, не може наћи човек који ће прекопирати карту. Али се такав човек нашао. Аврам Гашпаровић је за непуна три часа тако прекопирао карту да се копија није разликовала од оригинала. Само није доспео да испише потпуно сва имена местима, него је то урадио после.⁶⁰

Уз највише отпора и проблема одвијао се спор око разграничења Србије са Босном. Ова најнепослушнија турска провинција

⁵⁷ Гавриловић, III, 300.

⁵⁸ Караџић, 161.

⁵⁹ Гавриловић, III, 309.

⁶⁰ Куниберт, 289; *Поменик*, 98; Љушић, 42.

била је и изнутра анархична и побуњена. Године 1831, становништво Јадра и Рађевине, које је припадало зворничком пашалуку, прилично је страдало у обрачунима браће Видајића, Али-паше и Махмуд-паше. Једна анегдота саопштава како је Кнез Милош навијао да у босанском сукобу победи Али-паша, јер је он говорио: *Да цар рекне да граница мора да прође код моје куће, оно мора бити*.⁶¹ Ове територије Кнез Милош је успео да добије тек пошто се у Босанском устанку, 1831. године, дипломатски ставио на страну султана, а против војске одметнутих босанских бегова. Милош је, на Портину заповест, позвао Бошњаке на мир. На претећу Кнежеву Прокламацију, Хусеин Градашчевић, вођа босанске буне, узвратио је увредљиво, како сабља Милошева још не беше сакована, када је његова влашке главе одсецала.⁶² Према другој варијанти, Градашчевић је поручио Кнезу да неће за Влахом „макар знао у рај поћи“.⁶³ Стога је, сматрају једни хроничари, велики везир Мехмед Решид-паша средином 1832. године, у знак захвалности Србији због помоћи у угушивању Босанског устанка, уступио Јадар, Рађевину и Стари Влах. Тако су, закључује Куниберт, Босански устанак и Кнез-Милошева дипломатија, донели Србима више среће и користи, неголи рат.⁶⁴

Међутим, то је био само један мањи, али значајан уступак Србији. За све то време Кнез Милош је водио велику политичко-дипломатску активност, настојећи да реализује и остала права која је већ Србија стекла на међународном плану. Тада шаље у Цариград Димитрија Давидовића, који је на томе послу заменио Михаила Германа, да се бори око проширења граница и смањивања данка. Када је српски дипломата у Цариграду, Давидовић, питао руског посланика Бутењева, да ли му досађује српским пословима, анегдота памти да му је овај одговорио: *Боже сачувај, српски послови су руски послови*. Међутим, без обзира на

⁶¹ Гавриловић, III, 306; Љушић, 28.

⁶² Куниберт, 294.

⁶³ Гавриловић, III, 356.

⁶⁴ Куниберт, 294–308; Стојанчевић, 152.

подршку Руса, те и на то што је Кнез Милош послао султану на дар 200 коња и митио све који су учествовали у српској ствари, ипак се, како бележи Вук Караџић, Димитрије Давидовић, не свршивши ништа, вратио на концу исте 1831. године у Србију „са срамотом“.⁶⁵ Стога је најпосле Милош изгубио стрпљење и веру у дипломатско решење проблема. Искористивши незадовољство и буне Срба у неприсједињеним источним и јужним српским крајевима, окупирао је те нахије и војним их путем, након седамнаест година дипломатије, заузео. Савременици сведоче како је Кнез Милош онда јахао коња, држао говоре војницима, шалио се на рачун руског дипломате Бутењева који је српске претње сматрао само демагогијом. Уопште, тада су настале многе шале на рачун српске дипломатије и њених депутата у Цариграду. Јаков Јакшић је говорио: *Док Швабурије (Д. Давидовић, Ј. Гавриловић) чине преговоре, ми можемо доћи до Призрена*. Говорило се: *Пошто су ти сад конференције? или Где ли су сад Мата (Ненадовић) и Алекса (Симић) са својим мњењима?* И Руси се шале у Цариграду, јер је Porta онда без затезања прихватила присједињење нахија. Давидовић је рекао Бутењеву: *Дело је свршено и с наше и с ваше стране*, а Бутењев одговорио: *Међу нама речено, то није било без вашег утицаја*.⁶⁶

Тиме је Кнез довео Порту и Русију пред свршени чин. Остало је само званично утврђивање границе. И оно је стигло у виду Трећег хатишерифа, који су Срби назвали „окончателни“. Овај специјални царски акт издат је новембра 1833. године. Чим се сазнало да су српски послови при Порти окончани, у земљи је отпочело славље. У Крагујевцу се славило уз паљбу топова, а увече је, у новој згради Српске књажевске типографије, Јаков Јакшић организовао свечани бал „по руски“. Татарин Инца, који је носио хатишериф, стигао је за пет дана из Цариграда у Крагујевац и 4. децембра 1833. године дочекан је плотунима из пушака

⁶⁵ Караџић, 169; Гавриловић, III, 387.

⁶⁶ Гавриловић, III, 459–461; Куниберт, 326–331; Љушић, 35.

и топовским салвама. Хатишериф је потом прочитан на турском језику крајем 1833, а на српском у фебруару 1834. године током Трифунске скупштине. По одредбама хатишерифа Срби су имали да преузму и београдску царинарницу, па је тај чин опет свечано пропраћен пуцњевима из топа. То је, памти се, озлоједило Турке, јер је то било први пут да „муслимански топ“ поздравља једног „рајетина“, односно српског Кнеза. Милош је одмах обдарио све оне које су радили на изради овога хатишерифа. Према казивањима, султану је послао хиљаду волова које је имао да му преда Аврам Петронијевић. Том приликом, 28. децембра 1833, Петронијевић је примљен у аудијенцију код султана са свим почастима које прате опуномоћене представнике страних дворова. Тада је султан позвао Кнеза Милоша да посети Цариград.⁶⁷

Више је разлога због којих је Кнез у марту 1834. године одлучио да не креће на пут он лично, већ да у Цариград упути свога старијег сина, престолонаследника Милана.⁶⁸ Затим је почео да гради једну корвету (брод) коју је престолонаследник требало да преда султану. Памти се да је посао био поверен Николи Кефали и једном турском машинском инжењеру, те да је била прикупљена и донесена грађа, али се због скупоће подухвата, најзад ипак одустало.⁶⁹ Убрзо је пропао покушај с престолонаследником, па је Милошу постало јасно да се он лично мора поклонити султану. Како је, недуго потом, 1835. избила Милетина буна, која умало Кнеза није лишила власти, Милош је руским и турским дипломатама лукаво представљао као узрок буне свој пут у Цариград, иако је буна била плод незадовољства његовом владом. За извесно време Кнежев одлазак отежавала су збивања око Срењевског устава и око иселавања подринских Турака. Кнез је на пут кренуо из Пожаревца 31. јула у пратњи око 60 људи. Прва значајна станица била је у Адакалеу, где је Осман-паша свечано

⁶⁷ Г. Јовановић, *Полазак књаза српског Милоша Обреновића I у Цариград*, 4; Гавриловић, III, 490–495; Љушић, 15–21.

⁶⁸ Љушић, 287.

⁶⁹ Гавриловић, III, 512.

дочекао Кнеза Милоша. Захвалан за добротинства која му је Кнез раније учинио, паша га је пољубио у скут. Но, то је било одвише неукусно, па га је Милош, вели се, подигао и поздравио се са њим као са братом.⁷⁰ Потом, најзначајније станиште било је Видин. Хусеин-паша приредио је Милошу величанствен дочек. Казује се да су радознале видинске Туркиње излазиле да виде Милоша који је „од чувара свиња постао виши од паше с три репа“.⁷¹ Кнез је наставио путовање преко Никопоља, Рушчука и Шумла до Варне. Како претходно није никада пловио морем, тако је пред полазак, у Варни, био на служби у месној цркви. На Црном мору било је непријатности услед кvara бродске парне машине. А како су Кнез и многа посада успут патили од морске болести, приповеда се да се Милош зарекао да ће се вратити сувим путем.⁷² Утом је путнике заплуснула и јака бура. Таласи су се бацали и преко лађе. Занимљиво је сведочење ондашњег Милошевог ађутанта, Алексе Симића, који се у тој невољи, каже, молио Богу да их море подави, „само да се Србија избави тога тиранина (књаза Милоша), па макар и ја био жртва тога ослобођења отечественог“.⁷³ Кнез је у Цариград стигао 17. августа. Султан је издао наређења да се владалац Србије дочека отмено, па је Милош био одушевљен дочеком. Султан Махмуд II примио је Кнеза 28. августа у присуству најзнатнијих званичника Порте. Пошто је пољубио султана у колено и након краћих куртоазних изјава, Милош је представио султану своју свиту у којој су, између осталих, били и А. Петронијевић, М. Герман, А. Симић, В. Глигоријевић, Ј. Спасић, А. Стојковић, Ј. Живановић. Анегдота збори да се султан насмејао када је Кнез дошао до Аврама Стојковића, јер се вели да је чак и он знао да је „силистар“ Стојковић био задужен да за Кнеза обавља послове интимне природе. У једном сачуваном тефтеру стоји да је у неколико наврата била дата поприлична сума новца

⁷⁰ Г. Јовановић, нав. дело, 55; Куниберт, 35.

⁷¹ Куниберт, 37; Симић, 141; Љушић, 293.

⁷² Куниберт, 40–41; Симић, 142–143; Гавриловић, III, 525.

⁷³ Симић, 143.

Кнежевом љубимцу Авраму Стојковићу под назнаком „за особену потребу“.⁷⁴ Тада је султан богато даривао Кнеза. Доделио му је орден са својим ликом, сабљу украшену брилијантима и огрнуо га лепом херванијом, чија је јака била извезена златом и окићена брилијантима. Милош је узвратио даровима, па се казује да је султан, такође очаран Милошевим поклонима, рекао: *Као што је књаз снажан, тако су му дарови снажни*.⁷⁵ Потом је Кнез посетио васељенског патријарха Константина, био на ручку код руског посланика Бутејева. Јашући кроз турску престоницу на царском коњу, Милош је побудио велику радост међу цариградским хришћанима који су као „из једног грла викали“: *Ево Анђела нашег!*⁷⁶ Кнез је присуствовао смотри султанове гарде. Затим је у султановом друштву обишао школу јахања, занатлијску школу кројача и чизмара. Том приликом, султан му је поклатио и пар војничких чизама. Касније, у време уставобранитеља, настала је анегдота која тврди како је султан тиме хтео да поручи: *Ти кнеже обуј се на путуј из Србије, тамо ће други да дође*.⁷⁷ Неколико дана касније, сераксер-паша је приредио ручак у част Кнеза Милоша. Султан је заклоњен посматрао гозбу и интересовао се да ли је Кнез задовољан. На ручку код султановог зета, Халил-паше, Кнез је био 19. септембра. Султан је и ову гозбу посматрао притајен, после које је призвао к себи Милоша и везире у посебну собу. Тада је поклатио Милошу шест топова, уз следеће речи: *Ја тебе много милујем, ти си свагда својски к мени верност показао*. За ове топове се вели да су „зеленом – турском – бојом премазани били“. Иначе, исти извор спомиње да је то био крупан дар, јер Срби до тада нису имали више од 5–6 топова, међу којима је био и такозвани „Крна“ крај кога је погинуо Хајдук Вељко. Овај поклон, којим је султан свакако хтео да покаже у којој мери има повере-

⁷⁴ Исто, 146; Јовановић, 69–74; Гавриловић, III, 528; Љушић, 299.

⁷⁵ Јовановић, 72, 77; Гавриловић, III, 535; Љушић, 295.

⁷⁶ Јовановић, 76.

⁷⁷ Јовановић, 82–83; Гавриловић, III, 532; Љушић, 296.

ња у свога вазала, изазвао је свуда праву сензацију и чуђење.⁷⁸ Кнез је и потом био у Цариграду обасипан пажњом и дариван многим поклонима, па је, између осталих, добио и некаву мушку децу. Осим тога, и сам је Милош у Цариграду доста пазарио, па је купио и две Черкескиње које је одмах покрстио и именовао их Аницом и Даницом. Ова трговина дубоко је повредила кнегињу Љубицу, али озлоједила и муслимане у Цариграду. Случај је доспео и до султана који је, наводно, рекао: *Па ако их је купио, није их поклао, нити ће их поклати*.⁷⁹ О томе сведочи и Алекса Симић. Он каже да је Кнез у Цариграду купио „два Арапчета турска до 15 година и две Черкесиње по 13 до 14 година и једну Гркињу мало постарију. Ову Гркињу, употребивши је на своју похоту, уда је још онде за свога ађутанта, полковника Јованчу Спасића, а Черкескиње, обукавши у мушке хаљине, и ону мушку Арапчад, пошље на колима пре свога поласка, по свом татар-аги Инцету у Србију“.⁸⁰

Кнез Милош је једном интригом у Цариграду успео да издејствује и збацивање цариградског патријарха. Вели се да су због тога незадовољни Грци фанариоти ширили гласове: *Отео је од цара онолику земљу, јошт нек му пусти Цариград уређивати, па ће онда бити цјело*.⁸¹ Мисли се да је Кнез потраживао и тајни ферман да погуби седам старешина: Петронијевића, Радојковића, С. Симића, Ђ. Протића, Вучића, Ресавца и Л. Тодоровића. Међутим, намеру му је осујетио Аврам Петронијевић, па је Порта издала акт који очито није био по вољи Милошу, јер је приликом упознавања са његовим садржајем опсовао: *Баци та г..на, ј...м им оца, та они мисле као и они зимус, тј. као и заступници устава*.⁸²

⁷⁸ С. Л. Поповић, 211; *Кнез Милош прича о себи*, 21; Јовановић, 84–87; Гавриловић, III, 534; Љушић, 296.

⁷⁹ Гавриловић, III, 535–536; Ј. Хацић, нав. дело, 70; Симић, 155; Љушић, 298.

⁸⁰ Симић, 155.

⁸¹ Љушић, 298.

⁸² Хацић, 70; Симић, 156.

За разлику од анегдоте, историчари налазе да је Портин ферман означио Кнеза Милоша као главног књаза српског и да је осудио учеснике Милетине буне.⁸³

У опроштајну аудијенцију Кнез је примљен 18. октобра. И тада је био обасут поклонима од султана. Добио је, кажу, дивног арапског коња, брилијантски цвет за кнегињу Љубицу и још 16 ордена за истакнуте српске чиновнике. Због тога се, према једној варијанти приче, Тома Вучић Перишић заувек окренуо против Милоша, јер није био увршћен у списак за султаново одликовање.⁸⁴

Милош Обреновић се вратио у Кнежевину Србију копненим путем, преко Једрена и Видина. И онда је свуда лепо дочекиван. Њему у част, у Једрену, био је приређен свечани програм у коме су га забављали рвачи и дресиране животиње.⁸⁵ У Неготин је приспео 23. новембра, после готово четири месеци одсуства из Кнежевине. Милош је тада био на врхунцу своје државничке каријере. Одате му међународне почасте, подигле су углед Кнежевини Србији и у Европи, али су и појачале код Кнеза утисак о сопственој важности. Такође, неким својим непримереним поступцима, Кнез је открио свету и своју интригантску склоност, те и велику таштину. Према једној причи, наводи се да је аустријски интернунциус, Штирмер, с интересовањем посматрао детињасту радост Кнеза Милоша док му је показивао поклоне од султана.⁸⁶

Стицањем аутономије, Србија је постала привлачнија великим силама, те оне почињу да припремају терен за успостављање дипломатских односа са њом. Аустријски интернунцијус Штирмер је приликом посете Кнеза Милоша Цариграду 1835. године заискао допуштење Порте за постављање аустријског конзула у Београду. Порта му је одговорила да она не зна треба ли тамо конзул аустријски или не, али ако Кнез Милош каже да треба, до-

⁸³ Љушић, 300.

⁸⁴ Јовановић, 89–90; Куниберт, 47–48; Хаџић, 70.

⁸⁵ Јовановић, 93; Гавриловић, III, 540.

⁸⁶ Гавриловић, III, 541.

зволиће се. Кнез на то пристане, али, сматра се, под условом ако га аустријски цар одликује орденом. И одиста, почетком 1836, у Србију је долазио аустријски обрштер Лончаревић који је Кнезу уручио ореден гвоздене круне првог реда. Аустријског званичника Милош је дочекао војним почастима, о чему сведочи и једна анегдота. Када је мајор Лончаревић био близу Крагујевца, Кнез нареди да пред њега изађе сва Швабурија (тако су звани Срби из прека). Професору крагујевачке Гимназије Атанасију Тодоровићу који је био мален и гурав „и који никад, као и сви остали, није узјахао коња, дат је коњ неког Нишлије, одвећ велика коњина, на коме је била анадолска нека седларина, из које је само глава вирила“. На крају се оцењује како је дочек био „читава комедија“.⁸⁷ После тога, у септембру 1836. у Београд дође аустријски конзул. Избор за конзула припао је хрватском песнику и дипломати, Антуну Михановићу. Односи између Кнеза и аустријског конзула били су добри само у почетку, али су убрзо избили озбиљни неспоразуми око права аустријских поданика и других питања. Заступајући аустријске интересе, конзул се позивао пред Милошем на трактате и уговоре. Тако се на основу уговора, каже једна прича, неки Панчевац, који је правио цигле, жалио да је оштећен од стране Кнеза. Милош је на то одговорио: *Та нисам уговор правио да себе вежем, него њега да вежем*. Па када му конзул досади с таквим заступањем, онда му Милош одрече: *Та ја сам аустријског конзула у Цариграду искао да ми буде при руци у потраживању мојих дугова у Аустрији, а не да он против мене ради*.⁸⁸ У насталом спору, конзул Михановић се приближио Кнежевој опозицији и на тај се начин умешао непосредно у унутрашње односе Кнежевине. Особито је био срдчан спрема Кнежевог брата Јеврема Обреновића, једног од вођа опозиције, а у чију је ћерку Анку иначе био и заљубљен. Како је љубав изгледа била обострана, савременици тврде да би свадба била неизбежна

⁸⁷ Поповић, 212; Симић, 154; Љушић, 373.

⁸⁸ Хацић, 40.

да „неугледног четрдесетогодишњака Мејановића Милош није желео да опозове“. Стога је 1838. Михановић заувек напустио Србију, поневши са собом као „најдражу успомену“ везену марамицу Анке Обреновић, а на његово место потом је дошао конзул Никола Филиповић.⁸⁹

Пре стицања аутономије, Кнез Милош је био рад постављању конзула у Србији, али је после тога постао противан, јер је страховао од надзора великих сила. Када за аустријским конзулом потом почеше да долазе и конзули других дворова, каже се да је Кнез у љутњи изјавио: *Ј...м им оца, ја овима нисам дозволио да дођу, па шта ће они ту*. На то му је Алекса Симић одговорио: *Е мој Господару, кад сте ви дозволили једноме да дође, они прочи ћеду сви доћи без питања, јер су такви трактати дворова с Портом, да мора сваком дати све оно што год једном од њих даде!*⁹⁰ Стога је енглески конзул Лојд Џорџ Хоџес стигао у Београд крајем маја 1837. године. Конзул је прво посетио београдског везира који га је, казују, дочекао седећи на дивану, што је енглеског дипломату јако увредило.⁹¹ С друге стране, српске су га власти предусреле с највећим почастима, а Кнез му је уступио своју пространу кућу у Београду ради становања. Притиснут споља Русијом, а изнутра јаком опозицијом, Милош је успоставио превише присне односе са конзулом Хоџесом. Када је Кнез лишио јавних послова брата Јеврема и забранио Вучићу повратак у земљу и још му хтео пресудити, онда је Хоџес саветовао Кнеза да учини извесне уступке опозицији и да се помири са Јевремом и Вучићем. Приликом јавног помирења, енглески конзул је посредовао. Тада је митрополит заклео Јеврема који се покајао. Касније се Јеврем опомињао речи заклетве: *Што видим да не видим, што чујем да не чујем и да се ни у какву политику не мешам*.⁹² Том приликом, конзул Хоџес је приредио вечеру, за време које је Милош у шали рекао одакле

⁸⁹ Куниберт, II, 79, 81, 113; Љушић, 373–375.

⁹⁰ Симић, 154.

⁹¹ Куниберт, II, 208–214.

⁹² Хацић, 162; Куниберт, II, 133–136, 176.

му прети опасност, показавши руком на митрополита, кнегињу Љубицу и Јована Хаџића. То је протумачено да Кнез страхује од цркве, жене и закона.⁹³ Потом се помирио и са Вучићем, кога је тада, како се преноси, грлио и љубио и позвао га са собом у Крагујевац, но овај се изговорио и остао у Београду.⁹⁴ Опозиција је затим разноврсним сплеткама настојала да удаљи Хоцеса од Милоша. Тако су енглеског конзула оптужили како је наумио да отрује Кнеза, пошто му је о његовом крсном имену, Светом Николи, једном послао боцу токајског вина у које је наводно сипао отрова купљеног у апотеци. Међутим, Кнез није поверовао гласинама и лажним упозорењима, па је наочиглед гостију наздравио и слободно испио чашу вина.⁹⁵ Конзул Хоцес се задржао у Србији све до средине маја 1839, када је, услед страха од могућих непријатности због узаврела стања у земљи, отпутовао у Александрију за генералног конзула.⁹⁶

Русија је дуго оклевала да са својом штићеницом Кнежевинам Србијом успостави дипломатске конзуларне односе. Али, како је то учинила Аустрија, и Русија је почела озбиљније да се бави тим питањем. Међутим, она ни тада није хтела да отвори свој конзулат у Србији како својим примером не би подстакла на то и западне државе, Енглеску и Француску. Стога је одлучено да се Герасим Васиљевич Вашћенко, конзул у Молдавији, премести у Оршаву, надомак српске границе, одакле ће пратити збивања у Кнежевини. Међутим, осим уставне кризе и сукоба између Кнеза Милоша и опозиције, српску заштитницу код Порте почело је да онеспокојава и ширења утицаја код српског Кнеза непријатељске Енглеске. Стога је октобра 1837. године у дипломатску мисију у Србију био упућен царев ађутант, кнез Василије Андрејевич Долгоруки. Он се са Милошем састао у Крагујевцу. Између осталог, Кнезу је поверио како је цар Никола дознао да Милош

⁹³ Хаџић, 163.

⁹⁴ Исто, 166.

⁹⁵ Куниберт, II, 249–253; Љушић, 378.

⁹⁶ Љушић, 378–379.

управља земљом самовољно, да од тога народ трпи велике муке и још томе слично. Анегдота саопштава Милошев одговор на те критике: *Мој кнеже, и брате! Српски народ ништи као црв за кором, али ништи у Босни и Херцеговини. И ако је цар тако срчобољан, и толико жели добра Србима, нека помаже онамо, па да га види Бог! А овде, у Србији, не трпи нико ништа, и овде нема никога незадовољнога, осем мога лудог брата Јеврема, и онога пакленог Вучића, ком нико није прав! Тако је то, мој кнеже и брате; и тако ти кажи свом цару, а мом покровитељу!*⁹⁷ Пошто мисија кнеза Долгоруког није дала жељене политичке резултате и није спречила Кнежево окретање Енглеској, Русија је на позив опозиције преместила конзула из Оршаве за конзула у Србији. Вашћенко је приспео у Београд 22. фебруара 1837. године. Његови односи са Кнезом Милошем су од првога дана били лоши, о чему сведоче и неколика казивања. На многе Вашћенкове опоре приговоре у којима се често спомињало име руског цара, једно сведочанство вели да је Кнез Милош одговорио следеће: *Господине консуле, ако тај твој цар жели да има у Крагујевцу кога који ће чинити баш све по његовој вољи, нека пошаље једнога свога ђенерала (а има их доста, Богу хвала), па нека му заповеди: да данас вас дан гледа уз Лепеницу, сутра – низ Лепеницу, а преко сутра – вас дан онамо на Сушицу! А мене нека остави на миру, да се договарам с овим намученим народом; па шта нађемо ми да је нама добро нека је добро и њему.*⁹⁸ Потом је конзул Вашћенко постао један од апологета опозиције. Приповеда се да је у механи, у селу Белосавци, кудио Милоша и упозоравао да ће Енглези постати господари Србије, да ће Срби примити протестантизам и да је Кнез закључио уговор с Енглеском да прода Србију. У пропагандне сврхе, народ је чашћавао по механама, а отменије госте служио је „извршним“ пивима која је свуда са собом по Србији носио.⁹⁹ О томе колико је Милош пред сам крај своје прве

⁹⁷ Кнез Милош у причама, 425–426; Куниберт, II, 154; Љушић, 394–395.

⁹⁸ Кнез Милош у причама, 158–159; Хаџић, 234.

⁹⁹ Куниберт, II, 233–234; Хаџић, 166; Љушић, 379–382.

влaде био огорчен конзулом Вашћенком и Русијом говори још једно занимљиво сведочанство. Када је једном у београдској цркви Цветко Рајовић скинуо јапунце рускога кроја и дао их момку да му их држи док он целива икону, Кнез је те јапунце истраго и бацио их на земљу и газио, говорећи: *Ланжерон, ланжерон*.¹⁰⁰ Најпосле, Кнез је чак и објавио да је примио енглеску заштиту, али не одричући се руске. Међутим, Кнез Милош је погрешно прорачунао однос руских и енглеских снага код Порте. Тада је сасвим затајила енглеска дипломатска активност. Енглески повереник у Цариграду, лорд Понсонби, вели се да је дуго живећи у Турској и сам примио источњачку апатију, па се за њега говорило да је „дремао онда када је требало лебдити“.¹⁰¹ С друге стране, показало се да је Русија имала претежнијег утицаја, те је у Цариграду сачињен такозвани Турски устав у који је Русија успела да угради своје идеје које су најпосле помогле да се Кнез Милош 1839. године збаци са српског престола.

Литература

- Гавриловић, Михаило, *Милош Обреновић*, I–III, Београд, 1908, 1909, 1912.
- Георгијевић, Герасим, *Знаменити догађаји новије србске историје на кратко и у везаном и у простом слогу*, Београд, 1838.
- Јовановић, Г., *Полазак књаза српског Милоша Обреновића I у Цариград*, Београд, 1866.
- Карацић, Вук Стефановић, *Историјски списи I*, у: *Сабрана дела Вука Карацића*, књ. XV, прир. Р. Самарцић, Београд: Просвета, 1969.
- Србија у години 1834. Писма грофа Боа-ле-Конта де Рињи министру иностраних дела у Паризу о тадашњем стању у Србији*, у: *Споменик СКА*, XXIV, прир. С. Новаковић, Београд, 1894.

¹⁰⁰ Хаџић, 200.

¹⁰¹ Куниберт, II, 217–219.

- Куниберт, Бартоломео, *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића 1804–1850*, I–II, Београд: Просвета, 1988.
- Љушић, Радош, *Кнежевина Србија 1830–1839*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2004.
- Милићевић, Милан Ђ., *Поменик знаменитих људи у српскога народа новијега доба*, Београд, 1888.
- Милићевић, М., *Кнез Милош у причама*, Београд, 1891.
- Милићевић, *Кнез Милош прича о себи*, у: *Споменик СКА*, XXI, Београд, 1893, 1–33.
- Милутиновић, Сима, *Историја Србије од почетка 1813-е до конца 1815-е године*, Београд, 1888.
- Поповић, Сретен Ј, *Путовање по новој Србији (1878 и 1880)*, Београд: СКЗ, 1950.
- Протић, К. С., *Ратни догађаји из Другог српског устанка 1815. год. под војводом Милошем Обреновићем*, Београд, 1891.
- Симић, Алекса, *Сећања Алексе Симића на књаза Милоша*, прир. Р. Љушић, Крагујевац, 1997.
- Стојанчевић, Владимир, *Милош Обреновић и његово доба*, Београд: Просвета, 1966.
- Хацић, Јован, *Огледало србско*, год. I, свеска 1–10, Н. Сад, 1864.

Branko Zlatković

THE ORAL ACCOUNTS AND WRITTEN TESTIMONIES OF CONTEMPORARIES ABOUT THE DIPLOMACY OF PRINCE MILOŠ DURING HIS FIRST REIGN (1813–1839)

SUMMARY

On the basis of diverse written sources, this paper singles out and comments on numerous “oral” accounts that testify, in a characteristic and picturesque manner, to the considerable diplomatic and political activities of Prince Miloš Obrenović during his first reign.

Немања Радуловић

ПРИПОВЕТКА О БОГАТАШУ И ЊЕГОВОМ ЗЕТУ (ATU 930)

Биографија јунака типа ATU 930 подудара се са схемама живота митских и епских јунака. Разлике које постоје упућују на снагу жанровских законитости.

Кључне речи: мит, иницијација, судбина, жанр, једноставни облик

Изузетна раширеност овог типа приповетке (ATU 930) привукла је пажњу старијих истраживача ослоњених на историјско-географски метод, на првом месту Арнеа који јој приписује индијско порекло. В. Тиле¹ разликује четири групе²: 1) будистичку верзију, најстарију 2) средњовековне грчке, раширене и у етиопској и арапској традицији 3) француске и немачке, везане за историјске личности 4) турску верзију из 17. века. Сем последње, све су легендарног карактера, било будистичког (о бодхисатви), било хришћанског. Но Тиле указује и на европску верзију, старију од индијске: повест о Хабису, из античких извора о иберијској владарској кући³, сматрајући је прелазом од „предања о пореклу владарског рода“ ка приповеци о „детету судбине“ (Schicksalskind) која у том виду живи код Срба и других словенских народа. По њему је Schicksalskind у усменој традицији касни облик. Крајем 19. и почетком 20. века се, првенствено у романистичким круговима, водила полемика око извора и композиције ове приповетке,

¹ Václav Tille – „Das Märchen vom Schicksalskind“, *Zeitschrift für Volkskunde* 29, 1919, стр. 22-40.

² Оваква је и Арнеова подела. Међутим, Арнеова позната студија (*Der reiche Mann und seine Schwiegersohn*, FFC 23) остала нам је недоступна.

³ Код Јустина, Помпеја Трога, Теопомпа

такође историјско-географског или миграционог методолошког опредељења; поменућемо је само укратко, због слабог освртања на српски материјал. Романисти се баве средњовековним варијантама, истичући оријентално и византијско порекло.⁴ (Нпр, прорицање преко астролога би припадало „оријенталном инвентару“)⁵. Поред питања порекла, пажња је посвећивана самим мотивима и њиховој комбинацији која и конституише приповедни тип. Коскен, у складу са својом општом оријентацијом, сматра да је спој мотива индијског порекла те да је приповетка преко Персијанаца ушла у Европу; византијским изворима одриче значај као извору западних варијаната због одсуства мотива Уријиног писма, али истиче и да сам мотив замене писма спада у „општељудске“.⁶ Поливка, скептичан према индијском пореклу, полемише с Коскеном и указује на значај словенског материјала у коме важно место има управо одређење судбине новорођеног детета – мотив који је вероватно изворан.⁷ С. Томпсон прихвата наведену поделу приповедака на групе, помињући усмено преношење у југоисточној Европи. У Европи се овај тип обично комбинује са АТ 461 (међутим, у српској и јужнословенској грађи то је редак случај; АТ 461 се јавља као стабилан део варијаната „Усуда“, док се АТ 930 комбинује са Уријиним писмом).⁸ В. Лиунгман полемише

⁴ Stephan Grudlinski – „Vergleichende Untersuchung und Charakteristik der Sage vom Findelkind das später Kaiser wird“, *Zeitschrift für romanische Philologie*, 36, 1912 стр. 546-576; W.Benary – „Zur Sage vom Findelkind“, *Zeitschrift für romanische Philologie*, 37, 1913, стр. 617-624.

⁵ Јавља се, нпр, у *Тути-наме* (ноћ седма, према: Нахшаби – *Книга понугая (Тути-наме)*; превод Е.ЭБертельса, Москва, 1979, стр. 71) – када се царевих роди, судбина се види из хороскопа али, уп. и једну новију италијанску варијанту (I.Calvino, *Fiabe italiane* I, Oscar Mondadori, 2009, бр. 36 /“Il figlio del re di Danimarca“/).

⁶ E.Cosquin – „La Légende du Page de sainte Élisabeth du Portugal et les nouveaux documents orientaux“, *Études folkloriques*, Paris, 1922, стр. 142-162.

⁷ J.Polivka – „Kritischer Anzeiger (Emmanuel Cosquin – Drei folkloristische Beiträge)“, *Archiv für slavische Philologie*, 1914, XXXV, стр. 515-518.

⁸ S.Thompson – *The Folktale*, New York, 1946, стр.139-141.

са индијским пореклом, које заступају Арне и индолог Вебер, и, следећи своје особене теорије о центрима ширења приповедака, сматра да потиче из Мале Азије о чему сведоче традиције о Мојсију, Саргону, Ромулу и Рему и Едипу.⁹ Уријино писмо познато је још Хомеру, у повести о Белерофонту као најстаријој верзији; из те приповетке настаје мит, који се касније, спојен са повестима о Киру и Хабису, развија у легенду.¹⁰ Историјско-географски метод следи и Бредних.¹¹ Ова најраширенија приповетка о судбини је, по њему, оријенталног порекла, а тачка ширења у Европи је Грчка. У јужнословенским и југоисточним европским варијантама поред хришћанског утицаја, видљива је веза са народним веровањем у суђенице што их чини јединственим комплексом, одвојеним од других приповедака овог типа. О излагању детета говори и Проп; мада посвећен типу АТ 931 (Едип), велик део тог излагања може се применити и на сродну приповетку, са готово истом схемом биографије. Приступ Пропа је „генетички“ у смислу који је већ демонстриран у *Историјским коренима бајке*.¹² Изворни нису пророчанство и судбина него иницијација; мотиви попут излагања, рана и ожиљака, промене имена успомена су на симболичну смрти иницијанта. Овај „царски сиже“ (о чему сведочи, нпр, Саргонов натпис) временом се социјално снижио а значење

⁹ Waldemar Liungman – *Die schwedische Volksmärchen. Herkunft und Geschichte*, Berlin 1961, стр.107-112.

¹⁰ Проблем ове теорије јесте шири проблем Лиунгмановог концепта центара и временских периода ширења који су у фолклористици већином неприхваћени. (Ј.Е.Сван сматра да због више методолошких погрешака – на првом месту управо због неразликовања мотива од типа приповетке – Лиунгманове теорије заслужују место у „кабинету куриозитета“ истраживања приповедака: Jan-Öjvind Swahn – „Tradierungskonstanten“ у: „*Wie alt sind unsere Märchen?* Veröffentlichungen der Europäischen Märchengesellschaft, Band 14, (hggb. Von Ch.Oberfeld), Erich Roth Verlag, Regensburg, 1990, стр.41-42. Вид. и критику М.Бошковић-Стули, приказ у: *Народна умјетност*, 1, 1, 1962, стр. 134-136.

¹¹ R.-W. Brednich – *Volkserzählung und Volksglaube von den Schicksalsfragen*, FFC 193, Helsinki, 1964, стр.57-67.

¹² В.Я.Проп – „Едип в свете фольклора“, *Фольклор и действительность*, Москва, 1976, стр.258-299.

се изгубило. Царско-иницијацијско порекло сижеа излагања, као карактеристично за индоевропско ратничко племство, заступају и С. Невељева¹³ и Д. Милер.¹⁴ Истицањем иницијације, Проп умањује значај судбине сматрајући њену улогу секундарном. Ипак, чак и ако је у историјскопоетичком кључу такво запажање исправно, то не значи да је Арне-Томпсонова (и Утерова) класификација овог типа као приповетке о судбини погрешна, јер у облику у ком их имамо данас и у ком живе у приповедачким заједницама, ове варијанте су поткрепљиване живим веровањем у судбину.

У старијим приступима може се осетити један методолошки проблем: за одређење старости типа приповетке, наводе се и митови (Белерофонт), и псеудоисторијска традиција (Хабис, цар Константин) и легендарне приповетке (Будха) и народне приповетке о судбини (АТУ 930). Мотивски склоп је несумњиво исти, што сведочи о његовој стабилности и континуитету преношења, али, жанровске разлике се занемарују. Било да се односи епа, мита, бајке, легенде посматрају генетички (нпр, Вунт, Хојслер, Де Фрис, Мелетински) било феноменолошки (Јолес, К. Ранке), различитост облика у којима се заједничка схема јунаковог живота јавља, открива њихову поетику и поглед на свет. Намера нам је зато да покажемо како се на примеру јунака, као незаобилазне категорије наратије, преламају разлике жанрова, узимајући народне приповетке и поредећи их у кључним тачкама биографије са другим облицима. (Други елементи овог приповедног типа попут мотива писма, препознавања, различитих видова одређења судбине, приказа времена и простора, композиционих проблема итд, свакако захвални за истраживање, биће додирнути онолико колико се тичу самог јунака).

Приповетке се могу пратити по схеми коју предлажу Арне и Бредних: 1) увод, пророчанство 2) први покушај убиства 3) други покушај – Уријино писмо 4) трећи покушај (акције против јунака

¹³ С. С. Невелева – *Махабхарата. Изучение древнеиндийского эпоса*, Москва, 1991, стр. 190-192.

¹⁴ D.Miller – *The Epic Hero*, Baltimore and London, 2000, стр. 95 и даље.

назваћемо контраакцијом, преузимајући термин из анализе предања о прореченој смрти /АТ 934/).¹⁵ Дата схема се не поклапа са сваком приповетком – постоје варијанте где недостаје једна контраакција, или чак две. Али, схема се не мора узети у класичном историјско-географском смислу као „изворна“ или „позна развијена“, него као практичан најпотпунији модел.

Поред наведеног композиционог рашчлањавања, Н. Милошевић-Ђорђевић је показала могућност примене Пропоовог метода на овај тип приповедака у српској грађи.¹⁶ Све функције већ познате из класичне анализе бајке, јављају се и овде (добиање обавештења, жртва подлеже превари, женидба), али се и мењају (функцију стицања чаробног средства испуњава добијање новог писма).

Изрицање судбине

Лик чијом се појавом отвара уводна сцена приповетке најчешће је трговац или богаташ, но невелика разлика не мења његову улогу у приповеци. Трговац је у прошлости и путник, што даје мотивацију његовој покретљивости у току приповетке, нарочито на почетку када се приповедачу пружа прилика да објасни откуда се он затекао у туђој кући. Ово је важно нарочито ако се зна да путовања и напуштања свог простора нису била уобичајен део традиционалног народног живота, а да је јунак бајке, али и других прозних жанрова (новеле, нпр) суштински одређен покретљивошћу. Детаљ да продаје овце да би удао кћерку (Марковић 34) није само корак напред у реалистичкој стилизацији и мотивацији, него уводи и мотив који ће касније бити развијен, а један је

¹⁵ Н. Милошевић-Ђорђевић – „Структура приповедака и предања о прорицању судбине при рођењу“, *Од бајке до изреке. Обликовање и облици српске усмене прозе*, Београд, 2000, стр. 56-61.

¹⁶ Н. Милошевић-Ђорђевић – „Трагом Владимира Пропа. Од бајке до морфологије новеле и легендарне приче“, *Од бајке до изреке*, Београд, 2000, стр. 32-33.

од кључних у приповеци. Лик некад може бити означен само као богаташ, без одређења да је и трговац. То се, опет, приближава поетици бајке која истиче материјално богатство. У појединим варијантама се онда разрађује и контраст богатства и сиромаштва, карактеристичан управо за бајку. На почетку богаташ ноћи у сиромаштој кући. Овде приповедач понеким детаљем, али најчешће бројем деце, наглашава то сиромаштво, нпр, да је рођено дете десето или да већ има десеторо деце (Ђорђевић 132; Расковник 93-94-11; Бушетић 39/9; Воркапић 18), или петоро-шесторо деце (П.Радић 9) или само много деце (Добросављевић; Паунић). На крају сиромашни јунак стиче цело богатство госта – неугледни јунак је успео и стекао богатство, управо као и класичном обрасцу бајке, тако да се контраст са почетка на крају још јасније оцртава и више приближава ове варијанте жанру бајке. Сиромашан пар може и да тражи посао а среће у планини газду и слугу (Марковић 42). Испод реалистичног приказа сиромаштва крије се и измена простора: уобичајени за ове приповетке амбијент куће, замењен је традиционално означеним опасним и демонским местом, макар таква значења била само „дубински“ присутна.

Гост је једини који чује пророчанство. И у овом опет жанровски одређеном мотиву, отварају се могућности да добар приповедач пружи мотивацију зашто је гост остао будан. Када је у питању трговац он се боји да га не покраду (Златковић 2005/161; Добросављевић 1) или као богаташ није навикао да спава на роџи (Ђорђевић 131). Таква реалистичка мотивација истовремено наговештава и његово имовинско стање и понавља уведени контраст. Уместо трговца јавља се и реалистичка стилизација одређена историјом, па тако код Срба на ноћење долази бег, који притом и купи хараче (Ч2 49; Ђорђевић 133); у такву стилизацију спада и конкретизација лика госта као хаџије који иде у Јерусалим, односно на ћабу (Шаулић СНП1/3-98; Шаулић1/1), што опет даје мотивацију покретљивости, а блиску приповедачкој средини. Ретко трговац намерно жели да остане будан (или креће на пут управо због пророчанског сна – Требјешанин 407/70),

како би слушао предсказивање судбине; ту веровање продира у приповедање у експлицитном виду. Веза са веровањем, међутим, и овде служи само мотивацији путниковог бдења; мада боље одговара контексту, не разликује се суштински од неспавања због других узрока.

Овај тип може се приближити легенди када на ноћење долазе Бог и св. Петар (Ч1 85; БВ 27-2), а унутар групе прозних текстова о судбини, исти је увод у подтипovima типа АТ 934. Само док у типу 934 Бог и светитељ имају активнију улогу – мада не онакву као у легенди – у овим ретким варијантама они су само преносиоци судбине, који посматрају знаке на небу. Нису ни одредитељи као суђенице, нити раде против судбине, као у АТ 934. Варијанта из *Босанске виле*, при том, није типична и наслеђивање престола одвија се без прогањања јунака и без насилне смрти цара.

Ако се прихвати Пропова теза о изворно краљевском пореклу сижеа, постаје јасно да је замењивање краља трговцем последица „спуштања“ приповетке и мењања социјалног миљеа. То нарочито долази до изражаја када се овај сиже упореди са обрадом у митовима. Али, и у оним варијантама где је противник јунака краљ, пре се ради о обликовању по угледу на бајку, него о очувању древних слојева. Краљ/цар је и иначе незаобилазан персонаж бајке. У оваквој активности се приближава приказу владара који прерушен иде да би видео како народ живи и како се дели правда, тако да сем бајке постоји и одређена сличност са новелом. Али, уводни мотив се у каснијем току приповедања показује готово слепим, он је потребан само да би цар чуо пророчанство, не користи се за даље развијање авантура, као, нпр, у приповестима о прерушеном Харуну ал-Рашиду. Ако је лик прерушеног цара у народу близак народним представама о праведним владарима (који често не знају шта министри раде), овде се таква, додуше само наговештена представа, користи за покретање радње. Нпр, цар жели да сазна како народ живи, како се дели правда, како чиновници управљају народом, па у сељачком оделу крене по народу (Срећковић 27). Даља представа владара који жели смрт

новорођенчета више нема додира са ликом праведног краља, али је стабилна у овом типу приповетке.

Гледајући на конкретизацију функција јунака и противника у социјалном смислу могуће је разликовати две подврсте: приповетке у којима ће новорођени наследити имовину и постати зет богаташа и оне у којима ће постати царев зет па наследити царство. Разлике нису велике и, наравно, долазе од различитих конкретизација лика госта. Мада се лик владара који прогони новорођеног среће и у митовима и у херојској биографији, овде се вероватно ипак пре ради о прожимању са бајком. Као што је у бајци новорођени анониман а не велики јунак (попут Мојсија, Кира, Херкула), тако је и краљ само бајковни краљ, не неко посведочен традицијом. Варијанте са измењеном номенклатуром (уместо краља наступа гроф) потичу са простора на ком и у другим приповедним типовима краља замењује гроф (уп.хрватске или немачке бајке).

Након увода следи одређење судбине које се може приказати посредством персонификоване судбине (односно њених представника) и неперсонификовано. Персонификација се одређује категоријама пола, броја (два, три, неодређено) и религијског слоја (паганског или хришћанског). Ове категорије се могу комбиновати. У највећем броју варијаната судбину одређују суђенице. (Ђорђевић 131, 132, 133; Златковић 161, 161/2, 4; Добросављевић; Марковић 41; Радовановић 78; БВ 27-1; Срећковић 27; Требјешанин 407/70; Требјешанин 428/27; Паунић; Радић 9, 10; Златковић 2007/13¹⁷). Бреднихов рад показује распрострањеност суђаја у уводној сцени на компаративном плану.¹⁸ Могу се јавити и мушки одредитељи: „пределитељи Божији“ (Бушетић 9), три човека у зеленом (Словинац); одређени као удурисњаци или урисници,

¹⁷ стр. 156.

¹⁸ Brednich, стр. 60-65. М. Bošković-Stulli у приказу („R. W. Brednich, Volkserzählung und Volksglaube von den Schicksalsfrauen“ (приказ), *Narodna umjetnost*, 3, 1, 1964, стр. 199-200) скреће пажњу управо на то да се у типовима 930 и 930А срећу и други начини предсказивања.

карактеристични су за југ Србије (нпр Златковић 161/6; Златковић 2007/12) односно као два или три одредитеља, најчешћа код Срба у Хрватској (Расковник 93/94-11; Кукић; Воркапић 18, Ардалић. Они могу бити христијанизовано приказани као анђели (Војиновић, Шаулић 1) или рационализовано, као путници или непознати људи. Јавља се и сан (Бован 1989 18; Бован 2005 28; Јавор 1891; Мијатовић 157/12; Требјешанин 407/70), писање на челу (Шаулић 1/3, 98), одређење из звезда (БВ 16¹⁹), сама мајка зна (Вељић), само гласови (Луча; Расковник 32) чији дијалог подсећа на јављање гласова у варијантама Усуда.

Мада иза свих ових одређења стоји веровање (астролошко, комплекс веровања о путницима као прерушеним светитељима или божанствима²⁰, записивање судбине) приметно је да она показују разноликост која одступа од најчешће уводне схеме у приповеткама и предањима о судбини где се – на српском простору – јављају суђенице (најстабилније у предањима о предодређеној смрти). Свако одређење понаособ има везе са живим веровањем, али могућност варирања у овом приповедном типу као да открива његову склоност ка новелистичкој разрађености причања која укључује и удаљавање од веровања. То није толико приповедање о демонском бићу (као у предању), колико о јунаковој чудној судбини.

Само одређење судбине одвија се по тростепеној схеми која карактерише ову прозну групу (три одлуке од којих је последња пресудна). Интересантно је да прва и друга одлука могу алудирати на друге приповедне типове о судбини (нпр, да умре на венчању /Ђорђевић 132; Кукић/, да умре у двадесетој години /Радовановић 78/, да се утопи /Ч1 85, Радић 9/ – мада остају само предлози који не утичу на развој радње, они показују познавање

¹⁹ бр. 9-10, стр. 183-184.

²⁰ Веома јасно у усамљеној варијанти (Василијевић-Поповић) где просјак једноставно поседује знање о предодређеној судбини (она се додуше може сматрати и деформацијом варијанте о просјаку који чује одређење, какво се јавља у АТ 934, нпр, или у хрватским варијантама).

типа АТ 934; пут ка коначној одлуци гради се алудирањем на друге сижее из приповедног фонда традиције).

Излагање детета (прва контраакција)

Део који следи након одређења судбине би, Проповом терминологијом, могао бити назван „наношење штете“. Међутим, овде се ради о покушају спречавања дејства судбине које потпуно одговара таквим покушајима и у, нпр, предањима о прореченој смрти. Контраакције се у највећем броју варијаната понављају три пута, што опет одговара класичној композицији бајке.

Прва контраакција коју гост спроводи јесте излагање детета, ком често може да претходи откуп. Продају приповедач у неким варијантама мотивише, што опет може бити прилика да се истакне сиромаштво родитеља. Отварају се могућности за психологизацију, које остају ипак само орнаменти и не угрожавају целину текста ни захтеве жанра. Главна мотивација је сиромаштво (Ч1 85; Мијатовић 157-3/12, Шаулић 1/1, Словинац, Воркапић 18), трговац обећава мајци „колико год помисли“ (Јавор 1882), дете се даје за 100 дуката (Василијевић-Поповић), мајка се полакоми, али и помисли да ће детету бити боље (Кукић). На старе обичаје давања детета у служење подсећа и варијанта у којој родитељи неће да га продају, али га дају да уз газду расте и служи (Требјешанин 407/70). На народним представама о бездетности засноване су оне варијанте у којима родитељи дају дете када чују да путник нема деце (Шаулић 1/3 98); родитељи ће, тако, пристати на продају када путник обећа усиновљење (Мијатовић 157/12). Овде се отвара могућност за савременију стилизацију: он ће детету преписати имање (Марковић 41) или га школовати (БВ 16). У неким варијантама гост само украде дете и оде с њим ван куће. Радња се даље одвија на исти начин, према контраакцији излагањем.

Проучаваоци који су тражили у социјалној стварности извор бајковним мотивима задржали су се и на овом мотиву²¹ па, нпр, наводе податак да је у премодерном периоду напуштано 15-20% новорођене деце у урбаној средини.²² По таквом тумачењу, мотивацију продаје даје тешка стварност. Узимајући тему као „огледало“ таквог живота, научници наводе да је 1900. године било скоро 40.000 сирочади у Аустро-Угарској, али, с друге стране, и да је излагање честа тема деветнаестовековног тривијалног, „црног“ романа.²³ Наведени подаци односе се на урбану Европу, те тешко да се могу применити на традиционално село, али и у овим варијантама препознају се орнаментализације које одговарају руралној средини. Може се рећи да примљен мотив добија ново значење за заједницу у којој се приповетка приповеда те се стилизује у складу са њеним животним околностима.²⁴ У питању је ипак само разрада стабилне епизоде контраакције, прецизније увода у праву контраакцију (излагање). Овај тип заправо, донекле слично бајци, садржи одређен мелодраматичан призивок, који се у приповедању никад не чује до краја, нижу се епизоде о малом детету, проданом, остављеном, касније прогањаном. Приповедање о злоби и несрећи касније ће бити коришћено као сижејни основ у жанру мелодраме, преко тривијалне књижевности, до савремених теле-новела заснованих у крајњој линији на фолклорним обрасцима. Наравно, ограниченост коментара и фолклорна сведеност стила спречавају прелазак у „плачеван“ тон. У овим

²¹ Нпр. Џ. Зајпс који полази од крајње идеологизованих (марксистичких) поставки (Jack Zipes – *Breaking the Magic Spell. Radical Theories of Folk and Fairy Tales* (revised and expanded edition), The University Press of Kentucky, 2002. стр. 38, и нап. 39.

²² Maria Tatar – *Off With Their Heads! Fairy Tales and the Culture of Childhood*, Princeton University Press, Princeton, 1992, стр. xxi

²³ ЕМ 4 („Findelkind“). Ово нас опет враћа тривијалној књижевности и њеним могућим фолклорним обрасцима.

²⁴ Вид. запис бр. 113 из збирке С. Марковић – смештен у стара времена говори о томе како су богаташи узимали слуге као децу и држали их цео живот, те убијали кад остаре.

типovima приповедака такве епизоде су у основној функцији приказа дејства судбине. Но, ако крај и јесте срећан (опет близак каснијим тривијалним облицима), у приповеци остаје свест о егземпларности самог приповедања, јер живот јунака сведочи о моћи судбине. Завршне формуле и приповедачки коментари на крају враћају слушаоце, након свих потресних епизода и преокрета, на основну мисао и тенденцију приповетке, тј. на саму судбину. Чин купопродаје, ма колико био повезан са неким обрасцима живота, не удаљава се у таквој стилизацији од орнаментализације; продаја одговара бајковном хиперболисаном сиромаштву. У његовом приказу понекад се могу уочити реалистички детаљи, али такво сиромаштво остаје део самог жанровског поступка (и бајци својствене једноставне поларизације типских ликова). А у овом типу – што је још важније – продаја је само увод у излагање које делује као примарни мотив. Међутим, порекло приповедног мотива, јесте древно, посведочено још у миту, и засигурно не долази од тешке социјалне стварности сеоског становништва 18.-19. века. Јер и само излагање је стара пракса. Помиње се још код Пиндара (*Шеста олимпијска ода*), као и у миту о Ијону (обradio га драмски Еурипид), постојало је код старих Арапа, о чему сведоче места у Курану која га осуђују. Узроци излагања могу бити економски (недостатак хране), избегавање срамоте и различите врсте веровања. Неколико етнографских података из различитих крајева доприносе разумевању овог мотива у приповеци. У старој Грчкој излагани су само дечаци. Девојчице су (за разлику од чедоморстава у савременој Индији, где су жељени синови) доносиле стоку као откуп. Мит о изложеној Аталанти је изузетак. Док се овај податак поклапа са АТ 930, али не и са АТ 930 А, још је више везан за веровање у судбину податак да су у Индији и у новије доба излагана деца рођена на дан који би професионални астролог означио несрећним.²⁵ (Не само што се

²⁵ *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, ed. by James Hastings I, Edinburgh, 1925 (Abandonment and Exposure), 3-7.

ово поклапа са неким представама судбине у прози, него изнова упућује на могуће оријентално порекло приповедног типа са звездама и сличним астролошким знацима одређења). На крају, забележено је и у нововековној Грчкој и у Африци привремено излагање детета којим треба од њега отклонити несрећу.²⁶

Последњи пример одговара нашим варијантама привременог излагања новорођенчета, како би се, заправо, преварила смрт. Истоветна функција преваре смрти или демона болести испољава се и при давању имена друге вере (муслиманско у хришћанској средини и обратно). Када се „не држе деца“ треба променити кума; дете се оставља на путу и први пролазник који наиђе позива се да буде кум (ублажена је варијанта ако родитељи стоје на путу и чекају да неко наиђе).²⁷ Негде се овај обичај назива „бацањем“ на пут²⁸ што још више подсећа на примере из приповедака. Таква молба се не одбија. Кум је имао право да промени име или да да ново, те је забележено да је име које се давало у таквим приликама Најден/Најденка, исто као и име које се даје јунаку у многим варијантама.²⁹ Име се среће и у облику Најдан, што се сматра изведеним обликом од Најден, а сам облик Најден је заправо, стари партицип глагола „најти“, наћи – који је постао име. Са сличним именима Наход и Нађен спада у групу мотивацијских имена.³⁰ Варијанте у прози су: Најден (Ђорђевић 113; Златковић 161; Златковић 2007/13; Требјешанин 407/70), Најденко (Радовановић 78;

²⁶ Исто.

²⁷ С. Милосављевић – *Српски народни обичаји из среза омољског*, СЕЗ 19 (Живот и обичаји народни 3), Београд, 1913, стр.101; М. Филиповић – *Живот и обичаји народни у Височкој нахији*, СЕЗ 61 (Живот и обичаји народни 27), Београд, 1949, стр. 151.

²⁸ Д. Ђорђевић – *Живот и обичаји народни у лесковачкој Морави*, СЕЗ 70 (Живот и обичаји народни књ. 31), Београд, 1958, стр. 407.

²⁹ Љ. Рељић – „Обичаји и веровања везани за животни циклус – рођење, брак и смрт“, ГЕМ, 62, 1998, стр. 57.

³⁰ М. Грковић – *Речник личних имена код Срба*, Београд, 1977, (управо изводи име из обичаја); М. Шимундић – *Рјечник особних имена*, Загреб, 1988; *Просвјетин именослов*, прир. М. Босанац, Загреб, 1984.

Златковић 2005/161/1), Најда (Златковић 2007/12), Нађен Момир (Бован 1989 18), Нађен (Војиновић; Карацић 2; Срећковић 27; Бушетић 9; Мијатовић 157/12), Наход (Ч2 49), Ржан (Паунић), Нађо, Божен (Радић 9, 10).

Преплитање стварности (обичаја) и приповедања још једном је посведочено, али са великим разликама. Излагање детета је у стварности привремено, обредно-симболичког карактера, у прози стварно; у народном животу треба да помогне детету, у приповеци да га усмрти. Ипак, ни у приповеци излагање никад не успева. Као што у обичају случајни пролазник треба да узме дете и буде му кум, тако га и у прози налази неко од пролазника. Име Најден се јавља и у бугарским варијантама, али и у грчким, као Најдис. Сиже је зато Седакова означила као општебалкански (мада смо већ видели његову интернационалност, општебалканским можемо означити и име јунака). Грчки облик имена би највероватније био словенска позајмљеница у овој приповеци али, важнија је његова распрострањеност на Балкану.³¹ И у другим приповеткама име означава саму околност налажења. Мечак (Марковић 42) такође упућује на околности, као и Ржан (нађен на „ржаништу“) и Божен (можда „Богом заштићен“, као нахоче?). Нађен Момир указује на спрегу са епиком, вероватно је да је име дошло из песама о находу Момиру, које обрађују сличан сиже (АТ 931-Едип), и вероватно долазе из заједничке тематско-сижејне основе. Изгледа да је алузија у имену део самог типа приповетке, јер јој има паралела у страним варијантама, које упућују на бацање детета у море. Име јунака, прогоњеног зета, нпр. гласи Таласин, (грч. *thalasa* = море), те је алузија на бацање у реку аналогна „налажењу“

³¹ О. А. Седакова – „Балканославянские представления о демонах судьбы: трансформации во времени и пространстве“, *Время в пространстве Балкан*, Москва, 1994, стр. 57. Седакова користи студију Ебота (доступна нам у издању: G. F. Abot – *Macedonian Folklore*, Cambridge, 1903; прип. АТ 930 – стр. 129-134.). Ебот наводи (стр. 347, нп.1.) да је његова информаторка ову приповетку чула од румунског казивача, те да у „влашком“ реч значи „Наход“. Заправо се, изгледа, ради о славизму који је ушао у грчку приповетку.

у српској верзији. Таква алузија припадала би још приповеци о Хабису (мада његово име није јасно).³²

Излагање детета показује да се ова епизода може посматрати на три плана: народног обичаја – претпостављеног древног обичаја иницијације (о ком говори Проп) – обраде у народној прози. Разлике између претпостављене иницијације и савременог обичаја су велике; у другом случају се ради о магијском чину обезбеђивања будућности детета, спречавању смрти када се „деца не држе“. Овај претпостављени сурвивал у приповедању има паралелу у животу, тако да проза добија нови импулс из саме актуелне стварности, али, и проза уноси нова преобликовања. Чин је ту усмерен против детета; траг изворно другачијег значења можда се може видети у самом току приповетке у којој јунак увек бива избављен и на крају успешно преброди све препреке. Померање је упадљиво; излагање детета постаје приповедање о недаћама неправедно прогоњеног. Уместо одређеног религијског или магијског значења, поступак једноставно одражава злобу трговца и његово супротстављање судбини, а сам живот јунака идентичан је са остварењем судбине.

Док Проп сматра да давање имена такође одговара иницијацији (ново име због промене статуса), у приповеткама име (које се даје први пут) означава саму ситуацију и има јасан композициони значај. Ово име које упућује на јунакову изложеност, касније ће бити важно као знак препознавања при поновном сусрету са трговцем. Ретко се јавља телесни знак који служи препознавању (Златковић 161), што је стабилно у типу о предодређеној невести (АТ 930А), као што је ретко и да га трговац препозна као белогусвојеног међу Циганима (Златковић, 165/3). Управо је име, које носи околности проналажења, знак препознавања. Али, у набројаним варијантама нема имена које би упућивало на налажење у води што је, како је наведено, често у другим, источним и западним варијантама.

³² Liungman, исто.

Изгледа да се излагање јунака може поделити на две велике групе: у једној је бачен у воду, а друга је везана за планину (остављен, бачен у јаму), са подгрупом остављања о дрвету.

Јунак може бити бачен у реку (Ђорђевић 132, 133; Добросављевић; Расковник 32; Срећковић 27; Требјешанин 428/27), у воденицу (Бован 1989 18; Златковић 161/1, 6; Златковић 2007/13; Бован 2005 28), стављен у оловну шкрињу бачену у море (Ч1 85), у колевку у води (Луча; Мијатовић 157/12), или у дашцицу на води (Василијевић-Поповић), закован у буре и пуштен низ реку.³³

Такође, значи, може бити бачен у провалију (Златковић 161; 161/4), „жрело“ (Златковић 161/2), јаму (Радић 9), остављен у планини (Златковић 161; Златковић 2007/12; Шаулић 1/1, Словинац), у пећини (Марковић 41), у риту (БВ27-1), трњаку (БВ 16), шуми (Јавор 1891), јарку (Кукић). Блиско је томе остављање на дрвету, које ипак може бити издвојено као засебна група: дрво (Шаулић 1/3, 98; Ч2 49; Јавор 1882, Вељић, Бушетић 9, Воркапић 18; Ардалић), грање (Војиновић 14; Расковник 93/94-11), трн (Требјешанин 407/70). Неки облици нису чести попут остављања у башти (Радић 10) или „ржаништу“ (Паунић) у новијим варијантама.

Остављање у воденици само је модерна варијанта рано посведоченог мотива. О старини, али и о стабилности, бацања у воду сведоче споменици древног света. Бачени у море у корпи су јунаци грчке митологије – Телеф, Аније, Дионис, у вавилонској повести Саргон, у средњовековној књижевности (коптској) Арменије из Тарса, у велшкој митологији Талиесин и Мордред, у римској Ромул и Рем, у хебрејској традицији Мојсије, у индијској

³³ Препричана приповетка у: С.Зечевић – „Народна веровања у околини Зајечара“, *Српска етномитологија*, Београд 2008, стр.790. У осталим деловима варијанта се подудара са претежним делом грађе (судбину одређују суђенице; трговац је противник; замењено Уријино писмо; чувар грешком убија трговца код бунара).

Карна, у псеудоисторијској традицији и Ћандрагупта, оснивач династије Маурја.³⁴

Управо је на ове примере Проп мислио када је навео да је дете бачено, али не да би потонуло, него у брижљиво припремљеном ковчегу.³⁵ Неколико наших примера садржи управо такав мотив: оловна шкриња у мору (Ч1 85), колевка у води (Браство12-13, Карацић 2; Луча; Мијатовић 157/12), дашчица на води (Василијевић-Поповић). Наравно, овде се уопште не мора радити о очувању сурвивала који се налазе у бајкама, него о могућем међусобном прожимању усмених жанрова (приповетка и балада), као и њиховом прожимању са писаном традицијом библијског и легендарног средњовековног порекла.³⁶

Друга група остављања у планини најпознатији пример из античког света има у миту о Едипу³⁷, као и о Парису или Пелији.

³⁴ У јапанској митологији дете божанског пара Изанаки и Изанами одбацује се јер је дефектно те тиме ремети космогонијску функцију која је можда основа овог мита; уједно је то био начин сахрањивања у старом Јапану (Д.Васић – *Сунце и мач. Јапански митови у делу Кођики*, Београд, 2008, стр. 41-42.)

³⁵ Има и других тумачења. Де Фрис прихвата закључке историчара религије – Виденгрена (*King and Saviour* I-IV) по којима се на древном блиском истоку краљ посматра као вртлар и чувар дрвета живота које залива водом живота; воде у које је бачен су воде царства смрти из којих израња божанки живот (De Vries – *Betrachtungen zum Märchen, besonders in seinem Verhältnis zu Heldensage und Mythos*, FF Communications 150, Helsinki, 1967, стр.141, нп.7); по сасвим другачијем тумачењу, приче о усвајању имале су функцију да незаконито рођено дете прикажу легитимним, или да му промене средину (Ж.-П. Ру – *Религија Турака и Монгола*, Сремски Карловци, Нови Сад, 2002, стр. 206.)

³⁶ Поређења ради, за Гункела је повест о излагању Мојсија траг народне приповетке у Старом завету (Н. Gunkel – *Das Märchen im Alten Testament*, Tübingen, 1921, стр. 116-117.)

³⁷ Проп поводом Софоклове драме износи мишљење да је народна традиција везана за бацање у воду, док је остављање у гори, које драматичар бира, веома ретко. Али, на нашем материјалу видимо да су и те варијанте веома честе. Распрострањеност овог типа сведочи о животу у усменој традицији.

Међутим, у нашим приповеткама радња се развија према истом обрасцу, без обзира на начин остављања. Ове разлике могу сведочити о могућем различитом пореклу и раном стапању неких типова, али веома јасно граде јединствен тип приповетке.

Проналажење детета и одрастање

Дете проналазе најчешће пастири, који су по Пропу изворни јер припадају древним приповеткама (Ђорђевић 131, 132; Златковић 2005/161/2, Војиновић; Златковић 2007/12 /козар/; Добросављевић; Расковник 93/94-11 /говедари/; Јавор 1882/козар/; Јавор 1891(старац и баба који чувају овце); Кукић (козар); Василијевић-Поповић); Требјешанин 407/70; Требјешанин 428/27; Воркапић 18). У варијантама везаним за бацање у воду могу га наћи и воденичар (Ђорђевић 133); млинар (Луча) или рибари (Карацић 2; Мијатовић 157/12).³⁸ Нису честе варијанте да га налазе Цигани (Златковић 161/3), бездетна жена (Расковник 32), богати човек без деце (Срећковић 27), сам отац (БВ 16), ловци (Словинац). Међутим, нешто је чешће да га проналазе калуђери (Марковић 42; Радовановић 78/поп/; Ч1 85; Бушетић 9)

Може га наћи и медведица. Тај мотив који по Пропу упућује на тотемистичко-иницијацијске трагове (васпитање у дивљини) овде се не развија. Губљење (претпостављеног) веровања одговара развоју сижера у другом правцу, јунак се мора вратити у људски свет да би радња текла даље. Зато је потребно још једно проналажење, односно још један посредник да би се јунак вратио у људски свет (пастири -/Марковић 41/; + манастир /БВ 27-1/; + ловци /Вељић/). На први поглед, такве варијанте делују као контаминације два типа проналажења. Ова епизода само издале-

³⁸ Посведочена је и новија варијанта из Босне: В.Палавестра, Р.Фабијанић – „Народне приповијетке из Босне“, *Гласник Земаљског музеја у Сарајеву* (Етнологија), нова серија, 1958, 13, стр. 155-181.

ка подсећа на приповетке о Међедовићу које имају и другачији склоп и обликовање јунака.

Начини проналажења детета такође су посведочени у митологијама и древним текстовима: медведица спасава Париса у грчкој митологији односно Урсона у средњовековној књижевности; митска птица Симорг спасава Зала (*Шах-наме*); пастири спасавају Кршну, Тандрагупту (индијска предаја), Едипа, Егиста (грчка), Кира, Кеј Хосроуа, Феридуна (персијска).³⁹ Калуђери и воденичари несумњиво су новији наративни исход; тако делују и рибари, мада они спасавају и Пелеја, односно код Келта Фиаку Фер Мараа.

Набројане паралеле говоре о старости одређених мотива и целих мотивских склопова. Међутим, постоје велике разлике на нивоу приповетке и на нивоу мита, односно историјске нарације, народне или сакралне историје. Митологема прогоњеног и спасеног детета јесте основ за оба приповедања али их ова два једноставна облика стилизију на другачије начине.

Из овог можемо извести неколико запажања. Неоспорни су интернационалност, распрострањеност и старина овог мотива, у оба његова подтипа. На нашем материјалу посебно је уочљиво прожимање две, изворно можда засебне групе (бацање у воду и остављање у гори) јер, нпр, и дете бачено у воду, проналазе пастири. Рибари и воденичар су уведени као људи везани за воду, али појава пастира припада највероватније другом типу – остављању у гори. Као што смо, међутим, видели, ова подела на групе нема суштинске разлике за тип приповетке.

Друго запажање се тиче изворног смисла, изворне семантике бацања у воду, појаве медведице или појаве пастира. У светлу компаративног етнографског и старог материјала ови мотиви добијају обредни и митолошки смисао. Али то је смисао на нивоу остатка, значења које мора бити реконструисано јер у приповет-

³⁹ Напоменимо да је излагање и спасавање од стране животиње (лав, вук, камила, коњ) познато и херојима туркијских традиција (Ру, стр. 206-207; 212; 222-224).

кама правог значења више нема. Бацање детета је постало контраакција, супротстављање судбини, које ће у даљем току бити понављано. Избављање детета од медведице или пастира само је спасавање, враћање у људски свет (сферу којој припада) али и омогућава даље приповедање. Бацање колевке, ковчега, бурета у воду – подређено је основној идеји и стилизовано као прогон јунака и његово спасавање. Уместо обреда делује судбина.

Ни у старим споменицима није испољен обредни смисао, сем што су јунаци изузетни. У древним сведочанствима нема ни судбине јер је све подређено значају јунака. Прецизније говорећи, њему судбина није предодређена, него је при рођењу предсказана, односно указано је на његову будућу величину. У миту је јунак изузетан – у приповеци је он само пример, готово егземплум за судбину.⁴⁰ И ако је у миту његова изузетност и проречена, он није марионета судбинске схеме. Ако некад и јесте предодређена, она је у функцији јунакове изузетности. Јунак приповетке самим својим постојањем сведочи о моћи судбине. Он не чини ништа изузетно – чак ни као анонимни и секуларизовани јунак бајке – његов крај је миран живот након недаћа, женидба и остајање на имању. И то није херојска женидба јунака мита или бајке него свадба као део анонимне сеоске или малограђанске егзистенције.

Понекад се јавља и лик слуге, у пратњи богатог госта, који добија наређење да погуби дете, али се сажали па превари господара, као у типу приповетке о прогоњеној девојци (доносе се лажни знаци погубљења – Јавор 1882; Кукић). Некад приповедач прелази у психологизацију па се сам гост сажали, не може да убије или не жели крв (Вељић; Бован 1989-18; Ђорђевић 133) него једноставно

⁴⁰ Додуше, и функција мита јесте егземпларна, он треба да да модел (L.Honko- „The Problems of Defining Myth“ у: *Sacred Narrative. Readings in the Theory of Myth*, ed. by A.Dundes, Berkeley-Los Angeles-London, 1984, стр.51.) Али у миту заједница или јунак треба да опонашају митски модел и понашање митског хероја, док овде могућности опонашања нема јер, како смо рекли, јунак самим постојањем потврђује надмоћ натприродног а порука заједници јесте мирење са судбином. Митско је само дејство судбине.

остави дете. Ипак, изгледа да на основу раширености и древних сведочанстава, само остављање треба сматрати изворним мотивом. Јер и ту (нпр, Ђорђевић 133) извршилац не може да закоље дете, па га баци у воду, што заправо не мења радњу већ незнатно одлаже исти поступак. Делимична измена не ремети уобичајену схему, али пружа могућност за (минималну) психологизацију противника који се, тако, премишља око убиства.

Веома близак овом типу, некад се активира и мотив брзог или чудесног раста (Кукић). Мотив је чешћи у епици што потврђује изузетност јунака; у нашем материјалу је то Наход Момир (прозно и епско се прожимају) а јавља се и у светској епици. Код нас се исти мотив обрађује и у класичној бајци (јунак типа Биберчета /Ч1 11/). Али, у бајци мотив има посебну функцију јер јунак тако постаје снажан, што му омогућава касније испуњење задатака. У приповедању о судбини је то једноставно слепи мотив који са основном тенденцијом приповедања нема додира. Вероватно овакав приказ јунака потиче из епског импулса који утиче на домаћи фолклор. Мада близак и митском моделу, овај мотив – не чест у овој групи приповедака – пре потиче из поступка епске стилизације. Томе је близак и мотив два гаврана који заклоне дете од сунца, такође древан, (Воркапић 18) што има далеку паралелу у песми о Марку Краљевићу и орлу.⁴¹ Уместо хиперболизације, коментар може само саопштити да јунак брзо напредује (Василијевић-Поповић). Потпуно је на савремен реалистички начин стилизован исказ о јунаку који до двадесете године „све могуће школе сврши с одличним успехом“ (Вељић). Митском моделу блиска је и варијанта (Луча) у којој цар, да би се решио јунака, наређује погубљење све деце рођене тог дана. Мада се ово више поклапа са класичном херојском биографијом од других варијаната, вероватније је да се ради о утицају библијске традиције о

⁴¹ О мотиву у: С. Ђорђевић – „‘Превођење’ фолклора: једно бањашко предање о Милошу Обилићу и стицању јуначке снаге“, у: *Моћ књижевности. In memoriam Ана Радин*, Београд, 2009, стр. 227-248. Гавран као заштитник изложеног детета јавља се и у турско-монголској предаји (Ру, стр. 222).

Христовом рођењу и Ироду, што се потврђује и у каснијем току када дете преживи јер је сакривено у коњским јаслама.

Разматрајући однос усмене и писане (средњовековне) књижевности, Н. Милошевић-Ђорђевић се враћа сизијеу Едипа као примеру за модел херојске биографије. Ослањајући се на радове Тајлора, Ранка, Раглана и Кембела, Дандесова схема упоређена је са песмама о Находу Момиру. Управо се постојање митске биографије сматра коначним исходиштем и усмених и писаних варијаната.⁴²

Пружићемо овде постојеће схеме херојске биографије да бисмо показали поклапање са животом јунака приповедака типа 930.

У рано доба компаративне митологије Ј. Г. фон Хан је посветио пажњу управо оном што сматра индоевропском „формулом излагања и повратка“. Делови јунаковог живота су по њему:

1. јунак је незаконито рођен
2. мајка је принцеа
3. отац је бог или странац
4. знаци предсказују јунаков успон
5. остављање
6. животиње се старају о њему
7. пастир га подиже
8. постаје одважан младић
9. улази у авантуре у инострану земљу
10. враћа се као победник
11. убија своје прогонитеље, успиње се на трон, налази мајку
12. оснива градове
13. неубичајан начин смрти

⁴² Н.Милошевић-Ђорђевић – „Трагом поставки Радмиле Маринковић о заједничком културно-поетском систему усмене и средњовековне српске књижевности“, *Митолошки зборник* 18, Рача-Београд, 2008, стр. 24-27. За проблематику прожимања вид. и *Заједничка-тематско сизијева основа*, стр. 214-232.

14. оптужен због инцеста, умире прерано
15. увређени слуга га убија у освети
16. убија млађег брата

Ото Ранк издваја следеће етапе херојске биографије⁴³:

1. јунак је дете отмених родитеља
2. његовом зачећу претходе тешкоће
3. по рођењу треба да буде убијен (најчешће бачен у воду)
4. спасавају га животиње или обични људи
5. кад одрасте, налази родитеље, свети се оцу и буде признат, славан

Ранкова схема, мада апстрахује биографије више митолошких јунака, првенствено је, ипак, заснована на психоаналитичкој теорији Едиповог комплекса те не обухвата све околности биографије, као касније схеме.

По Раглану образац јунаковог живота је следећи⁴⁴:

1. мајка јунака је краљевска девица
2. отац је краљ
3. а често и блиски рођак мајке
4. околности зачећа су изузетне
5. сматра се да је син бога
6. на рођењу отац или ујак покушавају да га убију
7. тајно је склоњен
8. одгајају га поочим и помајка у далекој земљи
9. не знамо ништа о његовом детињству
10. враћа се при преласку у мужевно доба или иде у своје будуће краљевство
11. након победе над краљем и/или дивом, змајем, дивљом звери

⁴³ Ото Ранк – *Мит о рођењу јунака. Покушај психолошког тумачења мита*, Нови Сад, 2007, стр. 77-78.

⁴⁴ Lord Raglan – *The Hero. A Study in Tradition, Myth and Drama*, Dover Publications, Inc, Mineola, New York, 2003, стр. 174-175 и даље.

12. жени се принцем, често кћерком претходника
13. постаје краљ
14. влада неузнемиравано
15. прописује законе
16. губи наклоност богова и/или поданика
17. отеран је с трона и из града
18. умире на тајанствен начин
19. често на врху брда
20. деца га, ако их уопште има, не наслеђују
21. тело није сахрањено
22. али, има једну или више гробница

Док је Рагланова основна концепција ритуалистичка, Џозеф Кембел је суштински еклектичар, са наклоношћу ка јунгијанској психологији. Његов образац је, ипак, великим делом заснован на Ван Генеповом схватању обреда прелаза. Јунак се у првој фази *одваја*, у другој је *инициран* и *побеђује* у трећој се *враћа* и *реинтегрише* у друштво. Унутар те три основне фазе Кембел разликује неколико подфаза.⁴⁵

Ритуалиста је и Јан де Фрис. Модел херојског живота, заснован на епу и предању, али и миту по Де Фрису изгледа овако⁴⁶:

1. зачеће јунака
 - А) мајка је девица
 - Б) отац је бог
 - В) отац је животиња
 - Г) дете је плод инцеста
2. рођење јунака
 - А) неприродно рођење (Зеус рађа Диониса из бедра, нпр)
 - Б) јунак је „нерођен“ (царски рез)
3. јунак је у детињству угрожен

⁴⁵ Џозеф Кембел – *Херој са хиљаду лица*, Нови Сад, 2004.

⁴⁶ Jan de Vries – *Heldenlied und Heldensage*, Bern-München, 1961, стр. 281-301. Вид. и Jan de Vries – *Betrachtungen zum Märchen*, стр. 137-153. (поређење јунака бајке и херојске саре)

- А) јунак је изложен
- Б) отхране га животиње
- В) касније га налазе пастири
- Д) (у грчкој митологији митска бића, попут кентаура)
- 4. како јунак одраста
- А) рано показује снагу
- Б) или, сасвим супротно, заостаје у развоју, делује глупо
- 5. понекад стиче нерањивост
- 6. борба против змаја или неког чудовишта
- 7. стиче девицу, обично након што је одолео опасностима
- 8. путује у подземни свет
- 9. ако је у младости протеран, тада се враћа и савлађује противника
- 10. смрт јунака

Алан Дандес сумира дотадашње резултате проучавања и компарацију биографских схема Ранка, Раглана и Фон Хана примењује на Христов живот.⁴⁷ Поред основне намере рада, Дандес даје и пажљиве анализе дотадашњих схема, а као и у другим његовим радовима, елементи биографије протумачени су психолошко-аналитичком методологијом.

Од новијих радова треба свакако поменути и синтезу Дина Милера засновану на Димезиловој трофункционалној теорији. Милер не даје схему као претходни аутори нити у потпуности прати биографско-хронолошки ток, него издваја важне сегменте. Ипак, мада нема претензија на образовање схеме (и мада се заснива првенствено на грађи индоевропских народа) синтеза

⁴⁷ A. Dundes – „The Hero Pattern and the Life of Jesus“, *Interpreting Folklore*, Bloomington, 1989, стр. 223-261. Радови Ранка, Раглана и Дандеса објављени су заједно у: *In Quest of the Hero*, Princeton, New Jersey, 1990. За овакве прегледе вид. и: N.Underbey – „Hero cycle“, у: *Archetypes and Motifs in Folklore and Literature*, ed. J.Garry, H.El-Shamy, New York-London, 2005, стр. 10-16; G. Seal – *Encyclopedia of Folk Heroes*, Santa Barbara, Denver, Oxford, 2001; M. Litchfield-West – *Indo-European Poetry and Myth*, Oxford University Press, 2007, стр. 425-446.

заслужује пажњу због обиља грађе која је послужила за издвајање делова биографије⁴⁸: родитељство/зачеће/рођење (које може бити божанско, животињско, инцестуозно), јунакова младост (где се будућа величина може препознати или остати непрепозната), однос са оцем/ујаком/одгајање (усвајање), однос према брату, према друговима (возар кола, јуначке тријаде), према сексуалности (усамљеност, агоналан однос итд), смрт („добра“ или убиство – магијом, преваром итд) и посмртна судбина (нпр, бесмртност и сан)

На материјалу епске поезије С. Самарџија, на синхронијски, не хронолошко-биографски начин, представља биографију карактеристичну за српску усмену поезију.⁴⁹ Као елементи епске биографије издвајају се име, порекло снаге, атрибути (оружје, коњ), породични односи, друштвени (који укључују и свадбу), смрт. Уочавамо да у српској епици теме свадбе или мегдана потискују теме које се могу наћи у горе наведеним схемама, попут излагања детета. Узрок томе је, можда, дух епског жанра ком певање о детету није занимљиво као прави јуначки подухват (док претходне схеме ипак великим делом почивају на митовима).

Наведени модели подударају се са животом главног лика у приповеткама типа АТ 930, највише у тачкама које се односе на угрожавање живота, спасавање и касније свадбу. Али, разлика има још сем наведених.⁵⁰

⁴⁸ D.Miller – *The Epic Hero*, Baltimore and London, 2000, стр. 70-132.

⁴⁹ С.Самарџија – *Биографије епских јунака*, Београд, 2008, нарочито 34-164.

⁵⁰ Посебан случај чини питање веровања/неверовања тј. сакралног и не-сакралног приповедања које чини једну од кључних дистинкција мита и бајке/приповетке (класичан рад Вилијема Баскома – W.Bascom – „The Forms of Folklore. Prose Narratives“, у: *Sacred Narrative. Readings in the Theory of Myth*, ed. by A.Dundes, Berkeley-Los Angeles-London, 1984, стр. 5-30; превод у: Поља, г. XXXIII, бр. 340, јун 1987, стр. 224-228; такође Мелетински – *Поетика мита*, Београд, б.г.). У овим радовима се полази од, етнографски сасвим оправдане, анализе текстова на основу контекста а не само од поређења њиховог унутрашњег склопа. Међутим, и приповетка о судбини садржи веровање – мање сна-

Јунак није дете краљевских родитеља, а нарочито одсуствују митски образци попут божанског, животињског или инцестуозног порекла. Напротив, наглашава се сиромаштво породице у којој је јунак рођен, чиме се, како је истакнуто, приповедање приближава бајци – њен јунак се рађа или као дете царског пара или као дете највећих сиромаша. О догађајима који претходе рођењу, бездетности или зачећу не знамо ништа. Околности попут бездетности или узалудне жеље за рођењем детета заправо у миту антиципирају његову будућу изузетност. Изузетност зачећа не мора, додуше, бити митска – она се јавља и у бајкама о животињском младожењи; али ту је изузетност превреднована, уместо великог јунака он је чудовиште које треба избавити из животињског обличја. Јунак приповедака о судбини није ни изнад ни испод људског модуса. Противник у типу АТ 930 није отац; Ранк, у складу са својим приступом, објашњава истоветне појаве у митским текстовима механизмом померања. У малобројним варијантама о Едипу (АТ 931) на које се наведене схеме такође могу применити задржан је отац као противник. Изостају и јунакови подухвати. Јунак не чини велика дела, њему се *дешавају* изузетни догађаји. Изузетни, напоменимо, у поређењу са „обичним“ људским животом, али не од значаја за ширу људску заједницу која приповеда о свом хероју из прошлости, као што је случај у миту. Све је усмерено на јунака самог, без последица за друштво (што опет подсећа на бајку која остаје у кругу јунака и његове две породице: примарне и секундарне). Ово је нужно и због испољавања судбине кроз јунаков живот. Уместо подухвата којима се он потврђује као јунак, овде се збивају необични догађаји (не изузетна дела)

жно можда него АТ 934, али се на њему заснива. Можемо ипак рећи : 1) да је то веровање у овом типу „новелизирано“ 2) мада је вера у судбину древна и митска, да се овде ради о живом народном веровању, (које је можда и у „митско доба“ било део неофицијелног паганства – A.Schmaus – „Zur altslawischen Religionsgeschichte“, *Gesammelte slavistische und balkanologische Abhandlungen* I, München, 1971, стр. 245-246) те да овде делује секундарно, као део народног живота.

који потврђују неизмењивост судбине. Чак у њима често нема ни фантастике, што, пак, приближава ове приповетке жанру новеле, секуларизованом и удаљеном од митског.

Свадба је такође „ниска“ свадба. У класичној бајци, као и у миту, свадбом се јунак издиже на симболичан начин изнад свог положаја. Може се рећи да је и у овим варијантама то сачувано, али опет на један сужен, па и „снижен“ начин. Јунак више није сиромаш, али он не стиче принцезу, него кћер трговца, великог газде. Ово треба узети условно, јер постоје и (мада у мањем броју) варијанте где је невеста краљева кћи. Варијанте овог типа највероватније су обликоване према обрасцу бајке (мада остаје пажње вредно њихово поклапање са митском схемом).

Разлике су уочљиве и у поређењу с епиком. У епу се говори о јунаку, у прозним облицима о судбини, тј. о самој теми. У епци, ма колико мотиви били интернационални, они су заједници важни јер их чини одређени јунак, попут Марка Краљевића. Епски или митски јунак може бити трагични антагонист судбине, али у приповеткама нема праве борбе, нема ни хибриса (хибрис је приписан противнику). Епски јунак брани заједницу – макар и био вођен личним разлозима попут двобоја, отмице лепотице, вазалном обавезом а не државним, он је доживљен као јунак своје стране. Прозни јунак је, као и у бајци и новели, у једном апстрактном свету, без неопходног ширег фона заједнице, у уском свету породичних односа. Сама тема судбине у епци вероватно изворно има и шири оквир, космички, који превазилази дејство једног епског друштва; тиме се опет враћамо миту, а свакако је то круг шири од оног у ком се креће јунак прозних врста.

Код младог јунака брзи раст, и спасавање приликом излагања само су знак његове чудесне снаге и јемство будућих подвига. Код прозног јунака та су збивања сама по себи занимљива, као необичности и потврда судбине која управља светом. Млади јунак је већ формиран јунак, само што се у њему спајају елементи детињства и пуног херојства; он се не може поредити са бледим јунаком приповедака о судбини.

Судбина у епизи није тако делатна као у прози, као што није ни персонификована. Она се подразумева – отуда и различита пророчанства, али јунак показује своје херојство управо тиме што иде у сусрет судбини и против ње, што ће упркос пророчанском сну отићи у бој и у смрт.

Дужни смо да учинимо напомену поводом поређења са митом. Овај појам, када је о српској грађи реч, остаје ипак у сфери реконструкције, те увођење мита у систем једноставних облика у овом случају припада или историјској поетици или компаративном погледу. Ипак, да митски *обрасци* нису угасли ни у фолклору 19. века сведочи – поред мноштва других примера – управо пример митологеме о рођењу изабраног детета које се везује за Карађорђа.⁵¹ По предањима његово рођење обележено је небеским знамењима; у ноћи рођења у кући се затиче путник – Турчин који, опоменут и уплашен пророчанским сном дете дарује и предсказује да ће бити велики човек. Уочљиво је подударање са наведеним митским обрасцем, али и приповеткама о богаташевом зету. Уместо суђеница јавља се небеско знамење, као и нпр, при рођењу Христа или Заратустре, чиме се предање о Карађорђу пре приближава изворно митском модусу, а удаљава од приповедака.⁵² Наглашавање изузетности новорођеног, а не његова подређеност судбини ознака је, како смо истакли, приповедања о јунацима; изузетна историјска личност, попут Карађорђа привукла је себи тај комплекс моти-

⁵¹ Вид. о томе од новијих радова: Б. Златковић – *Први српски устанак у говору и твору*, Београд, 2007, стр. 59-61; Д. Антонијевић – *Карађорђе и Милош. Мит и политика*, Београд, 2007; Д. Антонијевић – *Карађорђе и Милош. Између историје и предања*, Београд, 2007. За епику: С. Самарџија – *Биографије епских јунака*, Београд, 2008, стр. 230-239; за један део грађе вид. и Н. Грдинић – „Пророчанства о Карађорђу и српској држави“, *Настајање нове српске државе* (прир. Н. Љубинковић), Велика Плана, 1998, стр. 114-125.

⁵² Олуја која се такође јавља подједнако је и небеско знамење (Антонијевић), али и мотивација за долазак путника. У једном новијем запису, додуше сумњиве аутентичности, Турчину се у сну јавља звезда Даница (Драгутин Паунић – *Цоглава*, Просвета, 1996, стр. 160-161).

ва.⁵³ Боравак путника који заноћи у туђој кући и схвата да му је тек рођено дете противник, већ више подсећа на приповедну обраду, али је и ту дошло до измене: дете је противник целог царства чији је путник метонимијски представник. Одсуство контраакције и то што се гост (протумачен у литератури и као еманација Усуда)⁵⁴ не реализује потпуно као противник него чак сам истиче будућност детета говори о величини Карађорђа (јер и противник може само да призна будућност) али показује и да се није сасвим прешло у митизирано приповедање (када би, нр, гост украо дете, бацио га у воду, спасли га козари и сл). То одговара запажању да и иначе Карађорђевог лик није потпуно у усменој традицији постао митски,⁵⁵ мада садржи „митску подлогу“ (Самарџија).

Постоји и једна новија варијанта чији је јунак Марко Краљевић. По његовом рођењу Вукашин погледа у календар где пише: „колико ће јунак бити/свом ће оцу ребра поломити“. Краљ баца колевку у реку, а дете налази и отхрани као овчара отац Мусе Кесеџије. Пророчанство се испуњава, што потврђује и завршна формула (Бован 2005-58). Без обзира на мотиве из обрасца херојске биографије и везу са домаћом епском традицијом и културноисторијским предањима (сукоб Марка и Вукашина) ова би се варијанта могла посматрати и као варијанта АТ 931 (не баш и АТ 930) и поред Марковог имена, што говори о тешкоћама разграничења жанрова.

Након прве контраакције следи временски размак који може бити само поменут или мало развијенији – али не детаљан – и тада посвећен јунаковом одрастању. Радња прелази брзо на

⁵³ О раном везивању овог мотива за Карађорђа сведочи *Сербијанка* Симе Милутиновића.

⁵⁴ Д. Антонијевић – *Карађорђе и Милош. Мит и политика*, стр. 33-34.

⁵⁵ Н. Љубинковић – „Од историје до ‘народне историје’ – Карађорђево недовршен прелазак из живота у мит“, *Карађорђе у епу и историји*, (прир. Н. Љубинковић), Велика Плана, 1994, стр. 57-78. М. Дрндарски – „Анегдота – осмишљена политичка порука“, *Утемељење нове српске државности* (прир. Н. Љубинковић), Велика Плана, 1999, стр. 164; Златковић, стр. 59.

наредни део, концентрисан око друге контраакције, али се тај део сада односи на одраслог јунака. Ако се нагласи старост јунака, то је обично 18-20 година, или је време за свадбу, до које ће касније и доћи. Та старост одговара и старости јунака бајке, који је такође увек млад, у добу за женибу (којом бајка такође завршава). Но, то је старост и јунака предања типа АТ 934 – било да умире на дан свадбе, било да умире када стигне у те године. Кроз више наративних форми понавља се значај овог доба, раног и традиционално одређеног за свадбу, а важног и за само приповедање. Веза са обредном основом и са проблемом сепарације и зрелости видљивија је у предању о прореченој смрти (АТ 934) и у класичној бајци, али се може препознати и у овом типу. Тај сепаративни моменат наглашенији је у оним приповеткама у којима хранитељ тера нахоче када напуни 18 година. Мада би се ово могло мотивисати реалистички, мотивација се не пружа. Тешко да се ради о обичају у традиционалној заједници, толико јасном свима, да не захтева посебна објашњења. (Јер, зашто би се, остајући при тим мерилима, неко лишио стасалог посинка, у друштву у ком су се и бракови склапали због доласка нове радне снаге?) Неопходност одласка од куће, одласка у свет, проласка кроз авантуре и стицања зрелости која обликује јунака бајке и структуру бајке нашла је и овде места, мада не потпуно.

Препознавање и друга контраакција (Уријино писмо)

Друга контраакција повезана је са „Уријиним писмом“ ком претходи препознавање. По Пропу, из поетичке перспективе, од споредне је важности да ли се као знак препознавања (*gnorismata*) јавља ожиљак, марамица или прстен. Изворно су све то знаци смрти⁵⁶, који се у оквиру иницијацијског процеса стављају на дете

⁵⁶ Проп – *Един...*, стр. 274.

пуштено низ воду. Приповедач некад даје мотивацију Уријиного писма, која није изворна: трговац не може одмах да убије јунака, нпр, у шуми, јер би то видели чобани (Војиновић). Или, противник (Бушетић 9) жели да убије јунака, али се боји да не одговара због злочина; зато га шаље у Цариград цару са писмом, у којем га оптужује као бунтовника. Јасно је да оваква психологизација служи објашњавању увођења новог наративног склопа – а у Бушетићевој варијанти долази и до продора историјских реалија.

Писмо некад садржи и прецизније одређење како треба да буде убијен младић: противник наређује да буде бачен у бунар, реку или вир. Бунар је место смрти у предањима о прореченом утапању (АТ 934). Али, и у првом делу АТ 930 често је бацање колевке у воду. Уопште, вода се учестало везује за смрт јунака у приповеткама са мотивом судбине. Мада су у предању о прореченом утапању уочљиви архаични слојеви, код других прозних облика може се радити о прожимању и контаминацији типова. Ако се прихвати теза о иницијацијском пореклу бацања детета у воду, онда се то односи на симболичну смрт (кроз воду) која је, у пару са новим рођењем, део иницијације. Вода као место смрти и утапање као начин смрти постојано се среће у бројним варијантама, независно од жанровских особености.

Особа која замени писмо одређује се на неколико начина: Бог (Ђорђевић 131; Златковић 161/5,6; Златковић 2007/12; Радовановић 78), св. Сава (Ђорђевић 132; Мијатовић 157/12), св. Петар (Ч1 85), непознат човек (Ђорђевић 133, али прекрсти писмо), калуђер (Војиновић) пустињак (Расковник 32; Јавор 1882), анђео (Добросављевић; Марковић 42), хоџа (Бован 1989 18; Бован 2005 28), старац (Златковић 161/1-2;4), сама кћерка (Златковић 161/3; Шаулић 1/3, 98; Расковник 93-94-11; Требјешанин 407/70; Луча;Шаулић1/1; Воркапић 18; Ардалић), сам јунак (БВ 27-1; Вељић), путници (Јавор 1891), совре (Словинац), девојке (Срећковић 27), учитељи (Бушетић 9), суђеница (Радић 10).

Бог, анђео или светитељ мењају садржај писма у варијантама које се веома приближавају легендарним причама, јер се испу-

њење судбине заправо представља као Божија воља. У тим приповеткама чудесно се поново активира, кроз христијанизовану конкретизацију помоћника. Отуда се у неким варијантама јавља и свети Сава, као један од најпопуларнијих светитеља српског фолклора. Али, и он остаје само помоћник, подређен основном приповедању о судбини.⁵⁷

Бог је некад представљен као непознат човек, само из приповедачевог коментара знамо о коме се заправо ради („тој бија Бог“ – Ђорђевић 131); непознат човек и не чита писмо него га само прекрсти (Ђорђевић 133), анђео се јавља у виду калуђера (Добросављевић). Коментар „Бог је ипак чувао доброг и поште-ног Нађена. Он је хтео да се испуни његова воља, коју је у сну саопштио трговцу“ (Браство 12-13) може припадати и самом записивачу и приређивачу; али, чак и у том случају такав коментар је усклађен са тежњом ових варијаната да поприме тон легенде. И када сам јунак мења садржај писмо, у једној варијанти (БВ 27-1) у сну му се јавља старац, што одговара јављању светитеља у житијима (нпр, Цамблаковом *Житију Стефана Дечанског*); формула је, међутим, заступљена и у бајкама, пошто лик старца одговара психолошком и фолклорно-књижевном архетипу старог мудраца. Овакво „маскирано“ наступање Бога често је у легендама, нарочито у оном делу где искушава људе. Но, виша сила овде није водич наравије нити апсолутни господар збивања. Неодређеност паганског и хришћанског на овим примерима се може сасвим добро уочити. Наиме, судбина одређује дететов животни

⁵⁷ Отуда није случајно што су неке од ових приповедака у којима писмо замењује свети Сава, унете у збирке народних легенди (нпр, Ђоровић, Мијатовић). Наравно, тај принцип одређења није оправдан јер је светитељ само једна од могућих конкретизација лика који мења писмо. Он се, при том, не јавља у другим деловима приповетке, али сведочи о путевима уношења популарног светитеља у облике усмене наравије. Наступање светитеља уместо неког другог помоћника сведочи о његовом значају и спремности колектива да га укључи у приповедање уместо интернационално одређених ликова. Додуше, Ђоровић је приповетку овог типа сврстао у приповетке о св.Сави, не у део где су локална предања (културно-историјска).

пут; Бог или светитељи јављају се само као помоћници, на истом нивоу на ком и хоџа или случајни путник. Њихови натприродни атрибути не долазе до пуног изражаја. Они се изражавају првенствено кроз знање о садржини писма; а додатни детаљ се јавља кроз замену писма прекрштавањем штапом.

У овим варијантама осетно је приближавање легенди а додатни коментари могу ублажити колизије између паганског и хришћанског. Па ипак, обраде се могу сматрати само христијанизованим варијантама приповетке о судбини. Тенденција ка легендарном се у таквим записима испољава и у другим деловима приповетке. Нпр, код Војиновића писмо мења калуђер, а у уводном делу су судбину казала два анђела. У Воркапићевој варијанти (Ч1 85) свети Петар је присутан и у уводу и у епизоди са Уријиним писмом; у варијантама где писмо мења свети Сава (Караџић, 2; Мијатовић 157/12) судбину је одредио сан. У причи из Василијевић-Поповићеве збирке просјак се јавља и у уводној сцени и касније као помоћник при замени писма, а религијски слој иза лика просјака у легендама и митовима добро је познат. АТ 930 тако још увек чува лик помоћника не прелазећи у потпуно новелистички свет у коме делују случајне околности.

Сусрет са натприродном силом се у легенди понавља и заснован је на принципу паралелизма: нпр. први пут је јунак искушан и бива награђен, други пут се кушање понавља, али га он не пролази и следи казна. У разматраним приповеткама сусрет са натприродним такође је двострук – прво се јављају одредитељи судбине, потом светитељ. Али, етички слој овде не постоји, и пагански и хришћански натприродни ликови у истој су функцији остварења судбине. До изједначавања долази колико на нивоу веровања у судбину толико и на приповедном плану. Награде и казне нема управо зато што јунак не може бити назван *јунаком* у изворном значењу те речи. Наиме, чак ни жанр легенде не пасивизира јунака. Његова активност не долази од авантуризма бајке или новеле или херојског духа епике, али ипак постоји. Ма колико често појмови хришћанства у народном схватању и при-

чању били искривљени, фолклоризовани и прилагођени много старијим обичајним слојевима, легенда чува хришћанско учење да човек сам својим изборима и поступцима одређује сопствену судбину, односно награду или казне Бога/више силе. Преведено у јасне, сликовите примере и наслојено односима патријархалне заједнице, ово схватање избија из контрастног паралелизма награде/казне. Међутим, у приповеткама о судбини тога нема јер је главни лик пример испуњења судбине. Може се приметити да се поступци (противљење вишој сили – казна) премештају на лик противника. Ипак, ни трговац није директно суочен са вишом силом односно није му пружена могућност избора (за разлику, нпр, од домаћина који примају или одбијају просјака на конак у легендарној причи). Развијање тог слоја, карактеристичног за легенду, није ни могуће јер је хришћански вид више силе овде секундаран.

Још увек са траговима легенде, али већ ближе свакодневном животу јесу варијанте у којима писмо мењају калуђери, манастирски ђаци, пустињак, тј. у исламској стилизацији совре (Словинац) или хоца (Бован). И поред одређене везе са претходном варијантом, овде се ради и о рационализацији, одређеној историјским околностима у којима су калуђери били ретки носиоци писмености; корак даље ка реалистичности испољавају оне варијанте у којима писмо мењају учитељи или једноставно било ко (путници, девојке из села), што је, због ширења писмености у 19. и 20. веку, знак промена у европским приповеткама: за замену писма није више потребно натприродно знање његовог садржаја, него савремено познавање читања. Овим ојачавају новелистичке тенденције, не само због напуштања могућности легендарне стилизације, него и зато што треба мотивисати помоћников долазак до писма. То уноси нови детаљ у авантуре – само детаљ, али у складу са необичним догађајима, који чине слику света у новели.

Насупрот овим варијантама стоје оне у којима писмо мења сама будућа невеста. Она се тако уводи на сцену као помагач јунака, што ће бити потврђено и у завршној епизоди, када мужу

спасава живот (а то чини чак и када не мења писмо). Често је њена замена писма блиска бајковној мотивацији и одсуству психологије: девојка се заљуби у јунака чим га види. Уосталом, ни лажном писму којим се наређује свадба са непознатим младићем нико се не чуди. Такво одсуство осећања и психолошких реакција приближава приповетку бајковној стилизацији у којој нема чуђења над чудним догађајима. Некад приповедач додуше и ту осећа потребу да да мотивацију, па ће казати да су се укућани зачудили, али закључили да је „можда момче срећно“ (Златковић 161/6, што је траг веровања у анимистичку срећу).⁵⁸ Међутим, само писмо које преокреће радњу од предмета у бајци разликује се одсуством магичних својстава.

Невеста која потпуно стаје на страну свог мужа, чак се окреће против оца личи на бајковне невесте из другог царства, нпр, на ђаволову или дивову кћер у типу о магичном бегу. (С тим да у чаробном бегу јунакиња напушта свој простор, а овде јунак остаје у њеном; али, то није толико важно јер постоји низ бајки са истим „просторним“ одређењем.) Испод ових конкретизација стоји дубоко веровање у неопходност свадбене сепарације и нове интеграције. Само веровање је древно, али његова древност у приповеткама не мора долазити из давнине. У самим традиционалним заједницама у очувању свадбених обреда и обичаја окамењен је такав начин мишљења. Невеста се одваја од своје дотадашње породице – овде не просторно јер она остаје са мужем у кући, али се одваја на обредном, ако не и на неком психолошком плану. Више се не посматра као кћерка трговца, него као супруга јунака. Након удаје она је потпуно на његовој страни, што води остварењу предсказане судбине. (Такав значај свадбене сепарације и интеграције је још изразитији у предањима о смрти на дан свадбе, где се може приказивати како из мушке тако и из женске перспективе).

⁵⁸ Психологизација може ићи и у супротном правцу: ташта неће да јој зет буде „белосветска ала“ (Требјешанин 428/1-27), што је редак пример лошег односа таште према зету у овом типу.

Веза смрти и свадбе која је најјаснија у предањима о прореченој смрти (АТ 934) јавља се и овде, само на нешто ублажен начин: уместо припремљене смрти долази до свадбе. Оријентација приповедања није трагична, него животно потврђујућа, „комична“ у смислу Фрајеве терминологије. Чак и испод новелистичког преокрета са писмом могуће је осетити (ма како год ослабљен) архајски комплекс рођење-свадба-смрт. У митском и херојском обрасцу, јунак пролази кроз смртну опасност и након што је, нпр, савладао натприродног противника, венчава се херојски заслуженом невестом. Међутим, смртне опасности којима је јунак овде изложен, мада такође доводе до свадбе, немају такав карактер. У миту јунак пролази кроз иницијацију и потврђује своју зрелост и мужевност, исто тако и јунак бајке само на „секуларизованом“ фону. Јунак приповетке о судбини је пасиван; он је пасивно изложен смрти, пасивно се из ње и спасава, тако да ни у самом доласку до свадбе нема његове личне заслуге. Свадба није ни крај приповедања као у бајци, нити је то смрт као у миту (то би било у супротности са оријентацијом 930). Зато су и ретке варијанте где сам јунак мења писмо. То и није у складу са овим типом приповетке у ком је он неактивнији чак и од јунака бајке или легенде. Некакав наговештај психологизације и активизације јунака јавља се када приповедач кометарише да је учинио то, „мада је знао да не ваља туђа писма отварати“ (Вељић), што је само знак „упада“ савремености.

И то је и иначе једна од кључних разлика овог типа – и ове групе приповедака – у односу према класичној бајци. И јунак бајке је у једном смислу пасиван: ствари се дешавају без његовог учешћа, задатке решавају чудесни помоћници. Он побеђује само зато што је у позицији главног јунака. Али, јунак бајке ипак одлази у свет; често се активно представља у односу према противницима, као прави херој-борац (нпр, у типу змајеубице). Помоћ чудесних бића или животиња никад се не стиче потпуно пасивним држањем, него након успешно положеног теста милостивости.

У типу богаташа и зета, међутим, нема ничега од сличних провера и задатака, чак ни формалног теста по принципу *do ut des*. Овакву измену изазива управо схватање судбине. Ако је у бајци присутно латентно веровање у судбину⁵⁹ (Рерих), ако се у новели „саме случајности могу тумачити као манифестација судбине“ (Мелетински)⁶⁰ – у овом типу је вера у судбину манифестна. Овако пасиван јунак служи егземпларности приповетке која истиче моћ и неотклоњивост судбине. Хамлет, тако често у критици називан неодлучним, када му се ради о глави сам мења писмо о погубљењу и шаље у смрт издајничке другове Розенкранца и Гилденстерна; јунак у народној причи ни то не ради.

Као и у другим типовима и жанровима, и овде се могу јавити орнаментализације („декоративне црте“ – Лити)⁶¹ које не ремете стабилност структуре, али пластичније сликајући неки од мотива дају да се назре нешто од стварности приповедачке заједнице (нпр, калуђер који мења писмо силази са коња /Војиновић/; у варијанти из *Јавора* /1882/ када игуман сазна за садржај писма, пошаље манастирске ђаке да већ отишлог јунака врате назад под лажном оптужбом за крађу).⁶²

Ако такве орнаментализације дају одређену атмосферу, именовање места или објеката семантизованих у традицији већ упућује и на веровања и на жанровски систем. Непознати помагач који мења писмо се среће и крај извора (Марковић 42). У бајкама је то место на ком се прислушкују ноћни разговори вила или ђавола, у легендама или бајкама контаминираним с легендама управо се поред извора срећу светитељи или Богородица, што одговара неким од ових типова. Блиска духу бајке је варијанта о царевој кћери која захвата воду на извору (Луча) и ту се заљуби у момка, на први поглед.

⁵⁹ L.Röhrich – *Märchen und Wirklichkeit*, Wiesbaden, 1964 стр. 235.

⁶⁰ J.M.Мелетински – *Историјска поетика новеле*, Нови Сад, 1996, стр. 24.

⁶¹ ЕМ 3- „Dekorative Züge“

⁶² Стари мотив се у предањима везује за св. Саву (завидни монаси му подмећу петла или пиле и оптужују га за крађу) али овде спасава јунака.

Варијанта у којој сама суђеница мења садржину писма је савремена (Радић 10), али има паралела у јужносрбијанским и македонским приповеткама, у којима се митска бића јављају и после уводне епизоде. Јасан пример контаминације епизода јесте бацање јунака у воденицу после чега добије име Давац. То је само удвајање мотива који припада првом делу композиције (Радић 9) – и редак пример алузивног имена везаног за воду (као Таласин).

У највећем броју варијаната сам јунак не сазнаје шта пише у писму; изузеци су оне варијанте у којима он отвара писмо или му садржину поруке саопшти помоћник (Словинац; веома ретко). И овакав обрт додатно истиче његову пасивност. Други пишу писма о његовом убиству, други та писма мењају. Али, могуће је да се ту ради и о остатку табуа везаног за спомињање смрти или табуа говора, какав се може препознати у „Усуду“ и у АТ 934, где постоје експлицитне забране говоре, наредбе ћутања и неговорења о предсказаној смрти. Заправо, у целом току приповедања јунак и не зна за одлуку суђеница, она је позната само трговцу.

Док бајка завршава свадбом, у овом типу свадбом завршава друга контраакција. За њом следи још једна, али крај последње контраакције, који је и крај приповетке, одговара бајковном изједначавању краја са свадбом. Јер исход заплета ће само потврдити јунаковост останак у новом положају. Потврђује се и „прелазак“ невесте на његову страну и тек тада он коначно стиче имање (еквивалент бајковног царства), чиме се коначно и испуњава одлука о наслеђу и преузимању богаташеве имовине.

Испуњавање предодређење судбине

Уобичајено је да као резултат последње контраакције, сам богаташ страда (Ђорђевић 131; Марковић 42/самоубиство, што није често; Радовановић 78; Ч1 85; Ч2 49; Шаулић 1/1; Кукић; Словинац; Требјешанин 407/70; Воркапић 18; Ардалић; Златко-

вић 2007/12, 13). Некад са богаташем страда и његов син, прави наследник (Ђорђевић 132; Марковић 34, 41, 42; Радовановић 78; Караџић 2; Вељић; Мијатовић 157/12; Требјешанин 407/70). Нису тако честе варијанте у којима се трговац противник помири са судбином (Расковник 32; Василијевић-Поповић). У приповеци из „Босанске виле“ (16) после друге контраакције (која је завршна, трећа недостаје) трговац каже: све се десило по Божијој вољи, ово је сад наш син јер му је Бог одредио нашу нафаку (у овој варијанти нема свадбе). Некад је погибија сина само пример који коначно убеди трговца да прихвати судбину (Караџић 2; Мијатовић 157/12; Вељић). Један савремени запис показује, као и многи нови записи, тежњу ка сажетости: Ржан одрасте, богаташева кћерка се заљуби и жели га за мужа, богаташ „немаде куд“ па је удаје за слугу (Паунић). Кћерка побегне за Најденка па трговац каже жени: „Идемо да се помиримо и нема никому да причамо“ (Златковић 160/1). Свадба може и одсуствовати (Марковић 41).

Страдање богаташа уместо његове жртве уводи одређен етички слој у овај тип приповетке. Мада се све одвија по вољи судбине, отвара се могућност за разраду етичке ретрибуције, те није случајно што се у овим приповеткама као коментар може наћи пословица „Ко другом јаму копа, сам у њу пада“. Овај ретрибуционизам је карактеристичан за бајку и легенду. Противник јунака страда од зла које је наменио јунаку, што Лити назива иронијским.⁶³ Супротстављање судбини постаје, још од прве контраакције, зло понашање, а онај ко жели измену судбине постаје негативан лик. Зато на крају не долази само до остварења прореченог, него и до казне. Варијанте које приказују мирење са судбином не руше ту слику, јер се и у њима судбина остварује, само без наглашавања етичког слоја. Страдање богаташа – одговара бајци где се казне дешавају по логици *талионског закона*. Не само што ће покушај против јунака бити кажњен, него ће се

⁶³ Lüthi – *Volksmärchen als Dichtung. Ästhetik und Anthropologie*, Göttingen, 1990, стр. 125.

десити управо на начин који је сам противник одредио. У бајци се таква кажњавања могу спроводити двојачко:⁶⁴ кроз праву пресуду (коју обично доноси владар) или противник страда од самог тока дешавања, који се, међутим, поклапа са талионским законом (везир жели да јунака баце у пећ – сам случајно страда кад отвори врата пећи). Ретрибуционизам се у другом случају премешта у само уређење света. Приповетке типа АТ 930 садрже казну која одговара другом овде наведеном начину. Међутим, док је у бајци уређење света такво без упућивања на неку вишу силу (зато се бајка и одређује као „посветовљен мит“⁶⁵), у овим приповеткама поредак света није обезличен него везан за (живо) веровање у судбину (која је у уводу и персонификована).

У легенди награду и казну спроводи Бог или светитељ, док је овде у питању нехришћанска судбина. У бајци се судбина не помиње, сам поредак света је такав да зли бивају кажњени и то на исти начин. У миту ће сам јунак убити свог противника; додуше, и у миту га може стићи смрт по логици „ко другом јаму копа“. У приповеци о судбини има натприродног, али не хришћанског натприродног, а нема јунакове активности. Награђивање доброг и прогоњеног и страдање прогонитеља само је испуњење про-реченог.

Оно што је стабилан део европских варијаната – АТ 461 - код нас је изузетак (нпр. варијанта из Јавора 1891). Послање на пут у смрт у српским варијантама је замењено нешто ужим и реалистичкијим слањем у припремљену замку. Уријино писмо је унето у другу епизоду, али такође се ради о слању у трговчеву кућу, не у неки далеки простор где би јунак требало да изгуби главу; таква обрада једноставније води ка епизоди свадбе.

Јунака најчешће шаљу у виноград (Бован 1989 18; Ђорђевић 133; Расковник 93-94 -11; Марковић 34; Бован/2005-28/грожђе/; Јавор 1882; Кукић; Словинац; Срећковић 27; Бушетић 39-9; Вор-

⁶⁴ О томе смо писали на другом месту опширније: Н.Радловић – *Слика света у српским народним бајкама*, Београд, 2009, стр. 106-107.

⁶⁵ Jan de Vries – *Betrachtungen zum Märchen*, стр. 173.

капић 18; Радић 10) или треба да буде бачен у бунар (Ђорђевић 133; Златковић 161/161-2, 4, 6; Шаулић 1/3, 98; Војиновић; Добросављевић/није бунар, али је вир/). Блиско томе је слање у башту (Ардалић). Нису честа друга места убиства и носе траг каснијих стилизација, попут дућана (Луча). Фабрика у домаћој варијанти (Ч1 85) јавља се и у руским варијантама.⁶⁶ Ретка је и уклетa јама (Ч2 49), али тим необичним простором подсећа на бајку (а у тој варијанти јунак има и помоћницу). У другим европским варијантама могу се јавити и пивара, кречана, јама са смолом.⁶⁷

Као предвиђени извршиоци убиства уводе се овчари, а јунак је послан по овцу (Мијатовић 157/12; Златковић 161, 161-3; Марковић 42/планинска колиба, слуге/; шаље га по јаре: БВ27-1; Вељић; Требјешанин 428-70; Златковић 2007/13), код Шаулића (1/1) и баштован. Они, противно плану, постају убице самог господара како је већ истакнуто. Ретко је сам јунак активан (Ђорђевић 132). Јунакова жена му помаже или сама убија оца (Ђорђевић 132; Шаулић 1/3, 98, каже мајсторима да њеног оца гурну у бунар). Чешће жена сакрива мужа или му на неки начин сачува живот, али не учествује у убиству трговца (Бован 1989 18; Златковић 161; Ч1 85; Јавор 1882; Шаулић 1/1; Бушетић 9).

Због одсуства АТ 461 српске варијанте АТ 930 не садрже, дакле, бајковна далека пространства, кретање јунака у свет, сусрете са различитим људима који постављају питања (као што ће бити случај са „Усудом“ који садржи АТ 461). Читав развој радње остаје у свету познатих односа, сеоског домаћинства, уместо далеке земље одакле треба донети одговоре, одлази се до винограда или мало даљег имања и доноси овца. Тиме и фантастика бива потиснута па ова епизода има новелистички карактер (јунак одлази у припремљену смрт, али износи живу главу, срећом, случајем, односно, како знамо – судбином).

⁶⁶ Polivka, стр.516.

⁶⁷ Polivka, исто.

Ипак, може се поставити питање да ли се испод ове реалистичке стилизације крије један дубљи слој. Могуће је претпоставити да у типу 461 противник заправо шаље јунака у свет мртвих, где треба да остане. Други простор у том типу садржи – као и иначе бајковни простор – одлике оног света: одвојен је реком, а ту се јунак сусреће са натприродним бићем (које даје одговоре, а можда потиче од лика господара света мртвих; ако је лик одређен као ђаво хтоничност је још упадљивија, макар и христијанизована). Стоји питање да ли српске варијанте АТ 930 са реалистички приказаним простором ипак садрже успомену на пут у хтонски свет. Одређен путоказ у том правцу би се могао наслутити кроз значење најчешће обележеног простора – винограда. У народним веровањима винова лоза је сеновита биљка.⁶⁸ Забележено је да домаћи муслимани на гробовима саде управо винову лозу.⁶⁹ Управо зато ниче на гробовима невино погубљених. Епска паралела која се одмах намеће јесте епизода из песме „Ропство Јанковић Стојана“. Наравно, она је само једна од многобројних варијаната песама о повратку јунака из заробљеништва на свадбу своје препрошене супруге. Упоредијући новије јужнословенске варијанте са најстаријом балканском варијантом – *Одисејом* – Лорд закључује да је боравак јунака у заробљеништву боравак на оном свету. Јунаково ропство и повратак долазе од ритуалне и митске схеме о божанству вегетације, које у зиму умире, а у пролеће се враћа доносећи живот.⁷⁰ Не улазећи сада у детаље Лордове митолошко-ритуалне теорије, издвојићемо само овај основни модел и повезати га са једним детаљем. У „Ропству Јанковић Стојана“ јунак-повратник среће своју мајку управо у винограду. Виноград је, чини се, место

⁶⁸ В. Чајкановић – *Речник српских народних веровања о биљкама* (Сабрана дела из српске религије и митологије 4), Београд 1994 („Винова лоза“).

⁶⁹ М.С.Филиповић – *Обичаји и веровања у Скопској котлини*, СЕЗ 54 (Живот и обичаји народни 24), Београд, 1939 стр. 475.

⁷⁰ А.Б.Лорд – *Певач прича 1-2*, Београд 1990; вид. и П.А.Гринцер – *Древнеиндийский эпос. Генезис и типология*, Москва, 1974.

контакта између два света, нека врста границе. Један пример из географски и генетски далеког јапанског фолклора пружа исту слику. Наиме, у епизоди магичног бегу (у делу *Кођики*, тј. у сакралном, митском тексту) као граница се такође јавља винова лоза.⁷¹ Сама, међутим, разрада тог мотива у књижевном смислу опет пружа могућности за орнаментализацију. Нпр, богаташ Нађена шаље да виноградарима однесе ручак (Срећковић 27), што је одређено руралном стилизацијом (у бајкама ће и девојке које отимају фантастична бића бити приказане као ручконоше, псоглави такође имају раднике у пољу). Слика богаташа употпуњује се не само слугама него и личном жандармеријом (Златковић 161/4).

Последња епизода је грађена и понављањем елемената из претходних епизода. Поново на сцену ступају пастири, присутни у првом делу. Али, овде више нема упућивања на могући древни иницијацијски слој, њихова појава не само да се пресликава него сада наступају у сасвим инверзној функцији – треба да постану убице јунака. Па ипак, они постају оруђа судбине, као и у првом делу.

И припремљено бацање у бунар само је поновљена смрт од воде. Јунака, у првој контраакцији, бацају у колевци у воду, у другој контраакцији могуће је да се нареди бацање у воду или бунар, па се мотив понавља и у последњој. Али, и у АТ 934 јунак умире на бунару или се утапа у реци. И винограду је могуће наћи паралелу у другим прозним облицима о прореченој судбини. У предању о цареву кћери затвореној у кулу да би избегла проречену смрт, змија излази управо из донетог грожђа.

Понављањем елемената претходних епизода се може сматрати и то што при слању јунака у виноград исл. до убиства треба да дође у поноћ или ноћу (нпр, Златковић 161 Мијатовић 157/3-12; Ч1 85; Шаулић 1/1; Требјешанин 407-70) јер се и рођење јунака

⁷¹ *Кођики*, Београд, 2008; Д.Васић – Сунце и мач. *Јапански митови у делу Кођики*, Београд, 2008, стр. 67.

или долазак суђеница дешавају у та доба. Док у првом делу маркирање времена још увек стоји у вези са веровањем, у овој епизоди само служи као време које одговара изузетном догађају, акцији, авантури, што је тенденција која се може уочити и у бајци. Семантизовано време везано за веровања о нечистој сили постаје, одређеном окамењеном семантизацијом, само време када се дешавају посебни догађаји, демонско доба постаје реалистички приказано доба опасно по јунака.

Ако с једне стране стоје противници и потенцијалне убице, у последњој епизоди јунак има и помагаче. Ни овде нема фантастике, која се у епизоди замене писма могла јавити у легендарном писму; али, нема опет ни неке јунакове заслуге. Главни јунаков помоћник јесте супруга, дакле неко ко је по самој природи ствари и традиционалном схватању обавезан да буде на страни јунака. Док је јунак пасиван, супруга усмерава радњу, мада је изузетак група варијаната у којој директно утиче на убиство свог оца. Она углавном спречава мужа да оде у постављену заседу. Као што је већ примећено, њено понашање подсећа на кћерку противника у бајкама, која стаје на страну јунака. Међутим, учествовање у убиству, ма колико год било одређено судбином, ипак представља кршење етичких норми, јер се у њеном случају ради о оцеубиству, а и самог јунака негативно карактерише. Уједно, таквом активношћу потискује се сама судбина. Чак ни у бајкама где је отац јунакиње нељудско биће према коме је могуће бити преваран и убити га, не долази толико до убиства колико до бежања преваром. У разматраним приповеткама, међутим, то није могуће због остајања у њеном простору.

Некада супруга зна за постављену замку и спречава мужа да страда. Некада се, међутим, ради о њеном спречавању мужа да почини неку врсту прекршаја обичаја. Када таст жели да пошаље зета у смрт шаље га да донесе воде са бунара. Невеста ће (а некад и њена мајка) тада рећи да је то женски посао, не мушки. „Код нас је обичај да жене, не мужеви носе воду“ (Златковић 161/2;

4).⁷² Овде се отвара могућност посматрања приповетке и односа ликова у склопу традиционалних породичних односа, а посебно домазетства. Наравно, прелазак јунака-сирочета у тастов дом део је интернационалног типа приповетке, али познавање етнографске грађе са нашег терена може помоћи у разумевању појединих конкретизација и детаља. У приповеткама које су, без обзира на порекло постале део традиције, колектив препознаје нешто што одговара његовим животним ситуацијама, стварности, вредностима, тежњама. Таст оваквим захтевом заправо крши обичај. Мада је његова примарна намера убиство, а кршење само узгредна последица, његова кћерка наступа као заштитник обичаја и тиме уједно спасава супругу живот. У народу постоји подела на мушки и женски посао. Нпр, жене никад не кољу живину; ако никог од мушких нема у кући изаћи ће на пут и замолиће пролазника да то обави.⁷³ Ако не у свим, а оно је у многим случајевима разлика одређена опозицијом мушко/женско традиционалне културе. „Женственост, женско начело је непосредно везано за женске послове, па је зато погрешно поступање с кудељом, ланом, могло прељу да учини мушкобањастом: почела би да јој расте брада, баш као што је и мушкарцу случајни контакт с вretenом одузимао снагу и вештине; на аналоган начин, контакт с наћвама и хлебом жени даје здравље и лепоту, али мушкарца може учинити налик на жену. Ако мушкарац ради женске послове, то доноси несрећу кући (бугарско веровање). Аналогно томе, жени је забрањено да

⁷² Тада се могу активирати и други слојеви традиције, нпр, када се јунаку нареди да ноћу донесе воде са бунара, реакција жене и таште биће: „Шта ћеш у *невреме* на бунар, има воде, ако му треба нек сам донесе“ (Војиновић). До изражаја дискретно долази слој веровања да ноћу не треба ићи на бунар (воду) јер су у то време и на том месту активне нечисте силе. Али ово остаје на периферији приповедања, веровање се употребљава као и било који други начин који треба да спречи одлазак јунака у смрт. С друге стране се успоставља веза са предањима, обично везаним за св. Саву, која објашњавају зашто је мушки рад благословен, а женски проклет.

⁷³ М. Ђ. Милићевић – *Живот Срба сељака*, СЕЗ 1, Београд, 1894, стр. 333.

ради мушке послове: ако жена буде сејала лан, он ће да „изгори“.⁷⁴ Таква подела посла рефлектује се и у народним приповеткама (нпр, Златковић 2007/107).⁷⁵ Жеља мужа да уради женски посао окончава потпуним нередом, а хумористичка прича завршава жениним речима које према народном схватању и нису шаљиве: нека свако ради свој посао – мушки и женски. Нарочито је доношење воде обележено као женски посао. Првог дана после прве брачне ноћи девојке из рода младожење иду с невестом на воду.⁷⁶ Она тиме завршава свој иницијацијски улазак у нову породицу и управо је зато дужност невесте да донесе воду и дрва.⁷⁷ И независно од целог свадбеног комплекса, везаног за женску иницијацију, сматра се да је дужност девојака у домаћинству да донесе воду.⁷⁸

Овим се може рећи да таст оспорава свом зету-домазету правилну мушку егзистенцију, одређујући му женски посао, а тиме и у социјалном смислу, место у заједници, породици, кући. Но, мада он јесте домазет, управо ће жена, али и ташта устати у заштиту зетовог места и његове мушке, правилне егзистенције.

Понашање супруге није само у складу са понашањем кћерке бајковног противника, него је у складу и са традиционалним друштвом, у коме девојка после свадбе више не припада свом роду него новом. Овде је ситуација нешто другачија због домазетства. Нема праве свадбе (која се по поетици бајке и не приказује), као ни целог обредног комплекса који укључује прелазак невесте из сопствене породице у нову (што је чин на ком је заснована об-

⁷⁴ СМ („Жена“). За македонски фолклор вид. И. Јакимовска – *Телото. Етнологишко-антрополошка студија*, Скопје, 2009, стр. 185-190.

⁷⁵ стр. 241.

⁷⁶ М.С. Филиповић – *Обичаји и веровања у Скопској котлини*, стр. 444.

⁷⁷ Љ. Мићовић – *Живот и обичаји Поповаца*, СЕЗ 65 (Живот и обичаји народни 29), Београд, 1952, стр. 87; М. Филиповић – *Живот и обичаји народни у Височкој нахији*, СЕЗ 61 (Живот и обичаји народни 27), Београд, 1949, стр. 92.

⁷⁸ С. Дучић *Живот и обичаји племена Куча*, СЕЗ 4 (Живот и обичаји народни 20), Београд, 1931, стр. 112.

редна лирика овог обреда прелаза). Али, остаје битан сам њен прелазак у стање брака и сједињење с другим, страним, тј. са младожењом. Без претензија ка ширењу приступа, може се рећи да је у овом схватању очувана и свест о психолошком значењу одвајања и нове интеграције, одвајања од родитеља и ступања у нови положај супруге.

Положај јунака у трговчевој кући може се објаснити као положај домазета, како је посведочен у традиционалном друштву. Сматрани дошљацима, домазети нису имали право мешања у сеоске послове.⁷⁹ Они су чак примали славу куће у коју су дошли⁸⁰ или чак и презиме таста.⁸¹ Тиме се заиста поништава њихова самостална егзистенција и његова мушка улога у традиционалном колективу. Отуда није чудно запажање да се домазет осећа „немоћан и понижен“⁸². Још значајније поклапање са нашом приповетком јесте податак да су у домазете ишли сиромашнији младићи, односно да би их узимала имућнија кућа.⁸³

С друге стране, прелазак јунака у тастов дом, његово остајање у простору нове породице и наслеђивање тастовог царства јесте стабилан елемент бајке. Мада постоје бајке у којима се јунак враћа кући, у почетну тачку, исто је тако велик број оних у којима зет наслеђује таста и остаје у новој средини. Овај обичај је судећи по интернационалности и жанровској стабилности део самог жанра бајке, формиран веома рано. По Фрејзеру ради се о остатку убијања старог краља, ког онда наслеђује млади дошљак, узимајући кћерку старог владара за жену.⁸⁴ По Појкерту у питању је остатак матријархата (који он смешта у источно средоземље

⁷⁹ А.Петровић, А. Петровић – *Скопска Црна гора* СЕЗ 7 (Живот и обичаји народни 1), Београд, 1907, стр. 336-337.

⁸⁰ Филиповић – *Обичаји и веровања у Скопској котлини*, стр. 303-304.

⁸¹ С. Тановић – *Српски народни обичаји у Ђевђелијској кази*, СЕЗ 40 (Живот и обичаји народни 16), Београд, 1927, стр. 274.

⁸² Тановић, исто.

⁸³ Тановић, исто.

⁸⁴ Поред класичних места у *Златној грани*, такође и: J.G.Frazer – *Les origines magiques de la royauté*, Paris, 1920, стр. 253 – 259; 291.

у време земљорадничке културе).⁸⁵ Али, у бајкама (као и у теоријама заснованим на њиховом проучавању) још једном се ради о краљевском сижеу. Наша приповетка о судбини је, као што је напоменуто, социјално снижена и смештена у уже оквире. Тако је и сам мотив остајања у тастовом простору постао сведен и прилично реалистичан.

Подаци о домазетству, међутим, нису сувишни. Они могу да нам наговесте како је приповетка у средини у којој је приповедана добијала потврду из стварности и, опет, од саме стварности подстицај, који се надограђује на елементе већ одређене жанром.

Као помоћник јунака веома често наступа и ташта. Она такође штити младожењу, најчешће без знања о припреманом убиству. Поред тога што и ташта може да наступи као заштитница обичаја, за њу се често везује следећи детаљ. Када треба да пошаље зета у смрт, она погледа у собу и ражали јој се када види њега и невесту како спавају, некад се додаје и „као голубови“, па пошаље сина уместо зета (Златковић 161/3; Марковић 42; БВ 27-1; Карацић, 2; Вељић; Мијатовић 157/12; Требјешанин 407/70). Уведена једноставна психологизација у функцији је даљег спровођења судбине. Овакав приказ сасвим је супротан околностима представљеним у анегдоти, шаливој причи и једном броју свадбених песама, где је однос зета и таште приказан као шаливо антагонистички. Ово је могуће зато што су у питању типски ликови што се, уосталом, задржава и у савременом вицу. Мада ненамерно, у АТУ 930 ташта ће подржати кћеркину сепарацију и нову интеграцију. Зато однос таште и зета овде подсећа на другу групу прозних облика – на предања која објашњавају зашто ташта више воли зета од синова. Ташту претворену у змију само зет ослобађа пољупцем (Златковић 2007/стр.114) или пљувањем (Ђорђевић 370). Етиолошко предање даје посебан значај односу младожење и невестине мајке, пројектовањем у прошлост изводи

⁸⁵ W.E. Peuckert – *Deutsches Volkstum im Märchen und Sage, Schwank und Rätsel*, Berlin, 1938, стр.15-53

се норма какав би требало да буде однос („и затов баба повише обича зета него синове“). Зато се и за шаљиве приче о породичним односима сматра да тек у светлу ритуала могу открити право значење тог хумора.⁸⁶

Ово је само један од начина манифестације и мотивације остварења прореченог, јер постоје и другачије, не толико честе, варијанте у којима ташта заједно са трговцем ради о глави јунаку (Требјешанин 428/27).

Уопште, све такве акције ликова – самог јунака, супруге, таште – представљају тек споредне разраде на основној оси судбине (испољене кроз догађаје око пасивног јунака) и трговца (који јој се активно супротставља). Када сама супруга иде на бунар и гине (Златковић 161/2) већ се одступа од највећег броја варијаната, те се може рећи и да се урушава основна структура приповетке.

Но, имајући у виду поменута веровања о ноћној активности демонских сила код воде, ово ноћно слање по воду – где младића чека убица – може се посматрати и као рационализовано слање у демонски свет, као у АТ 461, с циљем да натприродна бића јунаку дођу главе, као што често и јесте случај у варијантама других народа.

Крај приповетке је, као што смо рекли, потврда већ остварене свадбе и одговара, по духу, *happy end*-у бајке. Након низа догађаја ближих новели него бајци, због одсуства фантастике, судбина која се није помињала од почетка поново се јавља у завршној формули, но то је већ питање функције формула. Пропаст противника наспрам успеха јунака подсећа и на новелу и на бајку, барем по наративном склопу, па и по етичким категоријама. Али, у новели јунак постиже успех својом домишљатошћу. Може се јавити и потпуно изузетан склоп догађаја, који је управо оно „ново“ у новели, необично, али је то један сасвим секуларизован

⁸⁶ Ј.Јокић – „Зет и ташта у усменим шаљивим причама: пример трансформације обредне праксе у прозном стваралаштву“, *Научни састанак слависта у Вукове дане* 36/2, Београд, 2007, 165-174; З.Карановић, Ј.Јокић – *Смеховно и еротско у српској народној култури и поезији*, Нови Сад, 2009, стр. 71; 76.

свет у ком збивања не проиходе од више силе – хришћанске (као у легенди) или нехришћанске. У бајци постоји, и поред „секуларизације“, одређен стабилан поредак света („утопизам“ бајке, свет неизбежне хармоније). У разматраним приповеткама уређење је исто такво, али одређено судбином. У легенди је свет такође уређен, али Богом или вољом светитеља, ма колико год били фолклоризовани у народном причању. С друге стране, мит уопште не мора имати срећан крај, напротив, многи митови имају трагичан завршетак. Но, чак и ако није трагичан, као што нам показују наведене схеме, мит као целина укључује и смрт јунака. Приповетка о срећном детету зауставља се на тачки јунакове највише среће, судбина се ту испуњава, али ту и приповедање стаје. Не само што јунак није важан као јунак мита, него би даље приповедање о смрти кварило коначно остварење судбине – сасвим супротно од АТ 934. (А чак и бајка у завршној формули помиње смрт, макар у далекој перспективи.) Одсуство фантастике је права карактеристика новеле. Мелетински сматра да се чуда, ако се јаве, задржавају на маргини и везана су за „катоорију сујеверја у свакодневном животу“ (ђаво, вештац).⁸⁷ Али, тако схваћено чудо не одговара сасвим овом типу приповетке. Композиционо, фантастика (везана за веровање) јесте на маргини текста (уводна позиција), али детерминише целокупан развој догађаја.

Уопште, управо се на примеру ове приповетке могу видети проблеми класификације усмених прозних облика. Арне-Томпсонов индекс је сврстава у новеле (романтичне приче), на српском материјалу Н. Милошевић-Ђорђевић прихвата класификацију, али уочава и сродност са легендом. Већ довољно сложен склоп авантура у које јунак упада, а које одговарају поетици новеле својим преокретима, у неким варијантама може бити потенциран. Нпр, приповетка из Срећковићеве збирке садржи особену разраду епизоде с Уријиним писмом. Цар препознаје јунака по имену, даје људима писмо о погубљењу, и забрањује да га отворе док не

⁸⁷ Ј.М.Мелетински – *Историјска поетика новеле*, стр. 16.

дођу до Нађенове куће. Царски људи коначе у селу, где девојке из радозналости отворе писмо и замене га уобичајеном поруком о свадби. Када изасланици код Нађена прочитају писмо, враћају се назад до цара. Пошто цара нема у двору, узимају принцезу и враћају се Нађену. Уобичајена напетост проузрокована тиме што човек носи писмо о сопственом погубљењу овде је измењена, али је надокнађена учесталим променама простора, подређеним изменама догађаја. Испољавајући новелистичку тежњу ка занимљивости, ка „уживању у приповедању“ (*Lust zu fabulieren*), приповетка ипак није потпуна новела због самог јунака (ако се на њега појам „јунак“ у изворном значењу уопште може применити). Он нема мудрости и лукавости новелистичког јунака, који учи и мења се, нема никакве психологије, чак ни формулативне бајковне. Могућности за лак прелазак у бајковну или легендарну стилизацију, као и употреба древне митске схеме, на истом нивоу су, равноправни. С друге стране, цела приповетка садржи и један идејни слој. Мада поменута директно само у уводу, па после у завршној формули, мада прекривена занимљивошћу авантура у централном делу приповедања, судбина ипак одређује склоп приповедања, али и садржи одређену дидактичност и егземпларност – „не може се против судбине“. У АТ 934 је таква егземпларност трагична, али и наративно сажетија; овде је донекле потиснута мноштвом збивања, али никад искључена. Са новелом се подудара у већ истакнутим приповедним поступцима, али се одваја експлицитним веровањем у судбину. Јер, ако је особина новеле да „не претендује на универзалност“ и да сликањем изузетних догађаја представља „крхотине универзалне слике света“⁸⁸, тема судбине управо такву јединственост у овој приповеци остварује. Док од бајке може узети поједине поступке стилизације, везом са живим веровањем не уклапа се у необавезност и лакоћу бајке. У легенду може прећи појединим епизодама, али по изузетку као целина (у варијантама о св Сави). Снажно присуство још

⁸⁸ Ј.М.Мелетински – *Историјска поетика новеле*, стр. 9.

увек живог паганског слоја, веровање у судбину, спречава христијанизацију којом би се прешло сасвим у легендарну причу. Сродношћу мотива, али мењањем контекста одваја се и од мита. Без елементарне снаге кратких предања о судбини, (која не доминира на застрашујуће-демонски начин, готово паганско-легендарни, а са трагичним исходом) ове текстове можемо одредити као приповетке, али без залажења у спецификацију (легендарне, новелистичке), а можемо употребити и тематски критеријум те сузити одређење на „приповетке о судбини“. (Дистинкција се у том случају спроводи првенствено према предањима.) Управо због те теме/поруке, суштински древне и паганске, а опет живе у народном веровању, Бредних сматра да све прозне форме о судбини треба посматрати као засебну групу, између приповедака и предања, а одређену првенствено *темом*⁸⁹ – што је тачка његовог рада која је била критикована.⁹⁰

Подударајући се са животом епског и митског јунака, јунак ових приповедака у самој конкретизацији схеме биографије показује велике разлике засноване на другачијем погледу на свет. Отуда, само истраживање мотива и тема није могуће без познавања законитости једноставних облика. И јунак, мада централна категорија, тим законитостима подлеже. Чак и у овим приповеткама његова пасивизација и готово маргинализација говоре о законима жанра.

У миту јунак носи само приповедање, оно је подређено његовој изузетности, макар на крају и пао због хибриса или воље богова, па и саме судбине (Едип) која у митској причи неће умањити његову изузетност. У легенди са историјским личностима (Константин, Хенрих) јунак је такође изузетан али у новом, хришћанском, свету а његов живот сведочи и о Божијој вољи. Ове приповетке, како смо показали, приказују јунака који је сам пример за судбину и подређен њеној вољи. Зато ће се разлико-

⁸⁹ Brednich, стр. 220.

⁹⁰ М. Бошковић-Стули, у наведеном приказу.

вати чак и од јунака бајке који чини добра дела и авантуре или оштроумног јунака новеле или побожног/грешног јунака легенде. Све ово упућује на значај самог појма жанрова и жанровског система, тј. једноставних облика. Јунак је једна од категорија кроз чију призму снагу тих облика сагледавамо.

Извори и скраћенице

ЕЗ = Етнографска збирка Архива САНУ

ГЕМ = Гласник Етнографског музеја

Ардалић = V. Ardalić – „Uris i Upis“, ZNŽOJS, XIX, 1914, стр. 187-188.

БВ 16 = *Босанска Вила* бр. 9-10, стр. 183-184

БВ 27-1 = *Босанска Вила* 1912, 27, (бр. 19-20, стр. 272-274)

БВ 27-2 = *Босанска Вила* 1912, 27 (бр. 21-22, стр. 302)

Бован 1989 = Бован – *Народна књижевност Срба на Косову и Метохији* 2, Приштина, 1989 (бр. 18)

Бован 2005 = Бован – *Народне приповетке и умотворине са Косова и Метохије. Студентски записи српских народних умотворина са Косова и Метохије*, Приштина, 2005 (бр. 28)

Браство 12-13 = С. Мијатовић – „Св. Сава у народној успомени (из Темнића)“, *Браство* XII-XIII, Београд, 1908, стр. 135-138.

Тодор Бушетић ЕЗ 39-1-6 бр.9

Василијевић-Поповић = Љ. С. Василијевић-Поповић – *Српске народне приповијетке*, књига прва, Тузла, 1907, стр. 4-9.

Михаило Вељић ЕЗ 171 /171-3/

Војиновић = Ј. Војиновић – *Српске народне приповијетке*, Београд, 1869 (бр. 14)

Јован Воркапић ЕЗ 103 (бр. 18)

Р. Добросављевић – *Приповетке из српскога народа*, Београд, 1895/1896 (бр. I)

Ђорђевић = Д. Ђорђевић – *Народне приповетке и предања из Лесковачке области* Београд, 1988, бр. 131, 132, 133

- Златковић = Д. Златковић – *Приповетке из пиротског краја*, Београд-Пирот, 2005, бр. 161
- Златковић 2007 = Д. Златковић – *Приповетке и предања из Пиротског краја* део 1 – приповетке; Пирот, 2007. 12-13, стр. 155-157.
- Јавор 1882 = „Народне приповетке из Слабиње код Босанске Костајнице“, *Јавор* 1882, стр. 1561-1563
- Јавор 1891 = Јавор, 1891, бр. 51, стр. 809-810.
- Кукић = Станков-Кукић = Н. Станков-Кукић – *Српске народне умотворине из разних српских крајева*, Загреб, 1898, стр. 99-103.
- Луча = *Луча, књижевни лист друштва Горски Вијенац*, 1898, Цетиње, 4, стр. 98.
- Марковић = С. Марковић – *Приповетке и предања из Левча*, Крагујевац-Београд, 2004, бр. 34, 41, 42
- Станоје Мијатовић ЕЗ 157 157-3-12⁹¹
- Паунић = Д. Паунић – *Ржан. Јасеница у легенди*, Смедеревска Паланка, 2007.
- Радић = П. Радић – „Филолошке белешке о билингвалном селу Стрижилу централној Србији. На фолклористичком материјалу“, *Бањаша на Балкану. Идентитет етничке заједнице* (ур. Б. Сикимић), Београд, 2005, стр. 145-173. (бр. 9 – стр. 164-165; бр.10 – стр. 165).
- Радовановић = В. Радовановић – *Маријовци у песми, причи и шали*, Скопље, 1931, бр. 78.
- Расковник 32 = Д. Симовић – „Народне приче из Ариљског краја“, *Расковник*, 1982, 32, стр. 19-20.
- Расковник 93-94, 1998 = Д. Ножинић – „Митолошка бића која одређују судбину детета“, бр. 1-15, стр. 71-78. текст бр. 10 (нема нумерације у тексту)
- Словинац = *Slovinac*, II, 1879, *Dubrovnik* бр. 18 – Народне приповијетке, сакупио и сложио пучки учитељ К. Курајица, стр. 282-283.

⁹¹ рукописно и у: Станоје Мијатовић ЕЗ 232 – 2 – 62; објављено у: С. Мијатовић – „Св. Сава у народној успомени (из Темнића)“, *Браство* XII-XIII, Београд, 1908, стр. 135-138; Караџић г.1900, г. II, стр. 109; В. Ћоровић – *Св. Сава у народном предању*, Београд, 1927 (бр. 29).

- Јован Срећковић ЕЗ 1 /1-2-24 (27)
 Радош Требјешанин ЕЗ 407-70
 Радош Требјешанин ЕЗ 428 Народне приповетке из Лесковачког Поморавља /27
 Ч 1 = Веселин Чајкановић – *Српске народне приповетке*, Српски етнографски зборник 41, (Српске народне умотворине књ.1), Београд, 1927.(бр. 85)
 Ч 2 = Веселин Чајкановић – *Чудотворни прстен* (прир. Ненад Љубинковић), Ниш, Просвета, 2001. (Прво издање: *Српске народне приповетке*, Београд, 1929.) бр. 49.
 Шаулић 1/ I = Шаулић – *Српске народне приповетке* 1/I Подгорица, 1922 стр. 11-14
 Шаулић 1/3 = Шаулић – *Српске народне приповетке* 1/III, Београд, 1931, бр. 98.

Литература

- Abot, G. F. – *Macedonian Folklore*, Cambridge, 1903.
 Bascom, William.– „The Forms of Folklore. Prose Narratives“, у: *Sacred Narrative. Readings in the Theory of Myth*, ed. by A.Dundes, Berkeley-Los Angeles-London, 1984,стр. 5-30; (превод у: *Поља*, г. XXXIII, бр. 340, јун 1987, стр. 224-228.)
 Benary, W.– „Zur Sage vom Findelkind“, *Zeitschrift für romanische Philologie*, 37, 1913, стр. 617-624.
 Bošković-Stulli, Maja – „R. W. Brednich, Volkserzählung und Volksglaube von den Schicksalsfrauen“(приказ), *Narodna umjetnost*, 3, 1, 1964, стр. 199-200.
 Brednich, Rolf-Wilhelm– *Volkserzählung und Volksglaube von den Schicksalsfrauen*, FFC 193, Helsinki, 1964.
 Calvino, Italo – *Fiabe italiane* I, Oscar Mondadori, 2009.
 Cosquin, Emanuel.– „La Légende du Page de sainte Élisabeth du Portugal et les nouveaux documents orientaux“, *Études folkloriques*, Paris, 1922, стр. 142-162.

- Dundes, Alan. „The Hero Pattern and the Life of Jesus“, *Interpreting Folklore*, Bloomington, 1989, стр. 223-261.
- Encyclopaedia of Religion and Ethics*, ed.by James Hastings I, Edinburgh, 1925.
- EM = *Enzyklopädie des Märchens*, Berlin-New York, De Gruyter, 1975-, hggb. von K.Ranke; R.W.Brednich.
- Frazer, J.G.– *Les origines magiques de la royauté*, Paris, 1920.
- Grudlinski, Stephan – „Vergleichende Untersuchung und Charakteristik der Sage vom Findelkind das später Kaiser wird“, *Zeitschrift für romanische Philologie*, 36, 1912, стр. 546-576.
- Gunkel, Herman – *Das Märchen im Alten Testament*, Tübingen, 1921.
- Honko, Lauri.- „The Problems of Defining Myth“ y: *Sacred Narrative. Readings in the Theory of Myth*, ed. by A.Dundes, Berkeley-Los Angeles-London, 1984, стр. 41-52.
- Litchfeld-West Martin – *Indo-European Poetry and Myth*, Oxford University Press, 2007.
- Liungman, Waldemar – *Die schwedische Volksmärchen. Herkunft und Geschichte*, Berlin 1961.
- Lüthi, Max – *Volksmärchen als Dichtung. Ästhetik und Anthropologie*, Göttingen, 1990.
- Miller, Dean– *The Epic Hero*, Baltimore and London, 2000.
- Peuckert Will Erich. – *Deutsches Volkstum im Märchen und Sage, Schwank und Rätsel*, Berlin, 1938.
- Polivka, Jiří.– „Kritischer Anzeiger (Emmanuel Cosquin – Drei folkloristische Beiträge)“, *Archiv für slavische Philologie*, 1914, XXXV, стр. 515-518.
- Raglan, Lord– *The Hero. A Study in Tradition, Myth and Drama*, Dover Publications, Inc,Mineola, New York, 2003.
- Röhrich, Lutz.– *Märchen und Wirklichkeit*, Wiesbaden, 1964.
- Schmaus, Alois.– „Zur altslawischen Religionsgeschichte“, *Gesammelte slavistische und balkanologische Abhandlungen I*, München, 1971.
- Segal, R.A. (ed.) *In Quest of the Hero*, Princeton, New Jersey, 1990.
- Seal, G. – *Encyclopedia of Folk Heroes*, Santa Brabara, Denver, Oxford, 2001.

- Swahn, Jan-Öjvind – „Tradierungskonstanten“ у: „*Wie alt sind unsere Märchen?* Veröffentlichungen der Europäischen Märchengesellschaft, Band 14, (hggб. Von Ch.Oberfeld), Erich Roth Verlag, Regensburg, 1990,
- Tatar, Maria – *Off With Their Heads! Fairy Tales and the Culture of Childhood*, Princeton University Press, Princeton, 1992.
- Thompson, Stith.– *The Folktale*, New York, 1946.
- Tille, Václav – „Das Märchen vom Schicksalkind“, *Zeitschrift für Volkskunde* 29, 1919, стр. 22-40.
- Underbey, N. – „Hero cycle“, у: *Archetypes and Motifs in Folklore and Literature*, ed. J.Garry, H.El-Shamy, New York-London, 2005, стр. 10-16.
- Vries, Jan de – *Betrachtungen zum Märchen, besonders in seinem Verhältnis zu Heldensage und Mythos*, FF Communications 150, Helsinki, 1967.
- Vries, Jan de – *Heldenlied und Heldensage*, Bern-München, 1961.
- Zipes, Jack – *Breaking the Magic Spell. Radical Theories of Folk and Fairy Tales* (revised and expanded edition), The University Press of Kentucky, 2002.
- Антонијевић, Драгана – *Карађорђе и Милош. Мит и политика*, Београд, 2007.
- Антонијевић, Драгана. – *Карађорђе и Милош. Између историје и предања*, Београд, 2007.
- Босанац, М. *Просвјетин именослов*, Загреб, 1984.
- Васић, Данијела. – *Сунце и мач. Јапански митови у делу Кођики*, Београд, 2008.
- Грдинић, Никола. – „Пророчанства о Карађорђу и српској држави“, *Настајање нове српске државе* (прир. Н.Љубинковић), Велика Плана, 1998, стр. 114-125.
- Гринцер, П.А – *Древнеиндийский эпос. Генезис и типология*, Москва, 1974.
- Грковић, Милица. – *Речник личних имена код Срба*, Београд, 1977.

- Дрндарски, Мирјана – „Анегдота – осмишљена политичка порука“, *Утемељење нове српске државности* (прир. Н.Љубинковић), Велика Плана, 1999, стр. 163-168.
- Дучић, Стеван. *Живот и обичаји племена Куча*, СЕЗ 4 (Живот и обичаји народни 20), Београд, 1931.
- Ђорђевић, Драгутин. – *Живот и обичаји народни у лесковачкој Морави*, СЕЗ 70 (Живот и обичаји народни књ. 31), Београд, 1958.
- Ђорђевић, Смиљана. – „’Превођење’ фолклора: једно бањашко предање о Милошу Обилићу и стицању јуначке снаге“, у: *Моћ књижевности. In memoriam Ана Радин*, Београд, 2009, стр.227-248
- Зечевић, Слободан. – „Народна веровања у околини Зајечара“, *Српска етноитологија*, Београд 2008, стр. 771-795.
- Златковић, Бранко. – *Први српски устанак у говору и твору*, Београд, 2007.
- Јокић, Јасмина – „Зет и ташта у усменим шaljивим причама: пример трансформације обредне праксе у прозном стваралаштву“, *Научни састанак слависта у Вукове дане 36/2*, Београд, 2007, 165-174.
- Карановић, Зоја; Јокић, Јасмина – *Смеховно и еротско у српској народној култури и поезији*, Нови Сад, 2009.
- Јакимовска, Илина. – *Телото. Етнолошко-антрополошка студија*, Скопје, 2009.
- Кембел, Џозеф – *Херој са хиљаду лица*, Нови Сад, 2004.
- Кођики*, Београд, 2008.
- Лорд, Алберт Б. – *Певач прича 1-2*, Београд 1990.
- Љубинковић, Ненад. – „Од историје до ’народне историје’ – Карађорђево недовршен прелазак из живота у мит“, *Карађорђе у епу и историји*, (прир. Н.Љубинковић), Велика Плана, 1994, стр. 57–78.
- Мелетински, Е.М. – *Поетика мита*, Београд, б.г.
- Мелетински, Ј.М. – *Историјска поетика новеле*, Нови Сад, 1996.
- Милићевић, М.Ђ. – *Живот Срба сељака*, СЕЗ 1, Београд, 1894.
- Милосављевић, Сава – *Српски народни обичаји из среза омољског*, СЕЗ 19 (Живот и обичаји народни 3), Београд, 1913.

- Милошевић-Ђорђевић, Нада – *Заједничка тематско-сижејна основа српскохрватских неисторијских епских песама и прозне традиције*, Београд, 1971.
- Милошевић-Ђорђевић, Нада – *Од бајке до изреке. Обликовање и облици српске усмене прозе*, Београд, 2000.
- Милошевић-Ђорђевић, Нада – „Трагом поставки Радмиле Маринковић о заједничком културно-поетском систему усмене и средњовековне српске књижевности“, *Митолошки зборник* 18, Рача-Београд, 2008, стр.24-27.
- Мићовић, Љубо – *Живот и обичаји Поповаца*, СЕЗ 65 (Живот и обичаји народни 29), Београд, 1952.
- Нахшаби – *Книга попугая (Тути-наме; перевод Е. ЭБертельса)*, Москва, 1979.
- Невелева, С. С. – *Махабхарата. Изучение древнеиндийского эпоса*, Москва, 1991.
- Палавестра, Влајко; Фабијанић, Радмила – „Народне приповијетке из Босне“, *Гласник Земаљског музеја у Сарајеву* (Етнологија), нова серија, 1958, 13, стр. 155-181.
- Петровић, Атанасије – *Скопска Црна гора* СЕЗ 7 (Живот и обичаји народни 1), Београд, 1907.
- Пропп, В.Я. – „Едип в свете фольклора“, *Фольклор и действительность*, Москва, 1976, стр. 258-299.
- Радуловић, Немања – *Слика света у српским народним бајкама*, Београд, 2009.
- Ранк, Ото – *Мит о рођењу јунака. Покушај психолошког тумачења мита*, Нови Сад, 2007.
- Рељић Љ. – „Обичаји и веровања везани за животни циклус – рођење, брак и смрт“, ГЕМ, 62, 1998, стр. 51-86.
- Ру, Жан.-Пол – *Религија Турака и Монгола*, Сремски Карловци, Нови Сад, 2002.
- Самарџија Снежана – *Штампане збирке народних приповедака на српскохрватском језику у XIX веку II* (библиографија, индекси и регистри), (докторска теза; машинопис).
- Самарџија, Снежана – *Биографије епских јунака*, Београд, 2008.

- Седакова, О. А. – „Балканославянские представления о демонах судьбы: трансформации во времени и пространстве“, *Время в пространстве Балкан*, Москва, 1994, стр. 42-64.
- СМ = *Словенска митологија. Енциклопедијски речник*, Београд 2001.
- Сувајџић, Бошко – *Јунаци и маске*, Београд, 2005.
- Тановић, Стеван – *Српски народни обичаји у Ђевђелијској кази*, СЕЗ 40 (Живот и обичаји народни 16), Београд, 1927.
- Филиповић, Миленко. – *Живот и обичаји народни у Височној нахији*, СЕЗ 61 (Живот и обичаји народни 27), Београд, 1949.
- Филиповић, Миленко – *Обичаји и веровања у Скопској котлини*, СЕЗ 54 (Живот и обичаји народни 24), Београд, 1939.
- Чајкановић, Веселин – *Речник српских народних веровања о биљкама* (Сабрана дела из српске религије и митологије 4), Београд, 1994.
- Шимундић, Мате – *Рјечник особних имена*, Загреб, 1988.

Nemanja Radulović

THE STORY ABOUT A RICH MAN AND HIS SON-IN-LAW (ATU 930)

SUMMARY

The paper deals with the depiction of the hero of the story about a rich man and his son-in-law (ATU 930), focusing on the examples provided by Serbian 19th- and 20th-century sources. A great number of variants contain an identical structure (fate, determination – three counter-actions – fate fulfilment), which served as a basis for analysing the episodes. Particular attention was paid to comparisons with other genres (simple forms) where the same motifs occur in connection with the protagonist, that is to say, the same structure of the hero's biography. Myths, epic poems, fairy tales, legends, pseudohistorical tradition, also speak of, for example, the exposure and saving of a persecuted child (dealt with in the classical works by von Hahn, Raglan, Rank, Campbell, de Vries, Dundes, D. Miller). The difference, however, lies in the depiction of the hero, who is entirely passive in the stories about destiny; what his own life testifies to is the supremacy of destiny, which points to a certain degree of exemplariness and didacticism of this group of stories, thereby confirm-

ing the power of various genres (different “spiritual preoccupations” and manner of presentation). The ethnological basis is also present in the most important motifs of the story (exposure, initiation, places of death, family relations established through a wedding, elements of current folk life), also gets subordinated to the depiction of destiny, as does the hero himself.

Индекс личних имена

- Абдула, Марко 219
Абдурахман-паша, везир 218
ага од Рибника 43, 75
Адем-паша 209
Ал-Рашид, Харун 245
Александар, принцип Алесандро,
руски краљ 71, 73
Александар I, руски цар 219
Али-паша Никшићки 209
Алтомановић, Никола 122
Ангелов, Б. 44, 62
Аније 254
Аница, Черкескиња 230
Аранитовић, Добрило 61
Арапи 9, 18, 100, 101, 111
Арапин, црни 40, 41, 54–57
Арбанаса Муса 104, 110
Арватка, девојка (Арватка, дево-
йка) 55
Аристотел 23
Арменије 254
Арnaudов, Михајло (Арnaudов,
Михайло) 44, 58
Арнаут Осман 124
Арне, Анти 239, 240, 242, 289
Асан-ага 34
Асман, Алаида (Aleida Assmann)
201
Асман, Јан (Jan Assmann) 202
- Аталанта 250
Атлагића Хајка 16
Ахил 177
- баба 19, 20, 111, 112
Бабо Новак 81
Бајић, Теодор Х. 217
Бајо, Пивљанин, харамбаша 53
Бајушић, Ђуро 69
Бакотић, Петар 68
Бал, Мике (Mieke Bal) 71
Бали-бег 71
Банашевић, Никола 80, 82, 96,
114
Бандић, Душан 114, 139, 144
Бановић, Секула 68
Бановић, Стјепан 58, 81, 82
Бановић, Страхиња (Страинић,
Страхињић-бан) 21, 60, 69, 73,
80, 104, 106, 107, 109, 110
Баском, Вилијем 264
Беговић, Никола 114
Белерофонт 241, 242
Бећировић, Радован Требјешки
180, 181, 182, 201
Бибер-ага, Биберче, Бисерко 13,
259
Бидерман, Ханс (Hans Bidermann)
136, 138

- Бјелић, Новак 81
 Благојевић, Милош 144
 Бован, Владимир 99, 114
 Бог 7, 8, 14, 19
 Богдан, капетан 173
 Богдан, Љутица 11, 35, 49, 104, 110
 Богдан, татарин 221
 Богдановић, Димитрије 114
 Богић, Бакић 173
 Богишић, Валтазар 31, 34, 42, 58, 91, 94, 123, 127, 134, 139, 143, 198
 Богородица 136, 276
 Божен 252
 Божић, Иван 93, 114
 Божовић, Крста 39, 58
 Бокчевић, Шћепан 71
 Борели, Рада 172, 202
 Босанкиња, девојка 31
 Бочков, Пламен 29, 30, 31, 32, 33, 34, 58, 67, 79
 Бошковић-Стули, Маја (Maја Bošković-Stulli) 68, 193, 202
 Бошњанин, Влајко 110
 Бранковић, Вук 11, 21, 91, 93, 94, 97, 99, 102, 104–110, 114
 Бранковић, Ђурађ, деспот 16, 33, 43, 73, 80, 81, 83
 Бранковићи 21
 Браун, Максимилијан (Maximilian Braun) 74
 Бредних, Ролф-Вилхелм 241, 242, 246, 291
 Буадем 8
 Будалина Тале 67
 Будах 242
 Буњевац, Милан 71
 Бутењев 225, 226, 229
 Буторац, Павао 58
 Бутуровић, Ђенана 170, 171, 202
 Бушетић, Тодор 270
 Бушић Стјепан, в. Мусић Стефан
 Ваистина, слуга 131, 133, 139
 Вакарелски, Христо 44, 62
 Ван Генеп, Арнолд (Van Gennep, Arnold) 37, 58
 Василијевић-Поповић, Љубомир 272
 Васић, Дамњан 173
 Васо, игуман 75
 Васојевић, Стево 102, 104, 105, 108, 110–112, 127, 128, 140
 Вашћенко, Герасим Васиљевич 234–236
 Вебер, Албрехт 240
 Велес 84
 Велика мајка 19
 Венера, звезда 138
 Веселовски, Александар (Александар Николаевич Веселовский) 124, 135, 139, 144
 Видајић, Али-паша 225
 Вида, Баздарџија (Вида, Базард-жийкя) 47, 48
 Вида, Звездалија (Вида, Звезда-лија) 54
 Видајић, Махмуд-паша 225
 Видајићи, браћа 225
 Виденгрен, Јео 255
 Високи Стефан, в. Лазаревић, Стефан
 Витковић, старац 81, 84

- Витковићи, браћа 81
Вишњић, Филип 17, 22, 70, 75, 78,
180, 181, 197
Владета, војвода 92, 108
Влајић, Тодор 103
Влах Алија 18, 69
Влаховић, Влајко 151, 198
Влашић, Милош 177
Влашићи, сазвежђе 13, 134
Војводић, Момир 181
Војин, војвода 127
Војиновић, Војислав, кнез 121,
122
Војиновић, Јован 272
Војиновић, Милош 36, 37, 138
Војиновићи, сестрићи цара Стје-
пана 124
Воркапић, Јован 272
Вујачић, Бошко 180
Вук, Змај Огњени 35, 36
Вукановић, Татомир 59, 95, 99,
114
Вукашин, краљ 49
Вукашиновић, Милоје 216
Вулићевић, Вујица 212, 216, 217
Вунт, Вилхелм 242
Вучичевић, Перо 71
- Гавран харамбаша 18
Гавриловић, Андра 93
Гавриловић, Јован 226
Гавриловић, Михаило 207, 209,
210, 212, 213, 215–231, 236
Гароња, Славица 61
Гашпаровић, Аврам 224
Геземан, Герхард (Gerhard Geze-
man) 59, 133, 143, 144, 199
- Генеп, Арнолд ван 262
Георгијевић, Герасим 236
Герман, Михаило 217, 219, 222,
225, 228
Гилденстерн 276
Главаш, Станоје 205
Глигоријевић, Вуле 228
Глигоријевић, Хаци Продан 206–
208
Гојко, војвода 16
Големовић, Димитрије 149, 150,
198
Голомеше, дете 32, 44
Градашчевић, Хусеин 225
Гребострек, Новак 81
Гремас, Алжирдас Жилијен (Algir-
das Julien Greimas) 71
Грујица, дете (Новаков, Новако-
вић, војвода, Грујанић) 18, 23,
29, 32, 35, 39–41, 44, 51–57
Грујица Жеравица 52, 53
Грујица Милош Мали (Милошев)
52, 53
Грујица Вуковић 53
Грујо, Варадинче (Грујо, Вара-
динче) 55
Грујовица, неверна 51, 52, 55,
58, 59
Грчић, Манојло 56, 70
Гузина, Алекса 164
Гункел, Херман 255
Гура, Александар 12
- Давац 277
Давидовић, Димитрије 221, 225,
226
Дандес, Алан 260, 263

- Даница, звезда 13, 134, 137–139
 Даница, Черкескиња 230
 Даничић, Ђуро 34, 59
 Даринка, кнегиња 156
 Дебелић, Новак 81, 83
 Дебеља, Паскоје 156
 Дебељковић, Дена 99, 114
 Делић, Лидија 42, 59
 Деретић, Јован 115
 Детелић, Мирјана 37, 59, 68, 81, 82, 123, 126, 127, 144, 149, 150, 151, 152, 160, 198
 Димезил, Жорж 263
 Димитрије, архимандрит ман. Морача 76
 Динић, Михајло 93, 126, 144
 Дионис 254, 262
 Добрашиновић, Голуб 143
 Добричанин, Душан 182
 Добричанин, Мирко 156, 164, 168, 175, 181, 193, 198, 199
 Добрњац, Петар 218
 Добрњац, Стеван 220
 Дојчевић, Вук 8
 Долгоруки, Василије Андрејевич 234, 235
 Дон Кихот 23
 Драгана (Драгиња), Лазарева сестра 121, 122
 Драгиша војвода 124
 Драгутин, капетан 173
 Дриносавчић, Сава, гуслар Дрино-савчић (псеудоним Младена Ђуричића) 165
 Дрндарски, Мирјана 41, 59, 70
 Дукадинче (Дукађинче), дете 32, 44–46, 49, 61, 124
 Дукађин, Лека 44
 Дунавка, девојка (Дунавка, девојка) 54
 Дукић, Риста 216, 217
 Душан, цар, в. Немањићи
 Ђерзелез (Герзелез), Алија 41, 50, 56, 69
 Ђорђевић, Димитрије 216, 218
 Ђорђевић, Јованка 218
 Ђорђевић, Петар П. 115
 Ђорђевић, Смиљана 175, 176, 181, 183, 189, 192, 199, 202
 Ђорђевић, Тихомир 35, 50, 59
 Ђурађ, Сенковић 39
 Ђурађ, Смедеревац (Бан-деспот Ђуро) в. Бранковић, Ђурађ
 Ђурђа, самовила (самодива) (Ѓур-гя, самовила) 48, 55
 Ђурић, Војислав 69, 83, 94, 99, 115, 123, 144
 Ђурић, Милош 93, 98, 115
 Ђурица, нећак Ђура Бајушића 69
 Ђурић, Томо 165
 Ђуричић, Младен 165
 Ебот, Џорџ Фредерик 252
 Егист 257
 Едип 241, 255, 257, 260, 261, 265, 291
 Езоп 8
 Ера 8, 14, 18, 24, 25
 Еурипид 250
 Жанић, Иво 161, 162, 191, 203
 Жербран, Ален (Alain Gheerbrant) 74

- Живановић, Јаков 228
 Жирмунски, Виктор Максимович
 (Виктор Максимович Жирмун-
 ский) 65
- Зајпс, Цек 249
 Зал 257
 Заратустра (Заратхуштра) 267
 Захаријева Светлана (Светлана За-
 харијева) 147, 148, 199
 Звезделина, мома 45
 Здравковић, Милосав Ресавац
 230
 Зет, Никола 156
 Зеус 262
 Зечевић, Сободан 12
 Златковић, Бранко 199, 205, 237
 Златковић, Иван 124, 144
 Злопоглеђа Срђа 104, 110
 Змај Огњени Вук, Вук Деспотовић
 23, 72, 79, 109, 124
 змај од Јастребца 125
 Зоговић, Богдан 179, 199
 Зорњача, звезда 138
 Зубан, Лазар 223
 Зуковић, Љубомир 154, 199
- Иванов, Вјачеслав Всеволодович
 (Вячеслав Всеволодович Ива-
 нов) 84
 Иванова, Радост 52, 59
 Иве, побратим 46–48
 Иво, Сењанин (Сенковић) 32, 34,
 36, 37, 38, 39, 43
 Изанаки 255
 Изанами 255
 Ијон 250
- Иконија 41
 Илић, Драгутин Ј. 165
 Илић, Марија 183, 199
 Инца, татарин 226, 230
 Ипсиланти, Александар 218
 Ирод 260
 Итер Пејо 8
- Јагић, Ватрослав 93, 95, 102, 104,
 115
 Јаковљевић, Самуило 216–218
 Јакшић, Јаков 226
 Јакшићи, браћа 139
 Јанко, војвода, в. Сибињанин Јан-
 ко
 Јанић, Вујадин 66
 Јанићије, старац 76
 Јанко, Сибињанин (Од Сибиња,
 војвода, Угрин) 32, 33, 35, 36,
 38, 42, 43, 54, 56, 57
 Јањић, Комнен 80
 Јачов, Марко 53, 59
 Јевросима 20
 Јездимир, старац 72
 Јелић, Илија М. 40, 60
 Јелица 124
 Јерина, проклета 16, 80, 81
 Јеремић, Величко 173
 Јеремић, Светозар 169, 174
 Јиречек, Константин 115
 Јован, Ђакон 17
 Јована, мајка Грујице Жеравице
 53
 Јовановић, Војислав 115
 Јовановић, Г. 227–231, 236
 Јовић, хаџи Ђеро (псеудоним Дра-
 гутина Ј. Илића) 165

- Јолес, Андре 242
 Југ Богдан 12, 66, 73, 74, 78, 79, 81, 83, 84, 104, 105, 109
 Југ, дародавац ман. Св. Пантелејмона 80
 Југа, Богдан 80
 Југа, властелин 79
 Југа, Војин 79
 Југовић, Бошко 106
 Југовић, Вукман 80
 Југовића мајка 20, 92
 Југовићи 12, 21, 83, 84, 105–109, 130
 Јужић, Радота 79
 Јунг, Карл Густав (Carl Gustav Jung) 115
 Јустин 239

 Кајица, војвода 33
 Калић, Јованка 144
 Кантакузин, Јован 80
 Карађорђе, в. Петровић, Ђорђе
 Карађорђевић, Петар I 166, 179
 Карацић, Вук Стефановић 7, 11, 17–19, 22, 26, 33, 38–39, 40–43, 51, 58, 68–70, 72, 73, 76–78, 80, 81, 91, 94–98, 102, 103, 106, 109, 111–114, 126, 128, 129, 132–136, 139, 143, 158, 189, 190, 198, 199, 206, 208–212, 215, 216, 221, 222, 224, 226, 236
 Кариман, старац 74, 81
 Карна 255
 Катанић, капетан 206
 Катичић, Радослав 84

 Качановски, Владимир (Качановский, Владимир) 33, 45, 55–57, 60
 Качић-Миошић, Андрија 53, 58
 Кашиковић, Никола Т. 101, 113
 Кеј Хосроу 257
 Кембел, Џозеф 260, 262
 Кесеџија, Муса 56, 268
 Кефала, Никола 227
 Килибарда, Новак 106
 Кир 241, 246, 257
 Клеут, Марија 39, 60, 78, 81, 154, 200
 Ковачевић, Љубомир 93, 115
 Ковијанић, Ристо 53, 60
 Кољевић, Никола 98, 99
 Кољевић, Светозар 93, 115, 144
 Комазец, Тамара 185, 186
 Константин 242, 291
 Константин, патријарх 229
 Конт ле Боа 222, 236
 Кордунаш, Манојло Бубало 50, 60, 113
 Косача, Стјепан Вукчић 80
 Коскен, Емануел 240
 Косовац, Иван 104
 Косовац, Јован 68
 Косовка девојка 16, 92, 129, 130, 136–138
 Костић, Драгутин 39, 54, 60, 80, 115, 116, 144
 Коцебу 224
 Краљевић, Марко 11, 16, 17, 23, 31, 35, 36, 41, 44–50, 54–57, 59, 61, 68, 75, 101, 124, 174, 259, 266, 268
 Крисић, Владимир 113

- Крна, топ 229
 Крњевић, Хатица 10, 44, 60, 65, 66
 Крстић, Бранислав 35, 60, 93, 116, 124, 144
 Крстић, Миливоје 173
 Кршна 257
 Кузун Јања 80, 83, 84
 Кулишић, Шпиро 83
 Куљић, Тодор 202
 Куна Хасан-ага 72
 Куниберт, Бартоломео 206, 208–215, 218, 222, 224–226, 228, 231, 233–237
 Куршид-паша (Рушић-паша) 210–213

 Лазар, кнез 11, 16, 23, 73, 78, 80, 91–93, 97, 99, 100, 102–110, 112, 116, 118, 121–123, 125, 128, 130–132, 136, 139, 140, 195
 Лазаревић, Луко 76
 Лазаревићи 141
 Лазаревић Стефан, деспот, Високи Стефан/Стеван 80, 111, 125
 Лајић-Михајловић, Данка 200
 Латковић, Видо 116
 Лауд, генерал 79
 Лауш, дете 104, 109, 110
 Лебип-ефендија 224
 Лир 23
 Лити, Макс (Max Lüthi) 9, 276, 278
 Лиунгман, Валдемар 240, 241
 Ловрић, Марија 185, 186
 Лорд, Алберт (**Albert Bates Lord**) 152, 164, 172
 Лома, Александар 72, 83, 131, 137, 144
 Лома, Јелена 58
 Лончаревић, аустријски официр 232
 Лорд, Алберт (**Albert Bates Lord**) 116, 133, 144, 281
 Лукић, Аврам 211, 212
 Лукић, Босиљка 212
 Лукић, Милан 124, 144
 Лучић, Вукота 174

 Љотић, Сава 214, 215, 218
 љуба Мусића Стевана 129
 љуба хајдук Вукосава 18
 Љубинковић, Ненад 16, 59, 70, 94, 115, 116, 136, 144, 160, 161, 170, 200
 Љушић, Радош 219, 221, 223, 224–235, 237

 Магда, самовила 48
 Маговчевић, Јован 175
 мајка Бановић Страхиње 20
 мајка Ивана Сењанина 20, 76
 мајка Југовића 20
 мајка Секуле Бановића 20, 124
 Максимовић, Јован 109
 Малечково, дете 32, 34, 44
 Мамул 78
 Мандић, Коста 77
 Марач 20
 Марашли Али-паша, Марашлија, Дубараџија, везир 212–216, 218
 Маретић, Томо 43, 60, 94, 99, 100, 123, 144, 148, 149, 151, 202

- Маријан, Марјан, млади 18, 36, 37, 38, 124
 Марјановић, Лука 82
 Марјановић, Миливоје 174
 Маркић, чибугџија 218
 Марко, Сиља Марко 50
 Марковић, Илија 216, 218
 Марковић-Штрбац, Светлана 9
 Марковић, Снежана 249
 Марта, баба Марта 20
 Мартиновић, Обрен 217
 Мартиновић, Саво Матов 178
 Матија, дијете 72
 Матијаш, краљ 72, 79
 Матијашевић, Ђуро 91
 Матић, Војин 69
 Матић, Светозар 79, 80, 93, 114, 116, 154, 200
 Матицки, Миодрaг 116, 143
 Махмуд II, султан 228
 Меденица, Радосав 52, 60, 116, 162, 176, 181, 200
 Међедовић 257
 Мелетински, Елеазар (Елеазар Мојсиевич Мелетинский) 116, 242, 276, 289
 Мерима 16
 Месец 134, 135, 137–141
 Месечева братаница 137
 Мехмед Есад-ефендија 215, 216
 Мехмед Решид-паша, везир 225
 Мехо, син Ћејванаге 82
 Мечак 252
 Мијаилче, дете 56
 Мијатовић, Станоје 271
 Миклошић, Франц (Franz Miklosich) 92
 Миладиновић, Аксентије, кнез 207
 Миладиновци, браћа (Димитрије и Константин) 45, 55, 57, 60
 Милер, Дин 242, 263
 Милица 56
 Милић-барјактар 16
 Милићевић, Милан Ђ. 206, 208, 209, 216, 237
 Милица, кнегиња, жена кнеза Лазара 11, 92, 96, 100, 125, 139
 Милкана, невеста 55
 Миловановић, Младен 217
 Милојковић, Владимир Јб. 165
 Милосављевић, Сима Паштрмац, Амица 210, 222, 223
 Милош, Обилић 46
 Милошевић, буљубаша 53
 Милошевић-Ђорђевић, Нада 43, 61, 94, 116, 123, 130, 144, 145, 243, 260, 289
 Милутин, слуга Милутин 18
 Милутиновић, Сима Сарајлија 61, 176, 201, 206–208, 237, 268
 Минхаузен 23
 Митровић, Александар 113
 Михаило, поручник 173
 Михаиловић, Стефан Стевча 218
 Михајло, Сталаћин 55
 Михаљчић, Раде 80, 94, 115, 117, 122, 123, 144
 Михановић (Мејановић), Антун 232, 233
 Младеновић, Живомир 59, 114, 143
 Мојсије 241, 246, 254
 Момчило, јунак (Момчил, јунак) 55, 56

- Мордред 254
 Мрњавчевић, Вукашин, краљ 12, 16, 268
 Мрњавчевићи 16, 17, 49
 Мурат, цар, султан 101, 103–105, 107, 109–111, 140
 Мурко, Матија 93, 149, 164, 202
 Муса, челник 121–123
 Мусићи, браћа 123
 Мусићи:
 Стефан 92, 104, 110, 112, 121–142
 Лазар 122
 Јован 122
 Мухо, син Ћејванаге 82

 Нађен 251, 252, 271, 290
 Нађен Момир 252
 Нађо 252
 Назечић, Салко 53, 60
 Назор, Анте 151, 202
 Најда 252
 Најдан 251
 Најден 251
 Најденка 251
 Најденко 251, 278
 Најдис 252
 Нанча (Панчо), Лазар, 224
 Насрадин, старац 74
 Насрадин-хоџа 8
 Наход 251, 252
 Наход Момир 252, 259, 260
 Наход (Наод) Симеун 76
 Невељева, Светлана Леонидовна 242
 Недељко, Неђељко, протопоп 18, 76
 Недељковић, Душан 172, 202
 Недељковић, Миле 142, 145
 Недић, Владан 26, 41, 59–61, 114, 117, 143
 Недићи, браћа 22
 Некљудов, Сергеј (Сергей Юрбевич Неклюдов) 162, 200
 Немања 23
 Немањићи:
 Душан (Стјепан, Стипан, Стефан), цар 18, 36, 37, 80, 98–100, 121, 124, 127
 Душанова сестра 127
 Свети Сава, в. Свеци
 Урош, цар 122
 Ненад 16
 Ненадовић, Јаков, Чича Јаков, Јаша 69, 70
 Ненадовић, Матеја Прота 226
 Никац од Ровина 165
 Нико, потпоручник 173
 Никола I, руски цар 219–221, 234
 Николић, Григорије А. 113
 Николић, Лазар 172
 Новак, кесар 81
 Новаковић, Грујо, дијете Грујица 67, 78
 Новаковић, Реља 145
 Новаковић, Стојан 92, 94, 95, 117, 141, 143, 236
 Новаковић, Татомир, дијете Татомир 67
 Новљанин, Алија 81
 Нодило, Натко 83, 84, 138, 145
 Нојман, Ерих (Erich Neumann) 98, 117

- Обилић, Милош 16, 19, 21, 91, 93,
96–102, 104–106, 109–112,
138, 174
- Облачић Раде 103, 108, 112
- Обреновић, Анка 232, 233
- Обреновић, Јаков 217
- Обреновић, Јеврем 232, 233, 235
- Обреновић, Љубица 231, 234
- Обреновић, Милан 217, 227
- Обреновић, Милош, кнез 21, 22,
205–237
- Обреновић, Михаило, кнез 156,
217
- Обреновић, Перка 217
- Одисеј 177
- Олесницки, Алексеј 93, 117
- Омер 10, 16
- Орбин, Мавро 123
- Орловић, Павле 104, 128
- Оругић, Мехо 160
- Осман, Арнаут 37, 38
- Осман-паша 227
- Оташевић, Мијаило 211
- Отело 23
- Отон I, грчки краљ 219
- оца Новљанин 79
- Павић, Армин 92, 94, 95, 117
- Павић, Милорад 70
- Павићевић, Мићун 179, 180, 190
- Павловић, Миодраг 94, 117
- Пантелић, Никола 83
- Пантић, Мирослав 91, 93, 143
- Панџа, од Удбине 37
- Парис 255, 257
- Паун, Октав (Paun, Octav) 61
- Паша од Грахова 177
- Паша, са Загорја 40
- Пеарник 78
- Пејзо 76
- Пелеј 257
- Пелија 255
- Перић, Драгољуб 42, 61
- Перишић, Тома Вучић 230, 231,
233–235
- Перовић, Марко 66
- Перун, Громовник 83, 84
- Перунови синови 84
- Перуновић, Петар, Перун 175, 180,
181, 197, 200
- Петан, Сванибор (Svanibor Pettan)
191, 203
- Петар, Карађорђевић отац 72
- Петковић, Новица 74
- Петрановић, Богољуб 95, 97–113,
135, 143, 152
- Петровић, Данило, књаз 156, 178
- Петровић, Ђорђе Карађорђе 72,
160, 181, 206, 217, 221, 267,
268
- Петровић, Јован Ковач 220, 223
- Петровић, Миљко 220
- Петровић, Никола, књаз 156
- Петровић, Петар I 176
- Петровић, Петар Ж. 83
- Петровић, Петар II, Његош 177,
178, 189, 190
- Петровић, Соња 68, 126, 128, 140,
143, 145
- Петровић, Тања 158, 200
- Петровић, Хајдук Вељко 220,
229
- Петронијевић, Аврам 216, 221,
222, 227, 228, 230

- Пешикан-Љуштановић, Љиљана 30, 31, 61, 124, 145
 Пешић, Радмила 43, 58, 61, 117, 123, 143, 145, 155, 201
 Пиндар 250
 Подруговић, Тешан 17, 41, 92
 Појкерт, Вил-Ерих 286
 Поливка, Јиржи 240
 Полонијо, Ивана 35, 36, 62
 Помпеј Трог 239
 Понсонби, лорд 236
 Поповић, Ђорђе Ћелеш 214
 Поповић, Љубиша 173
 Поповић, Павле 93, 117
 Поповић, Сретен Ј. 206, 207, 230, 232, 237
 Потебња, Александар Афанасијевич (Александр Афанасиевич Потебня) 74
 Предраг 16
 Преодница, звезда 124
 Прилепка, девојка 55
 Продановић, Јаша 117
 Проп, Владимир Јаковљевић (Владмир Яковлевич Пропп) 10, 11, 71, 241, 243, 245, 248, 253, 255, 256, 269
 Протић, Анта 217
 Протић, Ђорђе 230
 Протић, Коста С. 208–210, 212, 237
 Путилов, Борис Николајевич (Борис Николаевич Путилов) 85, 154, 201
 Putto 53
 Пухаловић, Вукосав 53
 Равијојла, вила 47
 Раглан, лорд 260, 261, 262, 263
 Раденковић, Љубинко 83, 84, 145
 Радивој, Дели Радивоје 33, 41, 67, 70
 Радичевић, Бранко 189, 190
 Радовановић, Лазар 180, 181, 182, 201
 Радојица, млади 41
 Радојичић, Ђорђе Сп. 117
 Радојковић, Милета 227, 230, 231
 Радонић, Јован 115
 Радуловић, Немања 10
 Рајко, војвода 80
 Рајовић, Цветко 221–223, 236
 Ранк, Ото 260, 261, 263, 265
 Ранке, Курт 242
 Рачки, Фрањо 93, 117
 Рашовић, Марко 169, 173
 Ређеп, Јелка 94, 117
 Реља, Крилатић 56
 Рем 241, 254
 Рерих, Луц 276
 Ржан 252, 278
 Родић, Миливој 165, 203
 Розенкранц 276
 Роксана, девојка (Роксана, девојка) 54
 Ромул 241, 254
 Руварац, Иларион 92, 117, 123, 145
 Саво, патријар (игуман) 76
 Самарџија, Снежана 37, 58, 61, 66, 77, 80, 99, 107, 118, 148, 149, 151, 201, 264, 268

- Самарцић, Радован 53, 59–61, 94, 118, 236
- Санчо 23
- Саргон 241, 254
- Сван, Јан-Ејвинд 241
- Свентовит 84
- Свеци 14
- Свеци:
- Андрија Првозвани 223
 - свети Вид 142
 - свети Јелисије 142
 - свети Никола 234
 - свети Петар 245, 270, 272
 - свети Сава 9, 16, 23, 270, 271, 272, 284, 290
- Свилојевић, Михајло 31, 68
- Северњача, звезда 138
- Седакова, Олга 252
- Секел, Јанош, вид. Секула, дете
- Секула (Бановић, Драгуловић, Дракуловић), сестрић Сибињанин
- Јанка 13, 18, 29, 32, 35, 36, 38, 42–44, 53, 54, 56, 57, 123, 124, 136
- Сенковић, Ђурђе 75
- Сенковић (Сењанин), Иво 11, 21, 72, 76, 124
- сестра бега Љубовића 73
- сестра Леке капетана 18
- Сибињанин, Јанко 123, 124
- Сикимић, Биљана 183, 186, 201
- Симић, Алекса 206, 218, 226, 228, 230, 232, 233, 237
- Симић, Стојан 230
- Симоновић, Никола 211
- Симоновић, Платон А. 213
- Симорг 257
- синовица попа Милутина 18
- синовица старца Јездимира 72
- Скопљак, Сулејман-паша, везир 205–207, 213
- Сладоје, Милош 156
- слепа из Гргуреваца, Вукова пева-чица 17, 128
- Смиљанић, Коста 169
- Соломон 18
- Сомилака 8
- Софокле, 255
- Спасић, Јованча 228, 230
- Сретенковић, Павле 214
- Срећковић, Јован 289
- Станаја 61
- Станић, Милан Ђ. 113
- старац Милија, Вуков певач 17
- старац Рашко, Вуков певач 17, 126
- Старина Новак 16, 18, 23, 33, 35, 39, 41, 54–57, 60, 61, 66, 67, 70, 78, 81, 83
- Стефановић, Мирко 171
- Стјепан, цар, в. Немањићи
- Стјепчевић, Иво 53, 60
- Стојадин, старац 109
- Стојан хајдук, Вуков певач 17
- Стојановић, Миша 173
- Стојанчевић, Владимир 219, 221, 225, 237
- Стојићевић, Милош 160
- Стојковић, Аврам 228, 229
- Стојковић, Миленко 218
- Стојковић, Срета Ј. 50, 61
- Страјинић, Резан 50
- Стражинин бан, в. Бановић Страхиња

- Строганов, Александрович Григоріе 214
- Сувајџић, Бошко 29, 66, 68, 81, 118, 123, 126, 145, 148, 150, 151, 152, 157, 201
- Сунце 137, 140
- Сунчева сестра 137
- Тадија, дете, сестрић Сењанина Ива 38, 124
- Тајлор, Едвард 260
- Таласин 252
- Талиесин 254
- Татомир, дели (Новаковић) 33, 39, 51, 57
- Татуличе, дете 33, 44, 46
- Телеф 254
- Теодоров, Евгениј К. (Теодоров, Евгений, К.) 44–46, 61
- Теодосија, монахиња, Лазарева сестра, жена челника Мусе 122
- Теопомп 239
- Тиле, Вацлав 239
- Тодоровачки, Кариман-ага 82
- Тодоровић, Атанасије 232
- Тодоровић, Лазар 230
- Толстој, Светлана (Светлана Михайловна Толстая) 145
- Томазео, Никола 41, 59, 62
- Томац, Петар 118, 145
- Томић, Јован Н. 43, 62
- Томић, Милутин 165
- Томић, Миховил 41
- Томић, Слободан 201
- Томпсон, Стит 240, 242, 289
- Топлица Милан 104, 105
- Топоров, Владимир Николаевич 84
- Трифунровић, Ђорђе 118, 142, 145
- Турчиновић, Марко 66, 67
- Ћандрагупта 255, 257
- Ћевајн, Ћеиван, Ћејван-ага, Ћејфанага, Ћефан 66, 73–75, 82, 83
- Ћешав-ефендија 220
- Ћирковић, Светлана 186
- Ћирковић, Сима 94, 114, 118
- Ћоровић, Владимир 81, 118, 123, 126, 145, 271
- Ћоса 14, 18, 25
- Ћурчија, Ђорђе 22, 70
- Урија 240, 241, 242, 262, 270, 272, 279, 289
- Урош, цар 49
- Урсон 257
- Усуд 268
- Утер, Ханс-Јерг 242
- Фердинанд, Франц 164
- Феридун 257
- Фијаку Фер Мара 257
- Филип, Маџарин (Будимски) 47, 54, 55
- Филиповић, Миленко 143
- Филиповић, Никола 233
- Фочић, Мемед-ага 78
- Фочо, старац 18, 74, 75, 78
- Фрај, Нортроп (Henry Northrop Frye) 23, 275
- Франц I, аустријски цар 214
- Фрејзер, Џејмс Џорџ 286

- Фрис, Јан де 242, 255, 262
- Хабис 241, 242, 253
- Хајдук дебел Новак, в. Старина Новак
- Халански, Михаил (Халанский, М.) 44
- Халил-паша 229
- Хамлет 276
- Хан, Јохан Георг фон 260, 263
- Харон 69
- Хасан-ага 15
- Хамлет 23
- Хаци Мустај-паша 213
- Хаџић, Јован (Милош Светић) 221, 230–237
- Хекторовић, Петар 156
- Хенрих 291
- Херкул 246
- Хобсбом, Ерик (**Eric Hobsbawm**) 162, 202
- Хојслер, Андреас 242
- Хонко, Лаури (**Lauri Honko**) 183, 202
- Хоџес, Џорџ Лојд 233, 234
- Хребельановић, Лазар, в. Лазар, кнез
- Христ, Исус 260, 263, 267
- Хузрев-паша 206
- Хуњади, Јанош в. Сибињанин, Јанко
- Хуршид-паша, везир 205
- Хусеин-паша 228
- Цетињски владика 110
- Црнојевић, Иван 178
- Црнојевић, Максим 72, 124
- Црњански, Милош 156
- Цукић, Павле 212
- Чабрило, Александра 184
- Чајкановић, Веселин 69, 83, 118, 145
- Чојковић, Чубро, в. Милутиновић, Сима Сарајлија
- Чупић, Стојан 21
- Џафербеговица 41
- Џидовка, девојка 55
- Шапкарев, Кузман А. 45, 55, 62
- Шаулић, Аница 181, 201
- Шаулић, Новица 50, 96, 99–101, 106, 109, 112–114
- Шевалије, Жан (**Jean Chevalier**) 74
- Шејна (Шеина) 54
- Шешо, Лука 35, 36, 62
- Шишман, Иван (Јован), цар 33, 46, 54
- Шкриванић, Гавро 93, 119
- Шлезингер, Јосиф 223
- Шмаус, Алојз (**Alois Schmaus**) 93, 119, 148, 182, 203
- Штирмер, интернунцијус 231
- Шћекић, Драгољуб 108, 114
- Цамблак, Григорије 271
- Цвијић, Јован 118
- Церибашић, Неила 193, 202

ЛИКОВИ УСМЕНЕ КЊИЖЕВНОСТИ
Зборник радова

Издавач
Институт за књижевност и уметност
Београд

За издавача
Весна Матовић

Преводи резимеа
Новица Петровић

Ликовно решење
Владимир Љубинковић

На корицама
деталј са фреске из Сопоћана

Тираж
300 примерака

Штампа

Ш Т А М П А

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

821.163.41.09:398(082)

ЛИКОВИ усмене књижевности : зборник
радова / [уредник Снежана Самарџија]. -
Београд : Институт за књижевност и уметност,
2010 (Београд : Чигоја штампа). - 314 стр. ;
24 см. - (Библиотека Српско усмено
стваралаштво ; књ. 6)

Тираж 300. - Напомене и библиографске
референце уз текст. - Библиографија уз сваки
рад. - Summaries.

ISBN 978-86-7095-167-9

а) Српска народна књижевност - Зборници
COBISS. SR-ID 178235660